

Olivera Milosavljević

SAVREMENICI FAŠIZMA

2.

Jugoslavija u okruženju

1933-1941.

Biblioteka

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

ogledi Br. 15

Olivera Milosavljević
SAVREMENICI FAŠIZMA
2. Jugoslavija u okruženju
1933-1941.

RECENZENTI:

Prof. dr Đorđe Stanković

Prof. dr Ljubinka Trgovčević Mitrović

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I SLOG:

Nebojša Tasić

KORICE:

Ivan Hrašovec

ŠTAMPA:

Zagorac, Beograd, 2010.

TIRAŽ: 500

ISBN 978-86-7208-171-8

Ova knjiga je štampana zahvaljujući pomoći Savezne Republike
Nemačke u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope



Stabilitätspakt für Südosteuropa
Gefördert durch Deutschland
Stability Pact for South Eastern Europe
Sponsored by Germany

Sadržaj:

Predgovor	5
I SLIKA SADAŠNJOSTI.....	7
Ima li fašizma u Jugoslaviji?.....	9
Rasna teorija i rase u Jugoslaviji.....	25
1. Antropološka ili rasistička rasa?	25
2. „Dinarska rasa“	47
3. Eugenika	84
4. Kritika i odbrana domaćeg rasizma	102
Jevreji – nemački emigranti u Jugoslaviji	114
1. Slučaj profesora Blumentala	143
II SLIKA BUDUĆNOSTI	159
Desničarske vizije budućnosti.....	161
1. Antikomunizam.....	162
2. „Novi nacionalizam“	175
3. Prijateljstvo sa „velikim susedom“	184
ZAKLJUČAK	197
Izvori i literatura:	205
Imenski registar:.....	210
Geografski registar:.....	221



Predgovor

Prošlost kao nekadašnja savremenost prezentirana u prvoj knjizi sa podnaslovom „Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941“, ima svoj prirodni epilog u analizama koje su ostavili savremenici tridesetih godina o mestu i ulozi Jugoslavije u političkom, ideološkom i ekonomskom kontekstu svog vremena. Unutrašnja nestabilnost države, politička i ideološka raznorodnost, ekonomska nerazvijenost i neujednačenost, nacionalna suprotstavljenost, kulturna disproporcija, samo su neki od faktora unutrašnje prirode koji su obeležili ovu deceniju, ne umanjujući nikako užasne slutnje koje su usled mnogostrukih spoljnih faktora obuzimale savremenike. Jačanje fašizma u brojnim evropskim zemljama, mogućnost njegovog uspona i pobeđe i u ostalim, još uvek liberalno-demokratskim zemljama, agresivnost fašizma, udovoljavanje zapadnih demokracija svim njegovim zahtevima, njihova popustljivost, izvesnost novog svetskog rata, uz izolovanost Sovjetskog Saveza, levičarsko opredeljenje većinske evropske omladine i intelektualne elite, jačanje antifašizma u svetu koji je, posebno od građanskog rata u Španiji, imao jaku levičarsku notu, samo su neki od spoljnih faktora koji su obeležili „nesrećno doba“ tridesetih godina. U takvom unutrašnjem i spoljnom kontekstu, postavlja se pitanje, gde su savremenici videli mesto Jugoslavije. Da li je i u njoj bilo fašizma, da li je prepoznavan, da li su uslovi u zemlji omogućavali njegovu pobeđu? Da li su savremenici registrovali ispoljavanja fašističkih i rasističkih ideja? Da li je bilo i u Jugoslaviji rasizma? Da li je i u Jugoslaviji bilo antisemitizma? Kako je Jugoslavija trebalo da vaspitava svoju omladinu, kakav joj je unutrašnji sistem nuđen od njene elite, kako je trebalo da se ponaša u spoljnopolitičkim odnosima? Da li je rat koji je počeo 1939. godine uopšte trebalo da je se tiče?

Ovo su samo neka od pitanja o kojima će biti reči u ovoj knjizi, u kojoj je zadržan isti metodološki pristup, što znači da su fenomeni analizirani kroz četiri uslovne ideološke struje prisutne u krugovima beogradske intelektualne elite tridesetih

godina XX veka. Stavljanje akcenta na stavove tadašnje levice i desnice nije izbor autora već ponuda toga doba.

Prezentacija celokupne analize percepcije fašizma beogradskih intelektualaca tridesetih godina kroz dve monografije, rezultat je nužnosti odvajanja različitih slika tadašnje stvarnosti – jedne, okrenute prema spolja, ka Evropi i „njenom“ fašizmu kao spoljašnjem fenomenu koji, bar ranih tridesetih godina, okupira veliku pažnju, proizvodi ozbiljne analize i kritičke opservacije, i druge, sasvim drugačije slike, okrenute preme unutra, indolentne, nekritičke, posebno ćutljive prema ispoljavanjima domaćeg fašizma, rasizma i antisemitizma. Tek identifikovanje te dve, tako različite percepcije stvarnosti tridesetih godina, može da objasni disproporciju između verbalnog otpora „spoljnom“ fašizmu i pomirljivosti prema „unutrašnjem“, u krajnjoj liniji, da objasni mesta na kojima se razilaze borbeni i papirnati antifašizam, a ovaj drugi pretače u prećutnu ili otvorenu kolaboraciju.

I
SLIKA SADAŠNJOSTI

Ima li fašizma u Jugoslaviji?

U kontekstu naglog uspona fašizma u Evropi i njegove pobjede u pojedinim zemljama, jedno od pitanja koje se postavljalo u beogradskoj javnosti, odnosilo se na mogućnosti njegove pojave i u Jugoslaviji, i u skladu sa tim, na analize uslova koji u zemlji postoje za eventualni razmah fašističkih ideja. Nasuprot dominantnom stavu da u zemlji nema fašističkih pokreta, levičari su registrovali njihovo prisustvo, posebno izraženo u rasističkim obeležjima. Demokratsko-liberalno stanovište je odbacivalo ove teze sa obrazloženjem da se fašizam uglavnom javlja u gradovima, a da u zemlji seljaka fašističke ideje mogu da nastanu samo kao plod kafanskih razgovora. Po mišljenju intelektualaca ove struje, socijalni uslovi u Jugoslaviji nisu bili pogodni za njegov razvoj, a ideje pojedinih pokreta koje su „ličile“ na fašizam, uglavnom su ocenjivali kao marginalne i potpuno bezopasne. Minimizujući fašističku opasnost u zemlji, liberalno stanovište ni u Ljotićevom pokretu nije videlo sklonost ka fašizmu, već samo njegove „primese“, „loš surogat“ i „neozbiljna oponašanja fantasta“, sklonijih diktaturi nego temeljima ove ideologije. Ambivalencija konzervativnih krugova ispoljavala se i u ovom pitanju. Fašističke ideje su odbacivane kao i teze da su prisutne u zemlji, ali su se istovremeno za Jugoslaviju tražila rešenja koja su uzor pronalazila upravo u njima. Desničari su odricali da su i sami nosioci fašističkih ideja, ali ne zato što se sa njima nisu slagali, već što su verovali da su „novi nacionalizmi“ – fašizam i nacionalsocijalizam – specifično italijanski i nemački produkt, dok je ideologija Zbora, iako sastavni deo globalne pojave „novog nacionalizma“, autentična domaća tvorevina.

Ilegalni komunistički *Proleter* je 1935. čitav sistem u Jugoslaviji obeležavao kao „monarho-fašistički“, tvrdeći da fašizam, „bio to hitlerovski ili talijanski, bio to velikosrpski ili hrvatski“, znači rat i najstrašnju nesreću za radnike i seljake. Najvažniji zadatak komunista je zato da mobilišu i povedu narodne mase u borbu protiv fašizma i rata koji on priprema, i to „na dva fronta“, protiv unutrašnjeg i spoljnog fašizma, jer su do-

maći fašisti samo „filijala hitlerovskog, Musolinijevog i Hori-jevskog fašizma“. Dve godine kasnije, 1937. je pisao da posebno narodi Jugoslavije ne mogu ostati ravnodušni prema fašizmu, jer je cilj Nemačke da preko Balkana prodre na Sredozemlje, a Italije da prodre u Srednju Evropu i Dunavski basen. Tvrdilo se da fašisti pripremaju i Jugoslaviji sudbinu Španije i da je jedini način da se to spreči uređenje Jugoslavije „u kojoj će svi narodi uživati slobodu i sva demokratska prava“ i „sjedinjeni“ sprečiti „strašan požar“ koji pale „fašistički potpaljivači“.¹

Levičari su i u kulturnoj sferi prepoznavali uticaj fašističkih ideja. August Cesarec je u *Danasu* tvrdio da postojanje „refleksa hitlerizma“ u zemlji ne mogu sporiti ni oni „kod kojih se ti refleksi pokazuju“. Takav „refleks“ prepoznavao je u „kampanji“ Crnjanskog protiv strane književnosti i marksizma koja je bila „na čisto rasnoj osnovi“, kod Milana Ćurčina u njegovoj „ofanzivi protiv marksizma“, u „simpatijama za hitlerizam“ *Evolucije* i *Hrvatske Straže*, dok je „najjači refleks njemačkoga hitlerizma“ primećivao u hrvatskom listu *Naša Gruda*.² *Danas* je kritikovao i pisanje *Letopisa Matice srpske*, navodeći da se u domaćem kulturnom životu, „paralelno s Hitlerom“, pojavio čitav niz listova u kojima su progovorili oni „koji su već davno bili zamukli, jer nisu imali i nisu znali nikome ništa da reknu“, a duhovne vođe „tih književnih i kulturnih mrtvaca“ bili su *Hrvatska smotra* i *Letopis Matice srpske*. Po *Danasu*, predsednik Matice srpske je u uvodnim člancima *Letopisa* želeo da stvori što čistiju rasu, a tri poslednja godišta časopisa su predstavljala „veliku kulturnu sramotu“ primenjujući „Gebelsove recepte“. *Danas* je verovao da bi se Dositej, Sterija, Jakšić i Zmaj prevrnuli „sedamdeset puta“ u svojim grobovima kada bi mogli da vide kakvu nacionalnu i socijalnu politiku vodi najugledniji vojvođanski književni časopis, koji predstavlja „stopostotni kulturni hitlerizam“. Zaključivalo se da „predstavnicima našeg hitlerizma ni književno ni kulturno ništa ne znače“, da su oni „već pokojnici“ a „mrtve treba sahranjivati“.³

Tipično za građansku opciju, *Javnost* je tražila da se i u Jugoslaviji odlučno odbije alternativa – fašizam ili boljševizam

¹ U borbu protiv unutrašnjeg i vanjskog fašizma! *Proleter*, januar 1935; Dvadeset tri godine, *Proleter*, avgust 1937.

² August Cesarec, Hitlerizam kod nas, *Danas*, februar 1934.

³ Vampiri u Matici Srpskoj, (mali zbornik gluposti), *Danas*, januar 1934.

– koja se javljala, kako se tvrdilo, u raznim klerikalnim i filofašističkim grupama. Tvrdila je da desničari sve što nije sa njima proglašavaju za „anarhiju, komunizam, rastrojstvo i revoluciju“, optužujući i samu *Javnost* da je sklona boljševizmu, dok levičari sve što nije sa njima, obeležavaju kao „sluge i dželate kapitalizma“ i „crne reakcionarce“, uz optuživanje *Javnosti* da je „op-senar demokratije“. List je odgovarao da zagovara jugoslovenski patriotizam, jednakopravnost „pojedinaca i rasa“ i nepodložnost stranim uticajima, „iz Rima ili Moskve, iz Berlina ili iz Pariza“. Verujući da je i jugoslovenska javnost „u ogromnoj većini“ takvog opredeljenja, list je tražio da se odbije nametnuta alternativa, i „laž o nepotrebnosti nacionalnog osećaja“ i „laž koja kaže, da je najviši cilj čoveka da bez razmišljanja sluša; da se sprema da u krvi uništava slobodu rasa“. O opasnosti od fašizma u zemlji, po *Javnosti* su pisali i njegovi stvarni protivnici, ali i oni „koji možda i sami kriju fašističke željice“, ali pokušavaju da skrenu pažnju sa drugih neposrednih opasnosti. Verovala je da je fašizam po svojim spoljnim oznakama, po ceremonijalu, dekorativnosti, zvučnoj frazeologiji i hijerarhičnosti, tipično italijanski produkt, i da bi kao takav mogao sa delimičnim uspehom da bude presađen jedino u Španiju, Grčku, možda i Rumuniju. U Jugoslaviji je mogao da uhvati koren „možda jedino u varošima (nikako u selima!) našeg primorja i u pojedinim politikantskim kružocima velegradskih klubova“, jer je on „biljka velikih varoši“, a u Jugoslaviji žive uglavnom seljaci. Zato se „fašističke željice“ u zemlji javljaju samo u kafanama, dok su motivi za zahtevanje „jake ruke“ pronalazeni u ogorčenju što stanje nije idealno, u mladalačkoj čežnji za podvizima ili u snovima o „firerstvu“. Navodilo se da takvih „nije mali broj“, ali da uz mnogo „malih *Firera*“ nema opasnosti od pojave jednog velikog. Naglašavajući da su osnovni uslovi za uspeh fašizma „stanovita ideologija, fanatizam, povezanost, organizacija, autoritativna hijerarhičnost i disciplina, te prijemčljiv teren, – a iznad svega fascinatorska ličnost vođe“, *Javnost* je zaključivala da u zemlji sem nezadovoljstva, ničega od toga nema, „vođe najmanje“, i da od fašizma u idejnom smislu postoje samo „neozbiljna oponašanja“ pojedinih „uobraženjaka ili fantasta“. Kao dokaz je uzimana Orjuna koja je „poprimala fašističke izgled“, a razvijala se baš u opisanim sredinama, sa vodećim ljudima među kojima je bilo više „nestrpljivih unitarista“ sa liberalnim i demokratskim idejama, nego „pristalica istinskih fašističkih diktatura“. Drugih pojava koje bi ličile na fašizam po ovom listu nije bilo, a ako su

pojedine grupe povremeno i pominjale „ideju diktature“, to nije bilo na fašističkoj osnovi već, kako se navodilo, sa ciljem da se „likvidiraju plemenske razlike“. Tvrđilo se i da „niko logičan“ ne bi mogao da kaže da je kod nosilaca režima posle 6. januara bilo načelnih oznaka fašizma. Navodeći da se fašizam bazira na radu u masama koje fanatizuje i uniformiše, *Javnost* je tvrdila da „naši diktatorski režimi nisu od svega toga radili ništa“, već su se sa preziranjem odnosili prema svakoj akciji odozdo. U vanparlamentarnoj opoziciji primećivane su još dve grupe „o kojima se govori kao o fašistima“, Hođerina Jugoslovenska narodna stranka i Ljotićev Zbor. Prvi su „odlučno“ odbijali tu tvrdnju ukazujući na svoj program kojim su tražili opšte pravo glasa, slobodu štampe, parlamentarnu vlast, „što je sve za sto od sto obrnuto od fašizma“. *Javnost* je navodila da još ostaju njihove „plave košulje i lično, ponešto firersko držanje g. Hođere“, zaključujući ipak da čak i njihova upotreba „motki na zborovima“ ne daje dovoljno razloga da se čitava stranka vidi kao fašistička. *Javnost* ni u Ljotiću nije videla „sklonost ka fašizmu“, uz tvrdnju da je on počeo svoju aktivnost sa mnogo demokratizma, „ponešto mesijanističkog ali ipak narodskog“, a da je „fašističku primesu“ u njegov pokret unela grupa Jugoslovenska akcija, koja, međutim, ni sama „nije bila zamišljena kao fašistička“, iako je „došla do stanovitog antiparlamentarizma i antidemokratskičnosti“. Ona je „više sa mesijanističkim nego li realno-političkim koncepcijama, prišla g. Ljotiću, koji i sam ima sklonosti ka mističnom“. Uz ogradu da neki članci u *Otađzbini* zaista „upućuju na fašističke uticaje“, zaključivano je da ni to „nije nikako fašizam“, jer ne prihvata hijerarhijski sistem upravljanja i koncentrisanje vlasti u jednom licu. Odbacivano je i pripisivanje fašističkih ideja pojedinim nacionalnim udruženjima, uz tvrdnju da ono „što se sa pravom ili nepravom pronosi o različitim organizacijama 'četnika' može da bude za osudu, ali ne može da se tretira ozbiljno, kao zamašniji i opasniji pokret“. *Javnost* je bila svesna moguće primedbe da poricanje zainteresovanih da su fašisti uzima suviše olako, „kao gotov groš“, a da oni možda ipak jesu fašisti samo to kriju. Zaključivala je da čak i kad bi svi oni u duši bili fašisti, to bi bio samo „nov dokaz da takav fašizam i nije opasan, niti da je to u stvari fašizam“. Činjenica da je u svim tim grupama bilo ljudi sa fašističkim idejama je najbolji dokaz da „pravi fašizam kod nas i ne može da ima uspeha, a da je to što oni hoće, samo loš surogat, koga se i oni sami stide“. A bitna oznaka fašizma je upravo suprotna, „da se ni za tren ne

skriva, da se čak ponosi što je takav“. Iako „profrašistička i prohitlerovska propaganda“ rade i u Jugoslaviji, ipak su i rasizam i fašizam „tudi najosnovnijim sklonostima našeg naroda i ogromne većine naše inteligencije“, zbog čega je propaganda morala da dela zaobilaznim putem, sa reklamama bezazlenijeg sadržaja kao što je turizam, sport, privreda, zatim preko širenja anti-marksističkih raspoloženja, i na kraju, budeći povremeno ambicije „za nekim našim *Firerom*“.⁴

Javnost je polemicala sa listovima suprotnog opredeljenja, pre svega sa šibenskom *Tribunom* i beogradskom *Otadžbinom*. U prvom slučaju je odgovarala na postavljeno pitanje da li bi i za Jugoslaviju bila sreća kada bi u njoj pobedio nacionalsocijalizam ili fašizam. Odgovor *Javnosti* je bio da kada bi u zemlji živelo 60 miliona stanovnika, „mi bismo razumeli da naši imperijalisti i šovinisti propovedaju fašizam“, jer je to doktrina „stvorena isključivo od velikih i za velike“. Mali narodi, međutim, koji je prihvate, „potpisuju unapred“ većim narodima pravo da ih napadnu, zbog čega je jedini spas za njih isticanje demokratskih principa jednakosti ljudi, nacija i rasa. Zaključivalo se da fašistička propaganda „sve čini da i kod nas nađe simpatizera za svoje doktrine“ i čudilo što i u Jugoslaviji ima onih koji „uobražavaju da brane svet od boljševizma“. Verovala je da su alternativu „Berlin ili Moskva“ podmetnuli sami nacionalsocijalisti da bi se naivni okrenuli k njima, dok „pravi demokratski i nacionalni ljudi odbijaju i jedno i drugo“. *Javnost* je odbacivala i „naukusnu“ optužbu *Tribune* da „kometira sa komunizmom“, navodeći da je objavila niz napisa protiv komunizma, kao i da je Narodnim frontovima više puta uputila prekore zbog „destruktivnog držanja“ komunista i anarhista u Španiji i zbog pomanjkanja autodiscipline u radničkim krugovima u Francuskoj. Navodila je da pod pojmom demokratija podrazumeva nešto suprotno od fašizma, boljševizma i parlamentarne korupcije, ali i da smatra da su, za razliku od diktatura, bolesti demokratije izlečive, a ona „jedini način upravljanja, koji je dostojan čoveka“. Odgovarala je i da se iz stotina izjava o ekspanziji nemstva tačno vidi kako će se fašistički režimi odnositi prema

⁴ Niko Bartulović, Protiv alternative: fašizam ili boljševizam! *Javnost*, 7. novembar 1936; Fašizam kod nas, *Javnost*, 1. februar 1936; Fašistička i hitlerovska propaganda, *Javnost*, 25. jul 1936.

Jugoslaviji, zaključujući da nema većeg neprijatelja za jugoslovenstvo od „koketiranja sa fašizmom“.⁵

Polemišući sa stavovima *Otadžbine*, pisala je da ma koliko Ljotić tvrdio da nije fašista, njegov list „brani otvoreno sve fašističke režime u Evropi“, nazivajući ih režimima „novog nacionalizma“, a istovremeno napada demokratske struje u tim zemljama. *Javnost* je oprezno navodila da je spremna da poštuje ubedenja i ideologiju *Otadžbine* iako se sa njima ne slaže, „pogotovo kad se radi o g. Dr. Ljotiću, koga smo uvek smatrali ispravnim i časnim čovekom“. Ipak je ušla u polemiku sa njegovim listom, jer je „sa žalošću“ morala konstatovati da se *Otadžbina* „ne vodi principima koji odgovaraju moralnom ugledu g. Ljotića“, već koristi metode „fašističke i marksističke štampe“, odnosno, „o prijateljima govori samo belo, a o protivnicima samo crno“. Napala je stav *Otadžbine* da „izazivač rata nisu fašističke države već one druge“, da su utakmicu u naoružanju izazvale demokratske, a ne fašističke zemlje „tzv. Novog nacionalizma“, a polemisala je i sa tezom *Otadžbine* da je štampa krupnog kapitala levičarski orijentisana. Tvrdila je, naprotiv, da samo u Parizu izlazi tridesetak velikih listova u rukama krupnog kapitala koji listom brane fašizam i napadaju levicu da izaziva rat, dok levica drži „jedva 3-4 lista“ koje izdržava partijskim novcem. Navodila je da je „veliki internacionalni fašistički kapital kupio čak i demokratsku Republiku da njome napada demokrate“, da je u Nemačkoj, Italiji i Austriji celokupna štampa fašistički orijentisana, a u Britaniji „bar konzervativno i antilevičarski“. Zaključivala je da dok *Otadžbina* radi za fašizam, a protiv demokratije, i dok se zbog sektaških interesa veseli pobedi fašizma, dotle je *Javnost* pune dve godine bila u prvom redu borbe za nacionalnu jugoslovensku misao, protiv svih „klerikalnih, fašističkih i boljševičkih“ separatista i internacionalista.⁶

U prikazu knjige Steve Kluića *Putevi nemačkog preporoda*, koja je na srpskom jeziku štampana u Berlinu, *Javnost* je navodila da je ona „toliko glajhšaltovana“ da se „od reči do reči poklapa sa najzvaničnijom literaturom nacionalsocijalističkog

⁵ „Kad bi i kod nas pobijedio nacionalsocijalizam...“ *Javnost*, 10. oktobar 1936; Jugoslovenstvo, demokratija i fašizam, *Javnost*, 31. oktobar 1936.

⁶ Priča o demokratskom vuku i fašističkom jagnjetu, *Javnost*, 24. oktobar 1936; Ton i moral g. Ljotićeve *Otadžbine*, *Javnost*, 19. decembar 1936.

Ministarstva propagande“, a pošto autor nije ni izdavač, ni milioner, verovalo se da su u izdavanje knjige uložena upravo sredstva tog Ministarstva. Knjiga je ocenjena kao „101% u duhu Dr. Gebelsa“, jer joj je cilj bio da dokaže da bi bila sreća „kad bi se i kod nas našla falanga ljudi koje će zahvalni narod nositi na rukama onako, kako to čini nemački narod sa svojim Adolfom Hitlerom“, da su te ideje servirane „prilično otrcano“, da „ne sežu dalje od propagandnih hvalospeva nacionalsocijalističkog režima“, a da poglavlja o Jevrejima i masonima „mogu da konkurišu i sa falsifikatima sionskih protokola“.⁷

Dr Momčilo Ivanić je u *Pravdi* polemisao sa „našim fašistima i nacionalsocijalistima“, tvrdeći da se i u zemlji sve više čuju glasovi u prilog korporativnog uređenja, iako se neki još uvek „pomalo stide“ da to glasno kažu i želeli bi „da mi verujemo da su oni smislili i pronašli nešto mnogo bolje i od fašizma i od nacional socijalizma“. Ivanić je smatrao da zahtevom za uspostavljanje korporativnog uređenja u zemlji, njegovi zagovornici otkrivaju svoju „istinsku fašističku ćud“ i mržnju prema demokratiji. Njegova naslovom pompezno najavljena polemika se ipak svela samo na uočavanje razlika u uslovima za uvođenje korporativnog uređenja u Jugoslaviji, u odnosu na Italiju i Nemačku, jer je prvu, kako je tvrdio, fašizam spasao, a druga je u ratu pretrpela najveći poraz koji je jedna zemlja doživela „u istoriji sveta“. Zato je pitao domaću „gospodu fašiste“, kog seljaka oni misle da organizuju u svoje organizacije kad se oni među sobom isuviše razlikuju da bi se mogli svrstati u istu grupaciju. Sličnu nemogućnost je video i u trgovačkim, zanatlijskim i industrijskim organizacijama u kojima postoji još veća borba između ljudi iste grane rada, dodajući da čak ni najamni radnici nemaju identične interese. Zato je Ivanić bio uveren da korporativni način upravljanja ne može biti trajan, niti može usrećiti narode u kojima se utvrdi. Umesto isticanja posebnih interesa, verovao je da treba propovedati narodnu i državnu zajednicu, „propovedati da svi redovi društveni čine jedan živ organizam, našu narodnu državu oličenu u celokupnom našem narodu“.⁸

Kao i većina drugih listova građanske orijentacije i *Život i rad* je smatrao da Jugoslaviji zbog njene socijalne strukture ne pretila opasnost od fašizma. Verovalo se da u agrarnim zemljama

⁷ Nacionalsocijalistička propaganda, *Javnost*, 3. oktobar 1936.

⁸ Dr. Momčilo Ivanić, Našim fašistima i nacionalnim socijalistima, *Pravda*, 21. avgust 1935.

u kojima nema finansijskog kapitala, a ukoliko ga i ima uživa sve privilegije, nema ni izgleda za jačanje fašističkih težnji.⁹

Konzervativna *Narodna odbrana* je pisala da „dok narod Jugoslavije mirno obavlja svoje domaće i državne poslove“, dotle se u susednim zemljama javljaju „fašizam“, „hitlerizam“, „šucbund“ i druge organizacije koje sudeći po naoružanju, uniformama i usklikima nose „obeležja ratnog zla“. Verovalo se da su te pojave uperene protiv mirnih suseda, posebno Jugoslavije, i da predstavljaju kulminaciju „intriga, priprema i akcija za uznemiravanje i rovarenje“. Postavljalo se pitanje da li Jugoslavija može da bude ravnodušna prema takvim pojavama u susedstvu, i odgovaralo da u zemlji nema „ni fašista, ni hitlerovaca, ni šucbunda niti koje druge organizacije, koja bi se mogla i smela istaći iznad naše državne organizacije“, zaključujući da takve organizacije zemlji nisu ni potrebne.¹⁰ Polemisala je sa onima koji su tvrdili da u zemlji ima fašizma, osuđujući takve tvrdnje kao „vrlo štetne“, u sukobu sa „javnim moralom“, kao „podmetanje“, jer su kao fašistička ocenjena „gotovo sva nacionalna udruženja“. Cilj takvih tvrdnji, po *Narodnoj odbrani*, bilo je unošenje zabune u „zatalasane široke narodne slojeve“ i prikrivanje „izvesnih akcija“ kako bi ostale bez „kontrole široke javnosti“.¹¹

Iako se u građanskim i konzervativnim krugovima odricalo da u zemlji ima fašizma, pisanje domaćih fašista, posebno Svetislava Stefanovića, nailazilo je svih razmatranih godina na veoma negativnu reakciju, ne samo u levičarskim krugovima. Na jedan njegov tekst reagovao je 1934. Hugo Klajn koga je Stefanović, bez pominjanja imena, ali citirajući njegove reči, optužio za amoralizam, tvrdeći da je „i rasno i intelektualno i moralno toliko daleko od pitanja jugoslovenskog nacionalizma da bi mu bar pristojnost nalagala da o tim stvarima ne govori“. Klajn je odgovarao da su Stefanovićev „nepomirljivi stav protiv nauke i internacionalističkih ideologija, njegov supernacionalizam i rasizam, pa čak i njegova primedba o pristojnosti“, i moralno i intelektualno veoma bliski „izvesnim učenjima u inostranstvu“ i nisu „specifično jugo-

⁹ Nikola Đonović, Ideološki pravci u Evropi, *Život i rad*, mart 1938.

¹⁰ Živan M. Petrović, Na pravom putu, *Narodna odbrana*, 17. septembar 1933.

¹¹ Gde je istina? *Narodna odbrana*, 10. novembar 1935.

slovenski“.¹² Stefanović je u svojoj reakciji odgovarao da ne želi Klajnu da učini „ni to zadovoljstvo ni tu čast“ da se upusti s njim u polemiku, koja je odraz Klajnovе „nametljivosti“.¹³

Na pisanje Svetislava Stefanovića reagovao je i Rade Drainac u *Pravdi* 1934. godine. Kritikovao je njegovu tezu da demokratija nije imala nikakvog bitnog udela u stvaranju velikih nacija, pa ni „naše“. Drainac je smatrao da je u svojim poslednjim člancima Stefanović napravio ideološki „saltomortale“, ukazujući na žalosnu činjenicu da pojedinac i društvo mogu „ići natraške, kao rak“, pa se i Stefanović „preobratio u fašističkog interpretatora“, otvoreno zastupajući korporativni sistem. Da bi odbranio Musolinija, Stefanović je žestoko napao demokratiju tvrdeći da je ideja jednakosti „nivelizatorska glupost“, jer u društvu postoje „viši“, „veći“ i „izuzetni“ i da demokratija nije bila „tekovina ni izraz slovenske rase“. Drainac se sa poslednjim složio, ali se pitao da li se to „slovenskoj rasi može upisati u jedan istoriski dobitak.“¹⁴

Česte rasprave sa Svetislavom Stefanovićem vodila je i *Javnost*. Ocenjujući ideologiju Zbora, navodila je da kao i svaki pokret u „ranjoj mladosti“, i ovaj ima neobuzdanu ideologiju i nemoguću logiku. Njegov paradoks je videla u tome što se neki stari demokrati, „preobraćeni kasno u fašiste“, naročito kad pišu pod svojim imenom, „takmiče u konfuznosti ideja i shvatanja sa najmlađim drugovima, onim bez reputacije ili literarnog imena, koji pišu bez potpisa“, neprikriveno misleći na Svetislava Stefanovića. Navodeći da je Stefanović veoma razočaran što Velika Britanija neće da se opredeli za blok fašističkih država, čudila se što „literat g. Stefanović“ nalazi u *Mein Kampfu* i u govorima Musolinija više „duhovnih sila vodilja“ nego u delima npr. Masarika.¹⁵ Stefanović je odgovorio da što se Britanije tiče, aktuelni događaji njemu daju za pravo, pokazujući „do kojeg je stepena napredovala moralna dezagregacija engleskog društva“. Tvrдио je da samo naivni mogu verovati da svetska demokratija može izvesti svet iz krize, ne osećajući potrebu da opravdava što svoju ideologiju

¹² Dr. H. Klajn, *Intelektualci i nacionalizam, dve generacije ili dva morala? Vreme*, 18. jul 1934.

¹³ *Vreme*, 20. jul 1934.

¹⁴ Rade Drainac, Dr Svetislav Stefanović i demokratija, *Pravda*, 17. avgust 1934.

¹⁵ Apsurdi i paradoksi, *Javnost*, 19. decembar 1936; Jedna lekcija g. Sv. Stefanovića g. A. Chamberlainu (O. Čemberlenu), *Javnost*, 28. novembar 1936.

„koja se s jedne strane slaže s ideologijom najvećih pokreta sadašnjosti“, a s druge strane s idejama Svetozara Markovića, Stamboliskog, Stjepana Radića, „nakalemljuje“ na Ljotićev pokret, kao „jedinu svetlu tačku“.¹⁶ *Javnost* je tvrdila i da je promena Stefanovićeve političke orijentacije i priklanjanje fašizmu, nastupilo usled njegovog udaljavanja sa položaja predsednika Pen-kluba. Smatrala je iluzornim tražiti logiku u Stefanovićevom aktuelnom profašističkom pisanju, kada je on samo nekoliko godina ranije kao predsednik Pen-kluba, „najantifašističkije organizacije na svetu“, osuđivao ratoborne izjave Marinetijske, a onda se, „od časa kad više nije bio biran, poklonio fašističkim 'duhovnim silama'“, uživajući da njegove članke prenose *Il Piccolo* i Ljotićeva *Otadžbina*.¹⁷ U svom odgovoru Stefanović je ocenio kao smešnu „insinuaciju“ *Javnosti* da se priklonio fašizmu pošto više nije biran za predsednika beogradskog Pen-kluba, tvrdeći da je protiv svoje volje uopšte i izabran, da je „u dva tri maha podnosio ostavke“ i jednom apstinirao od rada, jer se „razilazio u pogledima i na unutrašnju i spoljašnju ulogu Pen-kluba“. Tvrдио je da se to neslaganje manifestovalo na kongresu u Dubrovniku, posle kojeg je privremeno ostao na položaju „ne želeći odmah posle kongresa upadljivo podvlačiti i suviše jasne disharmonije“. Iako je bio jedan od osnivača Pen-kluba u Beogradu, tvrdio je da mu nije poznato da je Pen-klub „najantifašističkija“ organizacija na svetu. „Vidim šta više i iz izveštaja poslednjeg kongresa, da u njemu i dalje aktivno učestvuju i delegati fašističke Italije i da će naredni kongres biti u fašističkom Rimu. Biće svakako interesantno i za mene i za ceo svet, da vidimo kongres i stav te najantifašističkije organizacije na svetu u najfašističkim gradovima na svetu, u Rimu.“¹⁸ U svom odgovoru *Javnost* je, prebacujući Stefanoviću što pravi aluzije na tuđ moral, odlučila da mu „bez ikakvog uvijanja“, postavi pitanje šta je bilo sa aferom zbog koje četiri godine sva tri jugoslovenska centra Pen-klubova uzaludno traže da im položi račun preteći sudom jer su u velikim dugovima.¹⁹

¹⁶ Dr Svet. Stefanović, Oko moje lekcije ser Ostinu Čemberlenu, *Otadžbina*, 11. decembar 1936.

¹⁷ Jedna lekcija g. Sv. Stefanovića g. A. Chamberlainu (O. Čemberlenu), *Javnost*, 28. novembar 1936.

¹⁸ Dr Svet. Stefanović, Oko moje lekcije ser Ostinu Čemberlenu, *Otadžbina*, 11. decembar 1936.

¹⁹ G. Sv. Stefanović, kao vitez doslednosti i morala! *Javnost*, 19. decembar 1936.

Povodom proslave Stefanovićevog jubileja 1938. godine, Dušan Matić je pisao o njegovom „negativnom“ značaju, odbijajući da u njemu učestvuje. „Ako bismo već imali da podižemo čašu u njegovu čast, za imaginarnim stolom strašnog suda današnjice, podigli bismo čašu, punu drača, pepela sa najsvežijih zgarišta, krvi koja se lije na nezvaničnim bojištima današnjice i suza koje se danas toliko prolivaju, a sve za čast i u ime onih u čije ime u ovom trenutku piše, govori i radi g. Svetislav Stefanović. Tu čašu neka pije g. Stefanović.“ Ni Stefanovićeve eventualne zasluge u prošlosti, po Matićevom mišljenju, ne mogu opravdati njegovo aktuelno delanje, jer je „za poslednje četiri godine“ porekao „od az do izice“ sve što je tokom svog dugog javnog rada isticao kao svoja najintimnija ubeđenja. Stefanović je predstavljao „eklatantan primer intelektualca čija misaona i književna delatnost nije stvarno nikada bila, i nije ni sada u službi istine, lepote i naroda, već u službi njegove sebičnosti i sopstvene oholosti“, koja vodi „izdaji, profučkavanju talenta, krivotvorenju istine, službi neprijatelju i moralnoj smrti“. Stefanović se preko noći pretvorio „u besnog pobornika totalitarnih režima“, u „besomučnog rasistu“ koji pravda spaljivanje knjiga, u „druga“ u Ljotićevoj *Otadžbini* koji umesto prevoda italijanskih pesnika, nudi „autorizovani“ prevod *Korporativne države*, stavljajući se „u službu antidemokratskih, rasističkih i totalitarnih pseudo-ideja“. Matić je zaključivao da se onome ko mora da se bavi Stefanovićevim „skrhanim životom“ poslednjih godina, čini da se kreće u svetu koji je „pravi živi pakao“, koji „zli volšebnici“ topova i baruta pripremaju narodima, a u kome je Stefanović „samo jedan od horista“.²⁰

Dok je Svetislav Stefanović, kao do tada priznati intelektualac, izazivao velike reakcije u beogradskoj javnosti, sama organizacija Zbor i njen vođa Dimitrije Ljotić, nisu naročito ozbiljno shvatani. Dnevna štampa je izveštavala o događajima sa njihovih zborova i sukobima studenata komunista i ljotićevaca, ali ideologija koju su zagovarali nije preterano okupirala pažnju intelektualaca. *Politika* je kritički izveštavala sa Ljotićevih skupova proizvedeći stalnu polemiku sa organizacijom Zbor. Između ostalog, isvestila je da je njegov skup u Kraljevu decembra 1936. neprekidno ometan uzvicima „dole Ljotić“ i „dole fašizam“. Zato je zakazan novi zbor, ali je ovog puta dovedeno oko 200 pristalica koje su bile „snabdevene kratkim drenovim pali-

²⁰ Dušan Matić, Slučaj Svetislava Stefanovića, *Naša stvaranost*, februar 1938.

cama“, a mnogi od njih pozdravljali su Ljotića dizanjem ruke u vis „u znak fašističkog pozdrava“. U svojim govorima Stanislav Krakov i Ljotić su napali Jevreje i komuniste, dok se iz mase koja ih je sa strane posmatrala čulo „dole fašizam, fuj, sram vas bilo, dole Ljotić“, a poletele su i kamenice na Ljotićeve pristalice.²¹ Na ovaj tekst reagovalo je Glavno tajništvo jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor koje je u svojoj ispravci navelo da su Ljotićevi omladinci bili opremljeni palicama u cilju samoodbrane i da nisu u pitanju bile bukove, već drenove palice. Stanislav Krakov je reagovao, navodeći da Jevreje uopšte nije pominjao, „izuzev na jednom mestu gde sam govoreći o međunarodnom kapitalizmu rekao da je on 'dobrim delom jevrejski'“.²² *Vreme* je 1936. pisalo da je u toku Ljotićevog predavanja na temu „Naš put“ u Kosovskoj Mitrovici, grupa omladinaca demonstrirala „raznim antifašističkim upadicama“,²³ dok je *Pravda* početkom 1938. pisala da je i u Šibeniku došlo do demonstracija povodom održavanja Ljotićevog skupa koje su se krvavo završile. Velika grupa omladinaca je demonstrirala uzvikujući „dole Ljotić“, „dole fašizam“, dok su žandarmi tokom nereda ubili jednog, a teško ranili četiri demonstranta. Tema Ljotićevog predavanja bila je „Idejne smernice budućih pokolenja“.²⁴

Kao list Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor, ekstremno desničarski orijentisan i istovremeno fasciniran promenama u Italiji i Nemačkoj, *Otadžbina* je veliku pažnju poklanjala objašnjavanju sličnosti i razlika između sistema koji je sama zagovarala i fašizma, definišući svoje shvatanje „novog nacionalizma“ kao zbirnog naziva za sve fašističke sisteme i jasno se opredeljujući za njegovu stranu u budućem ratu. *Otadžbina* se redovno branila od napada drugih listova, negirajući svoju pripadnost „fašističko-hitlerovskoj ideologiji“, tvrdnjom da „izuzev izvesne prividne sličnosti“, Zbor nema „nikakve veze sa ovim pokretima“. Ta „prividna sličnost“ pronalazena je u istovetnom negativnom stavu prema liberalnoj demokratiji i parlamentarizmu i pozitivnom stavu prema staleškom uređenju društva, iz uverenja da je parlamentarizam

²¹ M. Kaličanin, Na svome zboru u Kraljevu g. Ljotić je govorio protivu Jevreja i komunista, *Politika*, 28. decembar 1936.

²² Povodom nereda na zboru g.g. Ljotića i Krakova u Kraljevu, *Politika*, 30. decembar 1936.

²³ Demonstracije protivu g. D. Ljotića u Kosovskoj Mitrovici, *Vreme*, 31. jul 1936.

²⁴ B. L. Prilikom demonstracija protiv g. Ljotića u Šibeniku poginuo je jedan stolar a četiri lica su teško ranjena, *Pravda*, 14. februar 1938.

„prazna ljuštura“, što pored fašizma i „hitlerizma“, tvrde i boljševizam, „ruzveltizam“ i drugi međusobno različiti pokreti. Razlika između Zbora s jedne, i fašizma i „hitlerizma“ s druge strane, kako je pisala *Otadžbina*, bila je u njegovom spontanom nastanku, a ne „u glavi jednog čoveka“. Zato, čak i kada ne bi postojali fašizam i „hitlerizam“, „od kojih nas odvaja duboka ideološka razlika“, Zbor bi se „morao roditi“. Sledeća ključna razlika bila je u tome što fašizam i „hitlerizam“ počivaju na paganskim koncepcijama starog Rima i starih Germana, fašizam kao deifikacija države, a „hitlerizam“ kao deifikacija rase. „A gledati u državi ili rasi božanstvo, znači ne videti Ga tamo gde ono samo i može biti, znači, stvarno, primiti jedno ateističko – nehrišćansko shvatanje sveta.“ Pripadnici Zbora, naprotiv, kao Sloveni i hrišćani, veruju da i nad državom i nad rasom „postoje beskrajno veće vrednosti“. Dok prvi smatraju sebe „apsolutnim merilom“ u svojim državama, Zbor svoj rad ne smatra nepogrešivim i dozvoljava objektivni nadzor. Dok prvi teže da traju, Zbor svoj pokret smatra prolaznim.²⁵

Kao što je *Otadžbina* uporno branila fašističke sisteme i istovremeno tvrdila da oni sami nisu fašisti, tako je Dimitrije Ljotić potpisivao ključne tekstove u kojima je objašnjavao stav Zbora prema fašizmu. Negiranje samog Ljotića da je fašista nije proisticalo iz ideološkog odbijanja ove ideologije, već prvenstveno iz uverenja da svaka nacionalistička ideologija mora biti autohtona i odgovarajuća društvu u kojem nastaje. Zato je tvrdio da ni Hitler nikada ne bi za sebe rekao da je fašista, jer je to italijanski oblik nacionalizma, dok on izrađuje autohtoni nemački oblik nacionalizma oličeni u nacionalsocijalizmu, a sam Ljotić jugoslovenski, (kasnije, u toku rata srpski), oblik nacionalizma, oličeni u Zboru. Navodeći da od svojih pristalica dobija zahteve da se njegov pokret otvoreno izjasni za fašizam, Ljotić je odgovarao da ih jedni napadaju kao fašiste, a drugi traže da se izjasne da su fašisti. Odgovarao je da nisu fašisti, objašnjavajući da bi se i Hitler „nasmeljao grohotom“ na pitanje da li je fašista, ali ne iz sujete, „već zato što nemačkom narodu ne odgovara fašizam“. Fašizam je ponikao u Italiji „na drugom tlu pod drugim nebom, među drugim narodom“, pa ni Hitler, ni Musolini ne smatraju da se on može izvoziti iz Italije. Zato ni Zbor, kao pokret „ponikao na našem tlu, pod našim nebom, među našim narodom“, ne može da bude fašistički ili „hitlerovski“, jer narodi

²⁵ Ni fašizam, ni hitlerizam, *Otadžbina*, 3. februar 1935.

nisu jednaki, pa ono što je dobro za Italijane ili Nemce „nije dobro za nas“. Odmah je dodavao da to ne znači da sa tim pokretima Zbor nema „mnogo zajedničkih crta“. Zajednički im je idealistički pogled na svet, protivljenje individualizmu, jer „i mi kao i oni, nalazimo da su materijalistički i individualistički stav doveli do demokratije, kapitalizma“, zajedničko im je i organsko gledanje na svet i ukidanje kapitalističkog i demokratskog poretka „jer ovaj fatalno vodi u komunizam“. Zato, „i mi, kao i oni, smatramo da se to mora izvršiti revolucijom“. Zajedničko im je i uverenje da komunizam poništava osnovne ljudske vrednosti, a da red, pravdu i blagostanje omogućuju samo jake „narodne jedinice“ stvorene „konsultovanjem naroda“, ali ne kroz političke partije „već kroz narodne društveno-ekonomske kategorije“. Ljotić je naglašavao: „Dotle smo potpuno jedno“, a odatle počinju duboke razlike. Navodio je da je Zbor ubeđen „da sve rase imaju neku misiju u svetu“, pa iako veruju da „slovenska rasa ima svoje ogromne vrednosti“, ipak ne smatraju da je ona „izabrani narod“. Tvrdio je da ni državu ne smatraju „nečim apsolutnim“, niti joj priznaju božanski karakter, navodeći da služe „svojoj rasi i svojoj državi“, dajući im pravu, a ne „uobraženu“ vrednost. Zaključivao je: „Eto zato uglavnom, niti smo fašisti, niti to možemo biti. Ali to ne znači da zato ne vidimo šta su u svojoj zemlji velikog i lepog uradili baš u današnje vreme, – kad se tako zvane demokratske zemlje raspadaju u rasulu.“ Fašisti su, ukidajući pravo štrajka, stvorili „daleko bolje uslove za život svojim radnicima, nego ih imaju demokratije“, posebno „Sovjetija“ u kojoj je radnik „gladan, žedan, go i bos“. Fašističke zemlje su „čuvare kulture duha, bedemi pred navalom boljševizma“, dok „tako zvane demokratske zemlje“ ne mogu da spasu svet od boljševizma „pošto ideološki počivaju na istim temeljima materijalističko-individualističkim, na kojima je izgrađen satanski plan komunizma“. Ljotić je zaključivao: „Eto to je naš odgovor i onima koji nas s pogrdom nazivaju fašistima, a i onima koji bi želeli da to budemo.“²⁶ Gotovo svaki tekst o fašizmu u ovom listu je završavao ponavljanjima da se u Jugoslaviji samo Zbor bori za sutrašnjicu, da njegova „misao buja“ i da će zato pobediti. Zaključivalo se da „ako se to zove fašizam, – neka stadi naših protivnika bude dozvoljeno to jevtino zadovoljstvo, da nas zovu kako žele i kako im je drago“. Za to vreme Zbor, u „velikom ver-

²⁶ Dimitrije Ljotić, Da li smo fašisti? *Otažbina*, 5. novembar 1936.

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

skom ratu naših dana“, zna šta hoće, a to će i ostvariti. „Ako je to 'fašizam', – dobro. Mi to zovemo Zborom.“²⁷

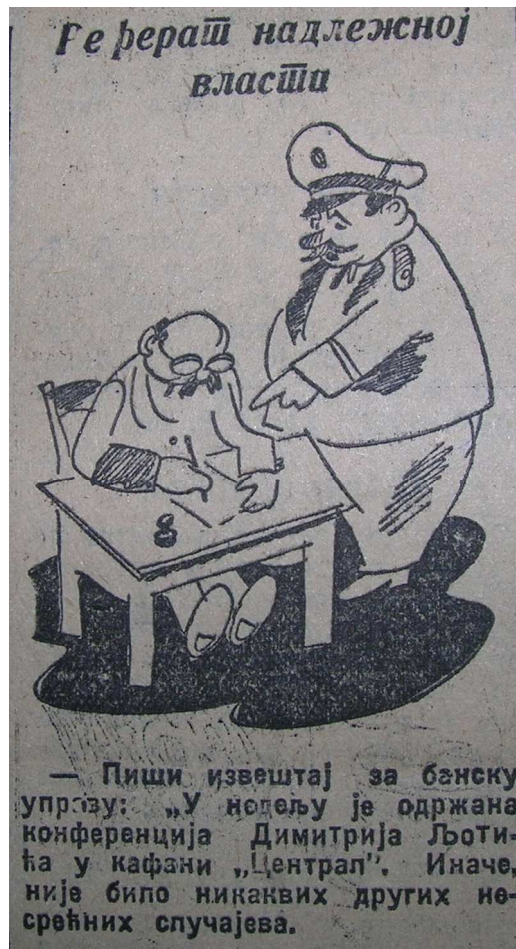


Ošišani jež, 21. mart 1936.



Ošišani jež, 20. jun 1936.

²⁷ D. Gr. Verski rat u Evropi i Zbor, *Otadžbina*, 5. novembar 1936.



Ošišani jež, 9. mart 1940.

Rasna teorija i rase u Jugoslaviji²⁸

1. Antropološka ili rasistička rasa?

Pitanje koje je okupiralo možda čak i veću pažnju od mogućnosti ili nemogućnosti uspona samog fašizma kao određenog totalitarnog političkog sistema, odnosilo se na jedan njegov aspekt, na rasizam i njegovo eventualno prisustvo u zemlji. Današnje često olako ocenjivanje da je pojam „rasa“ do Drugog svetskog rata bio sasvim legitiman, čak opšteprihvaćen, da nije imao značenje slično onom iz rasne teorije, samo je manjim delom tačno. Taj manji deo odnosi se na činjenicu da je pojam široko upotrebljavan i da je često identifikovan sa pojmovima „rod“, „narod“ ili „nacija“. I tu se završava svaka priča o njegovoj opšteprihvaćenosti. Naprotiv, svako pominjanje „rase“ tridesetih godina, u vreme dominacije tada opštepoznate nacističke rasne teorije, koje se povezivalo sa pojmovima biološkog nasleđa, superiornosti i inferiornosti pojedinih grupa, naslednog psihičkog karaktera i intelektualnog potencijala nosilaca, od savremenika je obeležavano kao rasizam i sa puno razloga povezivano upravo sa rasnom teorijom. Razlika koja je postojala u motivima za usvajanje biološkog momenta kod objašnjavanja društvenih pojava, npr. plemenita želja da se doprinese „narodnom jedinstvu“, a ne da se zavlada čitavim svetom, nije ni tada bila dovoljna da „ublaži“ rasističku sadržinu i oslobodi rasističkog balasta. U godinama u kojima je Evropa bila obeležena rasističkim argumentima, gde je svaki

²⁸ O međuratnom rasizmu i antisemitizmu vid. Ilija Malović, Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka, *Sociologija*, sv. 1, Beograd, 2008; Nataša Đuka, Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama 1933-1945, *Godišnjak za društvenu istoriju*, sv. 3, Beograd, 1994; Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005; Laslo Sekelj, Antisemitizam u Jugoslaviji od nastanka do Drugog svetskog rata (1918-1941), *Antisemitizam*, Nova srpska politička misao, posebno izdanje, Beograd, 2002. i dr.

unutrašnjepolitički i spoljnopolitički akt proisticao iz „opravdane“ borbe rasa, biologizacija društvenih problema nije ni mogla biti drugačije shvaćena nego kao priklanjanje fašizmu.

I u ovom slučaju, kao u ostalom, i u svim drugim pitanjima vezanim za analize fašizma, po pitanju „rasne teorije“, „nauke o rasama“, postojanja ili nepostojanja rasa, uloge rasa u istoriji čovečanstva, bavili su se predstavnici svih ideoloških struja.

Kao i fašizam u celini, levica je odbacivala i rasizam, ali je jedina i prepoznavala njegovo prisustvo u zemlji. Po jednoj analizi lista *Stožer*, sa evidentno levičarskih pozicija se tvrdilo da po rasističkom shvatanju rasu čini grupa ljudi koja se razlikuje od drugih grupa fizičkim i moralnim osobinama koje se prenose nasledno. Autor je, naprotiv, verovao da bi se samo pod naučnom kontrolom mogla ostvariti proizvodnja preciznih osobina, a kako ona ne može da se sprovede, sve postojeće grupe su mešovite. Isti nasledni proizvod razvija se sasvim različito u zavisnosti od spoljne sredine, jer ekonomski i socijalni činioci određuju čovekovu sudbinu. Pokretačke snage istorije nisu ni razlike u rasi, ni bogovi, ni junaci, ni veliki ljudi, ni vođe, ni veliki događaji, ni državni udari, ni strasne ideje. „Sve ove interpretacije ne znače ništa“, jer bogovi i junaci „postoje samo u mašti njihovih vernih“, veliki ljudi i vođe dolaze do izražaja kroz već pokrenute događaje, važni događaji i državni udari su samo kruna dugog niza drugih događaja, ideje i strasti predstavljaju samo „ljudе koji misle i koji hoće“. Zato rasizam „sa svojom pseudonaučnom teorijom“, u postojećoj klasnoj borbi predstavlja samo sredstvo zaštite vladajućih klasa od pritiska proletarijata koji će u postojećoj borbi klasa stvoriti novo socijalističko društvo. Zaključivalo se da ljudsko društvo samo čini svoju istoriju čiji je pokretač borba klasa, potvrđujući „zakon koji obuhvata celu istorisku evoluciju čovečanstva priznat u svoj svojoj jačini od strane Karla Marksa i Fridriha Engelsa“, već pokazujući da će budućnost činiti „planska produkcija, ljudska zajednica, socijalizam“.²⁹

Dr Ljubomir Živković je u knjizi *Ljudsko društvo i rasna teorija*, pisao da je prva žrtva rasne teorije bila biologija, odnosno Darwin i teorija nasleđa. Ocenjivao je da je Darwin svojim učenjem o evoluciji i odbiranju doneo trajne pobede nauci budućnosti, ali da je svojom tezom o prekobrojnosti i borbi

²⁹ Prof. Šaksel, Da li je osnovana teorija rase? *Stožer*, novembar 1933.

individua, kao „najslabijim mestom“ teorije, otvorio mogućnosti za zloupotrebe. Socijalni darvinizam je iskoristio ova slaba mesta Darwinove teorije za potrebe građanskog društva, pre svega selekciju „koja se razrađuje kao teorija vladavine jačih i propadanja slabijih“, borbu za opstanak, kao teoriju „opravdavanja imperijalističkih ratova“, a pojam organskog prilagođivanja okolini, zamenio je društvenim pojmom odnosa ljudi prema sredstvima proizvodnje. Tu „akrobatiku“ kojom se mešaju organski i društveni problemi, Živković je nazvao „biologizacijom društvenih problema“. Oспорavajući rasnu teoriju u celini, pisao je da je nauka o nasleđu u rasizmu pretvorena „u akrobatiku nepromenljivih gena a proces evolucije u unapred određenu igru i pregrupisanje unutrašnjih faktora, gde za ulogu spoljašnjih faktora ne ostaje nikakvo mjesto“. Time se teorija nasleđa deformisala u statičku nauku, poričući uticaj spoljašnje okoline i prenoseći težište na „unutrašnju naslednu masu“, čime se skretala pažnja sa socijalnog pitanja i problema društvene reorganizacije, na negovanje biološkog nasleđa čoveka, „na njegovu zoološku unutrašnjost“. Autor je smatrao da je rasa na taj način postala „poslednja politička tvorevina biologije“, koja se rodila kao fetiš „iz čežnje da se skrene pažnja sa društvene okoline“. U građanskoj nauci sve se vratilo unazad, umesto razuma metafizika, umesto društvenog pitanja rasno pitanje, umesto demokratije diktatura staleške korporativne države, umesto društvenih problema biološki problem, umesto socijalnog pogleda organski pogled na svet, umesto sociologije zoologija. Čitav pogled na svet postao je „organski“ sa rasom kao centralnim pojmom, nosiocem svih naslednih svojstava nacije, tvorcem kulture i istorije. Posle biologije, žrtve rasne teorije postale su antropologija i istorija. Autor je smatrao da se u tezi o kvarenju rase nalazi skrivena duboka kontroverza protiv većine naroda, jer se oni koji rade proglašavaju bezvrednima, a njihovo množenje označava kao „opasnost za kvalitet naroda“. Na drugoj strani, neproductivni društveni slojevi proglašavaju sebe boljim delom naroda, odnosno, materijalno bogati ujedno su i biološki bogati, što predstavlja naučnu mistifikaciju kojom se materijalno nasleđe identifikuje s biološkim nasleđem. Krivica se pri tom prebacuje na grad, koji se proglašava za „biološku klopku“ u kojoj propadaju nabolji i vrši postepeno samoubistvo rase. Zaključivao je da je rasna teorija produkt imperijalizma, da ljudskim društvom vladaju „zakoni socijalnih

sredina“ i zato je nenaučna primena bioloških zakona na njega. Rasna teorija je samo zakasneli pokušaj „zoologiziranja ljudskog društva“, koja bi u istoriji ljudskog roda pre odgovarala „stanju pitekanropa, koji je tek silazio s drveća i sa svojim zoološkim susjedima obračunavao pesnicama, zubima i drvenom batinom po biološkim zakonima“, ona spada u predistoriju naučne društvene misli, a njen društveni uzrok je u „odbrani iskorišćavanja drugih“. Živković je verovao da će se čovečanstvo osloboditi rasnih teorija tek onda „kad postane potpuni gospodar svoje proizvodnje, svojih ruku, mozгова i života“.³⁰

Februara 1936. Ljubomir Živković je održao u Beogradu predavanje „o poreklu čoveka i rasnoj teoriji“. Govorio je o kontradiktornostima rasne ideologije koja sa jedne strane čoveka proglašava životinjom, a ljudsko društvo zoološkim vrtom, a sa druge strane, određene grupe ljudi proglašava odabranim. Tvrdio je da je čovek nastao kao „mešavina mnogih rasa“, dok su podneblje i geografski uslovi odredili različite boje kože, pri čemu su spoljni uticaji bili presudni i kod stvaranja njegovog duševnog života. Težnja rasista da obore ove činjenice je neuspešna, a njihova tvrdnja o različitoj vrednosti ljudskih rasa je netačna jer, ako uopšte postoje rasne odlike, one se javljaju samo kao telesne, dok su kulturne odlike rezultat sredine i prilika pod kojima se čovek razvija. Zaključivao je da ne postoji rasa koja bi dominirala svetom dok bi joj druge robovale, već da rad mora da ujedinjuje čovečanstvo i određuje zajedničku sudbinu ljudi.³¹

I drugi, veoma osporavan autor od domaćih rasista, Teodor Balk, je smatrao da ne postoje čiste rase i da antropološka nauka ni u prošlosti nije mogla da ih pronade, da su grupe ljudi vezane jezikom, običajima ili religijom „najraznovrsnije rasne mešavine“, da između ljudskih rasa nema oštarih granica, odnosno, da one nisu isto što i životinjske vrste, jer se i najudaljenije rase međusobno mešaju i daju zdravo potomstvo sposobno za dalje razmnožavanje, da osobine koje bi činile rasu nisu utvrđene, što je proizvodilo zbrku i kod samih rasističkih ideologa, pa su jedni uzimali za glavnu

³⁰ Dr Ljubomir Živković, *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb, 1937, 14-46, 65-95, 206-224.

³¹ Poreklo čoveka i rasna teorija, predavanje g. dr. Ljubomira Živkovića, *Vreme*, 22. februar 1936.

oznaku rase indeks glave, drugi formu i boju kose, treći krv, četvrti duševne osobine.³²

Glas Matice srpske je prikazujući knjigu Dušana Nedeljkovića *Rase i rasizam*, interpretirao njegove stavove da se rasizam u prošlosti pozivao na etiku, istoriju, biologiju, antropologiju i etnologiju, ali da u stvarnosti nije imao dodirnih tačaka sa tim naukama. Nedeljković je priložio i snimke fizionomija genijalnih ljudi „koji većinom nisu pretstavnici čiste i najsavršenije rase (konkretno: nordijske) već su mešanci“ i koji po prikazivaču, ubedljivo ukazuju „na nedoslednost i protivurečja u koja zapadaju rasni higijeničari kad razvijaju i nastoje da opravdaju svoje teorije“.³³

Na sličan način su rasprave o rasama osporavali i građanski autori. U *Srpskom književnom glasniku*, o rasizmu je 1933. pisao Milan Grol, usput prikazujući studiju Rene Žoanea o narodnosnom principu, smatrajući najzanimljivijim delove u kojima je autor odbacivao predrasude o rasama, „naročito kada se iz tog pojma stvara neko metafizičko apsolutno čudovište, nepromenljivo kroz vekove“. Grol je smatrao da se ono što se naziva rasom „obrazuje lagano pod vrlo složenim uticajima klimata, navika, ideja, zajedničkih poduhvata i delanja“, pa je rasa „posledica a ne uzrok“. Osporavao je ideju o značaju dolihokefalije, tvrdeći da je, naprotiv, merenjem lobanja, i u najizdvojenijim grupama Papuanaca, Hotentota i Eskima, antropologija našla dolihokefalni tip, što pokazuje da su i Patagonci „viši od arievaca“. Smatrao je da je reč o „čisto zoološkim“ pitanjima koja ne daju nikome pravo da se ponosi praistorijskim precima, još manje vrednostima koje bi bile očuvane nemešanjem s drugim rasama, već, naprotiv, da su sve vrednosti kulturnih naroda stečene mešavinom i poboljšanjem uslova života. Dodavao je da su „kao čisti rasni tipovi“ u nauci priznati samo afrički Bušmani i pleme Veda iz džungle, kao i da postoji pretpostavka da je tip dolihokefala koji rasisti smatraju „višim“ tipom, ustvari „prvobitni opšti primitivni tip preistorijskih rasa, pošto autentičnih nalazaka brahikefalnog tipa iz tog vremena nema“. Ako se brahikefali svrstavaju u nižu vrstu čoveka, smatrao je da bi bilo zanimljivo posmatrati u njoj npr. Kanta, Laplasa i Voltera, „koji su svi brahikefali“. Grol je

³² Dr Sr. Popadić, Dr Theodor Balk: *Sumrak nauke*, knjiga o rasi, Beograd 1935, *Život i rad*, 15. maj 1935.

³³ Velislav Grubić, *Rase i rasizam*, dr Dušan Nedeljković: *Rase i rasizam*, *Glas Matice srpske*, novembar 1938.

smatrao čudnim što zoološko merilo postaje presudno u nacionalizmu posle skoro jednog veka razvoja nacionalne ideje u moralnom smislu. Već kod Macinija taj pojam je bio oduhovljen, Fistel de Kulanž je izričito stavio u drugi red rasu i jezik, a u prvi „saživljenje u zajednici“, Lavleij je naglašavao da je oslobađanje narodnosti od etničkih uslova bio znak napretka, odnosno, „u koliko je kultura jednog naroda viša, u toliko istovetnost rasna i jezična znači za njega manje, a više znače simpatije moralne“, dok je Renan pokušao da iz upotrebe izbriše reč „rasa“ i zameni je terminom „tipovi“.³⁴

I Jovan Đorđević je negirao rasnu teoriju navodeći da je rasa „antropološka materija, sirova, heterogena, nečista, izmešana“ iz koje je istorijski razvoj stvorio „polugotove proizvode koji su narodi“, pozivajući se na rasistu de Lapuža koji je tvrdio da je „nemoguće govoriti o jednoj čistoj rasi u apsolutnom smislu te reči“. Rasa nije naučni pojam, a teorija rase je suprotstavljena istorijskim činjenicama. Razlike koje postoje u društvenom i kulturnom nivou između „belih“, „crnih“ i „žutih“ su upravo bile „dokaz protiv teorije rase“, jer je rasa statički elemenat, a istorija je dinamična. Đorđević je pisao da je po rasnoj teoriji društvo sastavljeno od „nejednakih“ individua sa različitim lobanjama, mozgovima, kožom, kosom, stasom, nosevima, pa i sa različitim intelektualnim i psihičkim sposobnostima. Na toj „etničkoj piramidi“ jedne rase su na vrhu, izabrane da vladaju, druge su na dnu, osuđene da budu vođene. Pojedini „istorijski“ narodi ostvaruju napredak ljudskog roda, dok su drugi, narodi nižih rasa, nesposobni za velika dela. „Prvi su subjekti istorije, drugi su objekti“, i u toj razlici među rasama leži objašnjenje različitog razvitka pojedinih društava. Prenet na ideološki plan, ovaj princip je značio da je istorija svakog društva „bila i ostaje istorija borbe rasa“. Po Đorđevićevom mišljenju, međutim, moderna nauka je pokazala da rasa nije naučni pojam i da je teorija rase suprotstavljena istorijskim činjenicama i kritičkom posmatranju društvenih pojava.³⁵ Rasnu teoriju je odbacivao i Živojin Balugdžić, tvrdeći da su sva razmatranja o rasi zasnovana na pogrešnim biološkim shvatanjima. Prethodnih decenija su nasledne osobine bile predmet najrazličnijih studija, ali su se na kraju svele na boju

³⁴ Milan Grol, Razgovori o nacionalizmu, *Srpski književni glasnik*, 1. decembar 1933.

³⁵ Jovan Đorđević, Teorija rase, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1935.

kože, pri čemu u podeli na tri rase nema ničeg antropološki naučno opravdanog, „već se sve svodi na neku mistiku poniklu iz tradicija od nekoliko hiljada godina“. Propali su i pokušaji da se razvrstavanje izvede prema dužini ili širini glave, visini ili debljini tela. Posledica tih napora je krajem 19. veka bila pobrojavanje čak 34 rase koje su se tridesetih godina svele na 17, a „proslavljena“ arijevska rasa na sedam. Balugdžić je zaključivao da je izlišno govoriti o čistoti rasa.³⁶

Dragoslav Todorović je pisao o velikom uticaju biologije na društvene nauke u 19. veku, pa i na prvobitnu sociologiju. Do njega je došlo usled obostranog bavljenja čovekom, iako se biologija njime bavila kao organskim, a sociologija kao društvenim bićem. Ta zabluda je kasnije odbačena, a „ubacivanje ili pretapanje jedne nauke u drugu“, otklonjeno. Todorović je spornom ocenjivao tezu da je čak i u dalekoj prošlosti bilo homogenih grupa, a ako ih je i bilo, verovao je da su one odavno iščezle „usled mnogih i raznolikih mešanja i stvaranja meleza“. Postojeće razlike ili sličnosti kod pojedinih grupa i ovaj autor je objašnjavao uslovima života, vaspitanjem, istorijsko-kulturnim vezama, odnosno, socijalim životom, jer se geografske grupe uglavnom ne poklapaju sa rasnim. Rasu je definisao kao „biološku činjenicu“ koja je zloupotrebljena radi obeležavanja grupa koje nisu homogene, pa se govorilo o „francuskoj rasi“, „nemačkoj rasi“, iako su nacije sastavljene od „raznih rasa“. Stanovništvo se upravo u zapadnoj Evropi najviše ukrštalo proizvodeći „meleze“ koji nemaju karakter onih elemenata koji su ih stvarali, pa antropolog ili sociolog može samo da se „nasmeeje od srca“ kad čuje da se govori o „čistoj rasi“. Autor je postavljao pitanje da li „čist nordiski tip“ može da se nađe u norveškim fjordovima „gde su Laponci uneli mongolsku krv“, zaključujući da su narodi melezi čak i u Tasmaniji, a evropski su „sto puta melezi“. Objašnjenje društvenih pojava pomoću „različitih indeksa glave ili nosa“, mogla je da čini samo pseudosociologija, jer „rasa“ označava „isključivo zoološku grupu, koja u većini slučajeva nema ničeg zajedničkog niti identičnog sa nacijom, jezikom, običajima klase“. Autor je zaključivao da kada bi uzroci društvenih pojava imali svoje poreklo u rasi, „onda bi svaka društvena pojava

³⁶ Ž Balugdžić, Pojam o rasi u međunarodnoj politici, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1938; Dva shvatanja o jevrejstvu, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1940.

mogla unapred bez svakog napora ili truda da se objasni“, pa sociologija ne bi bila ni potrebna.³⁷

I časopis *Vidici* se bavio temom rasizma. Tu je dr Mavro Gros pisao da ne postoje ljudske rase, već ljudi i narodi nastali mešanjem koje se odigravalo milionima godina. Postavljao je pitanje da li uopšte ima smisla govoriti o rasnom poreklu ljudi kada ono spada u vreme mita, a ne u realno vreme. Ljudski rod se može podeliti samo po boji kože, a unutar istobojne vrste samo po klimatskim i kulturnim prilikama, odnosno, može se govoriti o beloj, žutoj, crnačkoj i crvonokožnoj vrsti, o dolihokefalima i brahikefalima, ali ne „u smislu mitskih prarasa“, pri čemu ta podela ne odgovara postojećim „nacionalnim tipovima“. Teoretičari rase su, međutim, pokušavali da odu dalje, deleći belce na „arijsko i semitsko rasno porijeklo“, što vodi „u mitsko doba sinova Nojinih“, iako se oni po predanju nisu rasno razlikovali. Po biblijskom mitu nema semitske i nesemitske rase, „jer su i Hamovci i Jafetovci miješanci Adamskih i Neadamskih, dakle Kainskih i Abelovskih kromozoma“, pa ni Sem, Ham i Jafet nisu bili primerci čiste rase zbog čega ni njihovi naslednici ne mogu biti Semite, Hamite i Jafetovci jer svi nose „rasna obilježja Adama i Eve“, odnosno, od generacije do generacije se ispoljavaju rasna obeležja sa karakterom čas „božanskoga“ Adama, čas „životinjske“ Eve, „čas Kaina, čas opet Abela“. Zato nema ni „čisto mitske rase“ jer je „iskvarena Adamovim grehom“, pa ne može biti ni „povratka na čistu rasu“, sprovođenjem rasističkih zakona. Podela na semite i arijevence je proizvoljna jer ljudi nose sve odlike svojih predaka koje su u velikoj meri izmešane, a narodi se ne mogu trajno organizovati na rasnoj bazi jer su takvi pokušaji bez naučnog opravdanja. Navodio je da su SAD najbolji dokaz „ništavosti rasne teorije“, jer je to „savršeno konstruktivna država“, iako po rasnom poreklu „sigurno ne spada u red najčišćih rasnih država“.³⁸

Po mišljenju dr Siniše Stankovića, rasa u rasizmu je postala bitni sastavni element naroda koji se trajno provlači kroz njegovu istoriju i na kome počiva celokupni kulturni razvitak. Rasisti su prihvatili da nijedan narod nije rasno homogen, ali i verovali da on uvek nosi pečat osnovnog rasnog

³⁷ Dragoslav Todorović, Pojam rase u sociologiji, *Glas Matice srpske*, april 1938.

³⁸ Dr Mavro Gross, Mitska i biološka rasmatranja o rasizmu, *Vidici*, 25. decembar 1938.

tipa iz koga je proizašao, pa su nejednaku ulogu koju su pojedini narodi igrali u istoriji i u kulturnom stvaralaštvu, objašnjavali nejednakom vrednosti rasa koje ih čine. Po rasistima, „rasna pripadnost čini da su članovi jednog naroda pre svega vezani poreklom, vezani po krvi“, kao nerazdruživa zajednica. Narod je sudbinski vezan za tle na kome živi utiskujući u njega „pečat svojih rasnih osobina“ i stvarajući „biološku zajednicu“ naroda i životnog prostora. Stanković je zaključivao da kroz takve „organizmički obojene“ ideološke težnje izbijaju jednostrana shvatanja mnogih geopolitičara u savremenoj Nemačkoj.³⁹

Nasuprot autorima koji su odbacivali i samu podelu ljudi na rase, u ovoj struji bilo je i onih koji su, negirajući rasnu teoriju, prihvatili rezultate „nauke o rasama“. Po Jovanu Jovanoviću, rasizam podignut na stepen dogme znači priznanje da ima „bogom izabranih rasa“ na osnovu „intelektualne i moralne prednosti“. Navodio je da za razliku od Nemaca, Englezi i Francuzi definišu svoja društva kao „aglomeracije naroda“ ne tražeći u čistoti rasa, „koje nigde nema“, novu dogmu, jer je upravo „ukrštanje“ osvajača i starosedioca dalo „najbolje rezultate“. Jovanović je zaključivao da rasa ne određuje karakter grupe ljudi, već predstavlja „skup karaktera raznih ljudi“, da „rasa postoji“, ali da su rasni elementi prolazni i promenljivi, u „evoluiranju“, odnosno, da je rasa rezultanta mnogostrukih uticaja.⁴⁰ I dr Bogomir Dobrosavljević je pisao da ne treba identifikovati „pojam teorije o rasi sa pojmom rasne teorije“, jer među prvima postoje i one „koje su toliko naučno dokumentovane da ih usvaja gotovo ceo svet“, a gotovo niko ne osporava postojanje rasa „s obzirom na fizička svojstva i razlike raznih ljudskih skupina“. S druge strane, rasna teorija je tvrdila da fizičkim rasnim osobinama i razlikama odgovaraju isto tako trajne psihičke osobine i razlike, pokušavajući da „naučno“ dokaže postojanje „boljih i gorih, vrednih i nevrednih naroda“, odnosno, težila je da čitav istorijski razvoj naroda protumači njihovom rasom. Posledica je bila „preterana samouverenost, netolerancija, pomanjkanje kritičnog mišljenja i pravičnog rasuđivanja“, odnosno, uverenost da su drugi narodi

³⁹ Dr Siniša Stanković, *Životni prostor*, Beograd, 1940, 82-85.

⁴⁰ J. M. Jovanović, *Rasna politika*, *Pregled*, oktobar 1938.

prirodom određeni da budu „oruđe u rukama najboljeg i najvrednijeg naroda“.⁴¹

Pravda je o rasnoj teoriji donosila sasvim raznorodne, pa i međusobno isključujuće tekstove. Već 1934. objavila je krajnje kontroverzno tumačenje po kome je upravo u rasizmu bio uslov „ozdravljenja“ evropskih naroda, a sa njima i čitavog čovečanstva. Polazeći od teze da svaka država, kako bi došla do stvarnog sadržaja svoje nacionalne individualnosti, mora da prouči „problem svoje rase t.j. svoga bića“, pisala je da su ranije narodi o rasi imali samo romantično shvatanje bazirano na folkloru, dok nova ideja traži proučavanje rase na osnovu naučnih disciplina, jer ona „znači osveženje i jačanje same životne vitalnosti jedne oštećene nacije“, a sve nacije u Evropi su „moralno i fizički oštećene“. Postoje crne, žute, bele, crvene rase i svaka od njih je „u punom zamahu bolovanja i buđenja da se pronađe, da bude svesna sebe sama“. Pronaći „svoj rasni smisao ne znači negirati čovečanstvo i ideju bratstva među ljudima“, jer „teorija rase“ pretpostavlja etičke i moralne vrline, „probudene i stavljene u humanističku akciju“. Verovalo se da čovečanstvo ne treba da živi uniformno, jer samo preko „rasnih i nacionalnih raznovrsnosti“ može da se dobije „životno obilje“ za sve narode.⁴²

Pravda je prezentirala i drugačije analize, npr. da je rasa čisto biološki pojam i znači kod čoveka, kao i u zoologiji i botanici, vrstu čija je jedina osobina jednakost tipa. Razni autori imaju razne kriterije, pa broj rasa varira. I rasa je, kao i čitav organski život podvrgnuta razvoju, a osnovna duševna svojstva kod svih ljudi su ista, dok su razlike među rasama, ma kolike bile u telesnom pogledu, u duševnom mnogo manje nego što se obično veruje. Osnovni elementi kulture kod svih naroda, „bez obzira na rasu“, su slični, „gotovo jednoliki“. Iako se ona razvijala pod raznim uticajima, glavni faktor jednakosti je sposobnost mišljenja, osećanja i volje kod čoveka, bez obzira na klimu, geografski položaj i način života. Sve rase su u toku srazmerno kratkog vremena, u kulturnom razvoju postigle isti stepen, pa je npr. kultura bele, crne, žute i crvene rase bila pre nekoliko hiljada godina u osnovima već izgrađena. Bela rasa je u civilizaciji i materijalnoj kulturi pretekla sve ostale, ali ta

⁴¹ Dr B. Dobrosavljević, Poslednji nacionalsocijalistički kongres, *Javnost*, 21. septembar 1935.

⁴² Danubiensis, Kriza nemačkog duha i nacional-socializam, *Pravda*, 11. septembar 1934.

razlika je samo „kvantitativna, tojest vremenska“, pošto su i ostale rase podjednako sposobne za kulturni razvoj. Nekoliko hiljada godina ranije, preci bele rase bili su na onom stepenu, „na kome se još i danas nalaze izvesni primitivni narodi“, ali ako je čovečanstvo staro stotinama hiljada godina, onda je „sasvim irelevantno da li je jedna vrsta ljudi postigla stepen kulture ili civilizacije za nekoliko hiljada godina ranije ili docnije.“ Autor je smatrao da su osnovne zablude rasnih teorija u uzdizanju jedne rase nad drugim, ocenjujući rasnu mržnju kao najjači izraz čovekovog primitivnog instinkta jer od sebe odbija ono što mu je strano. Zaključivao je da princip etike i humaniteta stoji iznad principa rase, i da zato „nije dostojno čoveka da za volju instinkta odbacuje humanitet“.⁴³

Jedan od urednika medicinskog dela enciklopedije *Sveznanje* bio je dr Stevan Ivanić što u velikoj meri objašnjava način na koji su u njoj definisani pojmovi vezani za pitanja rase i nasleđa. Rasa je definisana kao veća grupa ljudi koja se od drugih ljudskih grupa razlikuje urođenim i naslednim telesnim osobinama bez obzira na jezik i narodnost. Glavne telesne osobine po kojima se određuju rase su boja kože, kose i očiju, oblik glave, lica i kose, telesna visina i srazmere. Granice naroda i rasa nikad se ne poklapaju, i dok postoje germanski, romanski i slovenski narodi i jezici, ne postoje i te rase. Navodeno je da je za školske svrhe i dalje u upotrebi podela koju je u 18. veku napravio Blumenbah na pet rasa (bela, mongolska, crna, američka i malajska), da postoji veliki broj rasa ali i da su principi za deobu „još neujednačeni“. „Nordisku“ rasu *Sveznanje* je opisalo kao severnoevropsku najrasprostranjeniju među belim rasama, ali i najprisutniju među germanskim narodima, zatim „kod baltičkih Arijaca i Slovena“, dok se njeni „najčistiji“ tipovi viđaju u Švedskoj i Norveškoj. Odlikuje je visok rast, dolihokefalija, usko lice i nos, ružičastobela koža, tanka plava kosa „uvek ima primesu zlatastog ili rusog tona“, plave ili sive oči. U *Sveznanju* se pominje i „nordoidna“ rasa koja je veoma slična „nordiskoj“, visokog rasta, brahikefalna, sivih ili zelenkastih očiju, tamnoplave kose, istog ili sličnog lica, ali povijenog nosa, koja je, kako se navodilo, veoma česta kod Južnih Slovena, Čeha i Rusa. I u odrednici „Germani“ navodilo se da je reč o narodnoj porodici „ariske grupe naroda“ u kojoj je u pogledu „rasnih

⁴³ Dr. B. Gosti, Rasni problemi u svetlosti duševne higijene, *Pravda*, 14-15. februar 1935.

osobina“ prevladivao „nordiski tip“. Sami „Arijci“ su definisani kao najbrojnija grupa naroda na svetu u kojoj su u pogledu „rasnih osobina“ bili zastupljeni „različiti rasni tipovi“. U Evropi su u „arijce“ ubrojani Baltosloveni, Germani, Romani, Kelti, Grci i Arbanasi, a u Aziji Iranci, Indi i Jermeni. Navodilo se da se fizička antropologija bavi svrstavanjem ljudi u rase.⁴⁴

Na desnoj strani ovog duhovnog dijapazona u tumačenju rasnog problema, nalazili su se predstavnici domaćeg rasizma koji su uglavnom priznavali da narodi nisu rasno „čisti“, ali i verovali da u svakom od njih, u konglomeratu rasa koji ih čini, postoji „rasno jezgro“ koje je odredilo njihovu prošlost, sadašnjost, a odrediće i budućnost. Po ovom stanovištu, u tom bitnom elementu saglasnom sa nacističkom rasnom teorijom, upravo je „rasno jezgro“ naroda ili nacije jedino sposobno da pruži temeljno objašnjenje svih istorijskih zbivanja, stepena kulturnog razvitka naroda, njegove sposobnosti ili nesposobnosti da bude „predvodnik“, i u krajnjoj liniji, njegovog budućeg mesta i uloge u okruženju naroda drugačije „rasne“ strukture.

Najznačajniji predstavnik domaćeg rasizma svakako je bio dr Branimir Maleš koji je tridesetih godina objavio nekoliko knjiga i desetine članaka na ovu temu, uglavnom u stručnim medicinskim časopisima. U veoma kratkom periodu od jedva jedne decenije, Maleša je karakterisala brza evolucija stavova i lako prilagođavanje „teorije“ dnevnim političkim zahtevima. Braneći teoriju o rasi i odbijajući da raspravlja sa antirasistima, Maleš je definisao ono što je smatrao nepobitnim naučnim činjenicama. Rasu je definisao kao „skup individua čije su nasledne morfološke i fiziološke osobine iste, čija je biološko ekološka prošlost ista“. Verovao je da je rasa „određena u svima svojim pojedinostima“, a ispituje se analizom „desetina i stotina antropološki sličnih osoba“, jer one nisu utvrđene „jednom za uvek“, već su „biološke pojave, žive, promenljive“, čiju evoluciju nauka mora da objasni. Dokazivao je da ne može biti govora o nekoj „nečistoći“ rasa jer je svaka rasa „čista“, svaka je „bez neodređenih ili tuđih elemenata, bez primesa“. „Ali ima slučajeva kad je neko izrazit pretstavnik jednog rasnog tipa“, dok „i njegov rođeni brat, može da bude mešanac dveju ili više rasa“. Ipak je naglašavao da je netačna tvrdnja da takvih mešanaca ima najviše. Verovao je da su ljudi u velikim gradovima „dobrim delom ukršteni tipovi“, ali i da ima krajeva

⁴⁴ *Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, Beograd, 1937, 1904, 1527, 450, 111, 91.

u „kojima skoro svi pripadaju jednoj rasi“ i gde ima veliki broj „rasno čistih“ osoba. Tvrдио je da nauka već zna da su „ukršteni tipovi“ prolazni i efemerni, a da se „rasa kod daljeg ukršćavanja, u daljim potomcima, uvek reaktivnije, da se ponovo javlja u svojoj – 'čistoći'“. Genetski se rase ne mogu deliti na biološki primarne i sekundarne, na osnovne oblike i ukršćene tipove, jer svaka rasa i u prostoru i u vremenu „ima istu vrednost“, svaka je „kvalitativno jednako aktivna i jednako nova, savremena, kao što je i jednako stara“.

Tvrdeći da je rasa konvencionalan termin koji je obavezno koristiti u dogovorenom smislu, u njih je grupisao „međusobno slične osobe“ po građi tela, oblicima, po radu pojedinih telesnih organa, po sklonostima ka izvesnim bolestima, odnosno, „osobe koje imaju isto biološko poreklo“, navodeći da se antropologija bavi rasama na isti način na koji se hemija bavi hemijskim pojavama. Maleš je verovao da živi „u veku prirodnih nauka“ među kojima je antropologija, kao „pozitivna, egzaktna nauka“, pozvana da „opisuje telesne (morfološke i funkcionalne) razlike između ljudi“, da „izučava odlike pojedinih rasa, njihove odnose, njihov razvitak“, jer su ljudske rase „konkretne, tačno određene, onako isto kao što su rase pasa ili golubova, kao što su vrste biljaka ili sistemi kristala“. Precizirao je, „u stvari konkretne su jedinice, pojedine osobe koje pokazuju ili ne pokazuju ove ili one rasne osobine“. Smatrao je da se svaki čovek razlikuje, ali da te razlike ne idu u beskonačnost. Međusobno slične osobe pripadaju određenim rasama samo u slučaju ako su njihove osobine nasledne, jer „rasu nasledujemo, sa njom na svet dolazimo“.

Razliku između stare „pseudonaučne“ koncepcije i savremene antropologije video je u tome što je ranije rasa definisana kao neodređeni element klasifikacije ljudi. Za stare autore rasa je bila „nedostižni ideal a ne stvarnost koja se ispoljava kod bezbroj pojedinaca“. U savremenoj nauci, naprotiv, rasa je „živa i stvarna, u nama samima, u svakom pojedincu“. Kao što je rasa bila „čista“ u arhaičnim danima čovečanstva, „tako je i sada ona stvarna, vidljiva i opipljiva tu pred nama, na svakom koraku, kod svake pojedine osobe. Jer kad kažem Dinarac ne mislim na neki ideal, na neku drevnu ljudsku formu od koje su postali mnogi moji 'rasno ukršćeni' saplemenici, već mislim na stotine i hiljade sasvim rasno čistih osoba koje su tu žive oko mene“. Rasa je „biološka realnost koja je nastala nasleđem i mnogobrojnim uticajem žive i mrtve

sredine u kojoj žive generacije ljudi – te iste rase“. Rasa se stvara generacijama na jednom tlu, a „individualna variranja su samo njene različite manifestacije“, ona nije samo skup naslednih osobina ili kompleks karaktera, već „zaseban nasledni faktor“, koji se nekad vidljivo ispoljava, a nekad je latentna u osobinama „nekog mešanca“. Izvesne rase se u nizu generacija ponašaju kao dominantne prema drugim rasama, a njihove karakteristike kod rasno „čistih“ osoba idu uvek skupa, „čine fenotip koji je u svim svojim ispoljavanjima jedan jedinstven, harmoničan i nedeljiv“. Svaka rasa ima svoju evoluciju, one nisu fiksirane i nepromenljive, nisu „čiste linije na koje ništa ne deluje ni u prenatalnom ni u postnatalnom životu jedinke“, a dokaz je video u činjenici da se „pred našim očima stvaraju izvesni novi rasni oblici“. Verovao je da je retko u istoriji čovečanstva bilo krajeva nastanjenih pripadnicima samo jedne rase jer je u svakoj populaciji bilo osoba koje su pripadale raznim rasama i brakovi si se često sklapali između „rasno nejednakih supružnika“. Usled toga su u naslednom nizu jedne rase trajno delovali „tuđi, nejednaki uticaji“ i menjala se „prvobitna harmonija“, pa se rasa postepeno ispoljavala „u izmenjenim oblicima, u novoj harmoniji“. Smatrao je neozbiljnim verovanje „da je izvesna rasa svuda jednaka, u svima krajevima, u svima porodicama, kod sviju pojedinaca“. Individuum je primaran, realan, dok je rasa sekundarna, ona je čvrsto klasifikatorski pojam.

Maleš je pravio razliku između naroda i rase, tvrdeći da su narodi kulturne i jezične jedinice, a rase biološke, pa su u istom narodu prisutne i rasne razlike. I u najstarijim vremenima je bilo rasnih mešavina jer se rasna pripadnost sastoji samo „u izvesnim zajedničkim odlikama“ zbog čega je i svaki pojedinac u većem broju slučajeva, „proizvod dveju ili više rasa“. Zato je smatrao neumesnim govor „o rasnoj čistoći jednog naroda“ koja može da bude samo relativna, jer je narod sastavljen od pojedinaca koji „antropološki mogu da pripadaju raznim, čak i međusobno veoma dalekim i nesrodnim rasama“. Razlikovao je pitanje rasne homogenosti, odnosno „čistoće“ jednog naroda, od „rasne pripadnosti pojedinca“, tvrdeći da o rasnoj „čistoti“ može biti govora samo kad je reč o pojedincima. Navodio je da u jednom kraju prevladuje „jedan rasni tip, u drugome drugi“, ali i da svi ti različiti pojedinci pripadaju istom narodu, pretpostavljajući da je tako bilo i u praistoriji. Zato su rase uvek

u formiranju, dok su narodi uvek „rasno nehomogeni“, jer su se rase menjale, jedne su postepeno nestajale, druge su se javljale.

Navodio je da skoro svi savremeni antropolozi na isti način definišu narod. „Zajednički razvitak kulture i zajednička rasna evolucija (etnogeneza) stvara izvesnu etničku celinu“, ali dok se narod manifestuje u zajednici, rasa se ispoljava isključivo u pojedincima. „Dok su granice naroda manje više određene, zatvorene, osobe koje pripadaju jednoj istoj rasi često su razasute, skoro redovno žive izmešano sa pripadnicima drugih rasa u istoj geografskoj oblasti, pa čak i u istoj – porodici“. Zato je smatrao da ne čini narod rasa već ga čini „zajednička prošlost i sadašnjost izvesnog rasnog konglomerata“, pa je narod okarakterisan u prostoru i u vremenu „rasom i kulturom“. Uz rasu i narod koje su „zoološka“, odnosno, kulturna zajednica, razlikovao je i narodnost tj. naciju koja je politička zajednica. Istovremeno je prihvatao da između njih postoji „nerazrešiva biološka veza“, jer „nema nacije bez naroda a ni naroda bez rasnog konglomerata koji ga stvara“. Zato je smatrao da je za bolju biološku, kulturnu i socijalnu budućnost naroda potrebno sačuvati njegov „rasni konglomerat“ i „rasnu sliku“.

Ključni element preuzet upravo iz rasne teorije, kod Maleša se prepoznavao u tvrdnji da iako su narodi „rasno heterogeni“, tu heterogenost prožimaju „psihičke odlike one rase koja gospodari u onom konglomeratu: u našem narodu pretežno psihičke odlike Dinarske rase u srednjoj i severnoj Nemačkoj one Nordiske“, čije se „rasne“ osobine u određenom istorijskom trenutku ispoljavaju. Verovao je da se prošlost, sadašnjost i budućnost jedne nacije mogu razumeti ako se izučava „etnogeneza naroda koji je naciju stvorio“, a „svaki narod ima svoju etničku istoriju, svoje rasno poreklo“, „biološka sadašnjost nekog naroda ukazuje na njegovu biološku i etničku prošlost, a biološka prošlost može da nam objasni mnoge momente iz političkog i kulturnog života nacije“. Tvrdio je da rasne razlike postoje u „shvatanjima, u formiranju karaktera, u željama i težnjama“, ali one ipak ne mogu da pruže pravu sliku „o eventualnoj budućoj borbi između rasa, ne mogu da nam kažu koja će rasa da prevlada, koja će da da genetički bolje elemente u nasleđu“.

Posebnu pažnju Maleš je posvećivao metodama utvrđivanja „rasne pripadnosti“ živog čoveka ili „odlika leša“. Navodio je da se pri tom koriste „milimetar i gram“ jer „težina,

visina, uopšte dimenzije i veličina tela i pojedinih njegovih delova“, kao i njihovi međusobni odnosi, ukazuju „na rasu ili somatološki tip kome pripada ispitana osoba“. Kod određivanja „rasne pripadnosti“ tvrdio je da se „u prvom redu“ služi „kefalometričkim podacima“ koji se dobijaju merenjem glave i lica, i svi se određuju „običnim šestarom“. To su uglavnom parametri kojima se i sam služio kod određivanja „rasne pripadnosti“, insistirajući da se mora izučavati celokupna „arhitektura“ lobanje, jer npr. dolihokefalija „nije sama po sebi rasni karakter, već je to oblik lobanje čiji je ona izraz a koji je nasledan“. Smatrao je da je naivno praviti klasifikaciju rasa „na osnovu nekoliko proizvoljno izabranih karakteristika“, zahtevajući da se klasifikacija zasniva „na genetskom odnosu“ u kome određene osobine „idu uvek zajedno, naravno sve dotle dok se radi o rasno 'čistim' individuima“, dok se kod „mešanaca“ te karakteristike ispoljavaju zasebno ili u grupama. Prihvatao je variranja gde je „faktor sredine toliko jak da se nekad prikrije ono što je dano nasleđem“. Ovde je, suprotno gornjim navodima, tvrdio da se ljudi ne grupišu u rase „po visini tela, ili po boji kože, ili po indeksu glave, jer bi to bilo besmisleno, besciljno i nenaučno“, već da ih treba grupisati u rase „po svim njihovim mnogobrojnim osobinama, i somatološkim i fiziološkim, vodeći uvek računa o njihovoj biološkoj prošlosti i o sredini u kojoj su se razvile“. Suprotno svom prethodnom tekstu, 1940. je tvrdio da „rasa nije slučajni skup kvaliteta koji se mogu milimetrom i gramom odrediti“, a kvantitativne osobine „nisu variranja istog kvaliteta“.

Ovaj problem je razmatrao sa raznih medicinskih aspekata. Tražio je udeo „rase“ i u ispitivanju bazalnog metabolizma, tvrdeći da „problem rasnog udela u variranju bazalnog metabolizma još nije rešen“, a bavio se i problemom krvnih grupa, ali je suprotno od nekih drugih autora, pre svega Svetislava Stefanovića, tvrdio da se serološke osobine nasleđuju nezavisno od rasne pripadnosti, odnosno, da krvne grupe nemaju nikakve veze s rasom. Maleš se bavio i „žutom opasnošću“,⁴⁵ tvrdeći da „žuti ljudi, koji će – kako se veruje i

⁴⁵ Zanimljivo je da je tema „žute opasnosti“ i inače bila prisutna na stranicama štampe, ali je uglavnom odricano da je ona realna. *Pravda* je prenosila iz strane štampe da je upravo ekspert Društva naroda za probleme populacije profesor Rubakin negirao postojanje „žute opasnosti“. Tvrdio je da razmere rađanja u Evropi i Aziji nisu toliko različite kao što su bile pre svetskog rata, da se rađanje u Evropi stalno povećava, dok glad, beda, epidemije, razbojništva „i druga azista zla“ besne tim kontinentom, naročito

zavladati svetom“, predstavljaju za demografiju i biodinamiku, problem od velikog značaja. Uz žutu, pominjao je i „etiopsku opasnost“, tj. „infiltraciju crnog rasnog elementa u naš civilizovani svet“. Svetskim ratom je prekinut „etički postulat solidarnosti belih rasa“, jer je „obojenim ljudima“ dato oružje protiv „neprikosnovenog belog čoveka, a za račun drugih belih ljudi“, čime je oslabio prestiž Evrope. Verovao je da „žuta opasnost“ nije samo demografska već i politička, ali se pitao da li je osim ta dva, prisutan i „čisto rasni, biološki momenat“. Smatrao je da antropologija može da „nasluti biodinamički razvitak azijskih naroda i rasa“, jer se „invazija žute rase“ već desila u praistoriji kada su potisnuti „poslednji ostaci belog čoveka“ u Aziji. Kao dokaz za njihovo postojanje navodio je da u Japanu ima mnogo nepoznatih reči koje pripadaju „prastarom“ narodu, autohtonim, nastarijim stanovnicima Japana, koji nisu pripadali žutim rasama, „već Europidima, nama belcima“. Dodavao je i da se u Japanu „po harmoniji telesne građe, po ljupkosti forme“ mogu razlikovati dva osnovna tipa, jedan koji je „masivnih grubih oblika“, Sacuma tip i drugi koji je „graciozan, evolutivniji, lepši ali i telesno slabiji – to je aristokratski Okajama tip“, dodajući da „neki autori misle da se u ovom tipu ispoljava krv dalekih belih predaka“. Tvrdeći da Evropa i Amerika iz nemoći ili iz oportunitizma ne intervenišu u

Kinom, zbog čega se broj njihovog stanovništva „ne može povećavati“, naprotiv, on će se smanjivati. Iz toga je izvodio zaključak da se bela rasa „mnogo brže množi nego žuta rasa i prema tome ni brojna nadmoćnost žute rase ne može u bliskoj budućnosti dolaziti ozbiljno u obzir“. Kao dodatni faktor odsustva „žute opasnosti“, naveo je postojanje moćne Sovjetske Rusije u kojoj se broj stanovnika rapidno povećava, a koje većinom pripada „narodima bele rase“. Ipak je smatrao pogrešnim zaključak „da prestižu bele rase u Aziji ne preti baš nikakva opasnost“, jer dekadencija Evrope traje već čitav vek. „A što se tiče same žute opasnosti, možemo mirno reći da takva opasnost uopšte ne postoji i prema tome od strane Dalekog Istoka Evropi još veoma dugo neće pretiti nikakva ozbiljnija opasnost. Evropa je i brojno i rasno, i kulturno i moralno daleko nadmoćnija i to žuta rasa u Aziji vrlo dobro zna.“ (Pjer Kot, Žuta opasnost ne postoji, *Pravda*, 30. jun 1935). Vladimir Bazala je objavljujući seriju tekstova u *Pravdi* o problemima populacije, pisao da se „u grozničavom i svakako opravdanom strahu“ govori i piše o opasnosti ekspanzije žute i crne rase, za koju neki smatraju da je zasnovana na njihovom velikom umnožavanju. On je, naprotiv, smatrao da je Azija „najdalje od prenaseljenosti“. U isto vreme rasla je i bojazan „od izumiranja bele rase“, zbog čega se preduzimaju „energične mere“ populacione politike sa ciljem da se obnovi broj stanovnika. (Dr. Vladimir Bazala, Najmanje dvadeset porođaja na hiljadu stanovnika godišnje potrebno je da bi se očuvao život jednog naroda, *Pravda*, 29. oktobar 1935).

zaustavljanju Japana, navodio je: „Onaj mali prezreni žuti kuli uspeo je u Versaju da rame uz rame s belima sudi jednom velikom evropskom narodu.“ Zaključivao je da su „Europidi“ i dalje gospodari sveta i da ni veliki natalitet „obojenih rasa“, ni „biodinamička moć žutog čoveka“, nisu mogli da unište njihovu političku, ekonomsku i kulturnu ulogu.⁴⁶

Drugi značajni predstavnik struje zagovornika rasizma bio je dr Svetislav Stefanović, koji je već 1934. u seriji članaka objavljenih u listu *Vreme* izlagao svoj afirmativni stav o „rasnom problemu“. Za njega je bila još karakterističnija brza evolucija stavova nego kod Maleša. Od tvrdnje 1934. da nema superiornih i inferiornih rasa, samo godinu dana kasnije stigao je do teze da je nužno očuvanje „superiornih“ rasa. Polemišući sa tezama u domaćoj javnosti da ne postoji arijevska rasa, već sredinom 1934. je tvrdio suprotno, naslovljujući i svoj tekst „Zapadno-evropski čovek – arijevske rase postoji“. Oспорavao je teze da postoje samo arijevski jezici, ali ne i čovek arijevske rase, tvrdeći da njihovi zagovornici nisu dovoljno upoznati „sa najnovijim naučnim ispitivanjima u oblasti rasnog problema, vršenim izvan okvira antropologije i etnografije“. Pozivao se na ispitivanja krvnih grupa koja je još na Solunskom frontu vršio njegov prijatelj Ludvig Hiršfeld, profesor univerziteta u Varšavi, jer je primetio da su tamo okupljeni predstavnici „mnogobrojnih rasa i naroda“. Stefanović je tvrdio da su Hiršfeldovi rezultati pokazali da su krvne grupe u vrlo preciznim razmerama raspoređene „među ljudskim rasama“, da se kod evropskih, posebno zapadno-evropskih naroda u daleko najvećem procentu nalazi krvna grupa A, dok je kod azijskih i afričkih rasa, posebno kod Indusa, u najvećem procentu prisutna grupa B. Zato je tip A nazvan evropskim, a tip B azijsko-afričkim, između kojih je primećeno mnogo prelaza i nijansi. Izračunao je biohemijski indeks koji je kod raznih naroda i rasa različit. Kod severo-evropskih naroda on iznosi oko 4, što znači da se kod njih krvna grupa A nalazi oko 4 puta

⁴⁶ Branimir Maleš, *O ljudskim rasama*, Beograd, 1936. 59-62; „Rasna teorija“ i njena „antidemokratska uloga“, povodom jedne knjige i jednog članka, *Otažbina*, 3-10. maj 1936; O prostornom određivanju kefalometričkih tačaka, *Socijalno-medicinski pregled*, br. 3, 1936; Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-decembar 1937; Žuta opasnost kao demografska pojava, *Dvadeseti vek*, februar 1938; Definicija rase, *Dvadeseti vek*, novembar 1938; Osnovi biogeneze i biodinamike dinarske rase, *Socijalno-medicinski pregled*, januar-mart 1940; Ishrana i mehanizam života, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, sv. 4, 1940.

više od grupe B, spuštajući se do 1, a ispod te cifre prelazi u azijsko-afričku grupu. Stefanović je smatrao da ova ispitivanja krvnih grupa imaju „ogromnu važnost“ u rasnom problemu, jer pokazuju da „nesumljivo“ postoje dva, „po krvi“ osnovna, bitno različita ljudska tipa, što odgovara i ostalim antropološkim razlikama, odnosno, da po biohemijskom indeksu, postoji „zapadno-evropska odnosno arijevska rasa“ kojoj je „sušta protivnost“ azijsko-afrički tip čoveka. Zato je pogrešno govoriti o arijevskom tipu samo sa gledišta antropologije ili etnografije, „nego se moraju uzeti u obzir i ova serološka ispitivanja“. Najvažnijim je smatrao da je „taj krvni karakter nepromenljiv i stalan, i da je bitan, jer je vezan za krv, za najglavniji životni sok ljudskog organizma“, za taj „sasvim osobit sok“.

U naknadnom dodatku ovom tekstu Stefanović je naveo da je iz njega „ispala“ jedna primedba koja je važna za rasni problem, a nužna kako bi se izbegla pogrešna tumačenja. Naglašavao je da se kod pravljenja podele po krvnoj grupi na evropski (A) tip i azijski tip (B), ne sme misliti da je tip A viši od tipa B, već da je samo bitno drukčiji. I tu je sam Stefanović došao na srž svog rasizma: „Arijevski, nordiski čovek (tip A) je osvajač, pronalazač, aktivni tvorac države i prava. Azijski (tip B) je više kontemplativan, mističan, tvorac religija, osobito onih na Kultu mrtvih.“ Ovo je trebalo da bude dokaz protiv „mutnih“ pojmova o superiornim i inferiornim rasama, dodajući da se naučno može govoriti o manje ili više „čistim“ rasama, ali ne može o superiornim i inferiornim. Smatrao je da su ispitivanja nekih bitnih osobina zasnovana na antropološkim i etnografskim načelima, kao što su oblik lobanje, visina stasa, boja očiju ili kose, „prilično nepouzdana“, kao i da se rasne osobine ne mogu vezati za jezik ili narodnost, dok su biohemijska ispitivanja, naprotiv, „nesumnjivo“ utvrdila postojanje ova dva osnovna, „po krvi bitno različna ljudska tipa“. Biohemijske osobine su od osobite važnosti jer su stalne, ne menjaju se u toku života, ne zavise od spoljnih faktora. Preneo je i osnovne statističke podatke Hiršfeldovih ispitivanja vršenih na Solunskom frontu, gde je pregledao oko 8000 „ljudskih tipova“, od svakog naroda najmanje po 500.⁴⁷ Zaključivao je da su po ovom „krvnom indeksu“ Rusi bliži azijskom tipu od ostalih Slovena, što je objašnjavao velikom

⁴⁷ Indeks A je bio kod Engleza 43,4, Francuza 42,6, Italijana 38,0, Nemaca 43,0 Austrijanaca 40,0, Srba 41,8, Grka 40,6, Bugara 40,6, Arapa 32,4, Turaka 38,0, Rusa 31,2, Jevreja 33,0, Crnaca 22,6, Indusa 19,0...

mešavinom mongolske i tatarske krvi, dok Jevreji „stoje po krvnom indeksu bolje no što ih ostala rasna obeležja prikazuju“, odnosno, nisu čisto azijski tip, već prelazna grupa sa Arapima, Turcima i Rusima.

Kao najdosledniji domaći zagovornik teze o značaju krvnih grupa za „rasnu nauku“, Stefanović je tvrdio da one mogu da se koriste pri „ispitivanju pojedinih naroda u okviru pojedinih rasa“ i da čak mogu kod njih da „objasne poneke mračne i nejasne probleme“. Pored Hiršfelda, pozivao se i na Hansa Gintera, „glavnog ideologa nemačkog rasizma“, koji je tvrdio da „krvni indeks“ ima čak veću važnost od ostalih indeksa kao što su veličina i oblik lobanje ili boja kose i očiju. Stefanović je zaključivao da je „rasna nauka i antropologija uopšte“, ovim indeksom dobila „jedan od bitnih elemenata više za naučno ispitivanje rasnog problema, koji je na dnevnom redu ne samo čiste spekulacije nego i aktuelne politike“. Nesumnjivom činjenicom je smatrao da su sve kulture u istoriji imale „rasno“ obeležje, dok osim kapitalističke, nijedna nije imala izrazito klasni karakter. Sve kulture su stvarale pojedine rase „odnosno nacije određenog rasnog tipa“, dok su ih ekonomski faktori razarali „gurali u dekadenciju, u opadanje i propadanje“. Zato po Stefanovićevom mišljenju, „rasna snaga“ stvara kulturu, državu i naciju, a ekonomski faktori „koje često nose rasno niži elementi, dolaze onda da stvorenu kulturu degenerišu i upropaste“.

Već naredne 1935. godine, Stefanović je odbacio prethodni „dodatak“ da ne postoje superiorne i inferiorne rase, razmatrajući upravo pitanje nužnosti opstanka „superiornih rasa“, čuvanjem njihove „čistote“ i otklanjanjem svega stranog i „nečistog“ što može da ih oslabi, kako ne bi izumrle ili se „degenerisale“ u mešavini sa rasama „nižih“, „inferiornih kvaliteta“. U svojoj analizi je vršio potpunu identifikaciju „rasne superiornosti“ i osvajačkih sposobnosti, time što je sve istorijske ličnosti koje su u prošlosti bile ratnici i zavojevači, naknadno definisao kao rasno superiorne. Obrnutim redosledom, propovedao je da su upravo zbog rasne superiornosti oni i bili zavojevači, budući da ih je pripadnost rasi gospodara vodila u osvajanja. Rasu je definisao kao biološku superiornost izražavajući strah da će tehnički napredak osporiti nužnost njenog gospodarenja. A tu nužnost, po njegovom mišljenju, negiraju samo oni koji imaju „perverznu logiku“, odnosno, poklonici materijalističkog gledanja na svet i

„slepi vernici“ učenja o klasnoj borbi kao jedinom pokretaču društvene evolucije, gde su sve „rasne razlike kod pripadnika jedne klase potpuno zbrisane“. Eksplicitno je odricao borbu klasa u ime borbe rasa, dovodeći do krajnjih konsekvenci rasizam sa idealističkim pristupom u kome socijalne razlike uništavaju rasne razlike. Zato je odobravao gledišta rasista i „zakonska nastojanja“ da se očuva „čistota rase, odnosno krvi“. Po njemu su „prokletstvo“ bogatstva i proletarizacija masa, „degenerativno“ uticali na rasu i vodili saznanju da se njena čistota može sačuvati samo njihovim otklanjanjem uz pomoć rada kao osnove obnavljanja rase, koji se kao takav javlja u „svakom pravilno shvaćenom rasizmu“ i novom nacionalističkom pokretu. Zato po Stefanovićevom mišljenju, „rasa mora postati gospodar ekonomskih odnosa“ kako bi se sama obnovila i sačuvala socijalnu strukturu društva, a „rasni faktor“ je pozvan da aktivnim uzimanjem sudbine naroda u svoje ruke izmeni same osnove ekonomske strukture i da kulturu profita zameni novom kuturom rada, pobedom duha nad materijom. Eksplicitno je poistovećivao rasu i naciju koja predstavlja „utvrđen oblik rasnih odnosa“, kao i rasizam i nacionalizam, tvrdeći da su dva najviša zadatka „čistog rasizma“ i „obnovljenog nacionalizma“ skidanje s čovečanstva prokletstva bogaćenja i proletarizovanja rada. Predviđao je da, ako i ne bude poslednja, ovakva kultura će izvesno biti „jedna od najvećih u istoriji roda ljudskog“. U identifikaciji rase i nacije išao je i dalje tvrdeći da su sve kulture stvarane „od pojedinih rasa, odnosno nacija, od određenih rasnih tipova“, pri čemu je „snaga rase“ kao primarni faktor savladivala sekundarne političke i ekonomske faktore stvarajući „kulturu, državu i naciju“. Eksplicitno je tvrdio da „superiornost rase“ postoji, ali relativna, konstatujući: „Ne znam zašto superiorne rase ne bi mogle postojati.“ Kao što postoje superiorni pojedinci, mogu postojati i superiorne rase, pa su tehnički pronalasci evropske rase, „osobito nordijske“, i njihova saznanja, „očevidno veća, bogatija i superiornija no svih ostalih rasa“. Relativnost je video u tome što se može desiti da jednom, „recimo žuta rasa, asimilujući tehničku superiornost bele rase, postane i sama superiorna i opasni takmac beloju“.⁴⁸

⁴⁸ Dr Svetislav Stefanović, Zapadno-evropski čovek – arijevske rase postoji, *Vreme*, 25. avgust 1934; Još dve reči o rasnom problemu, *Vreme*, 3. septembar 1934; O krvnim grupama i rasnom problemu; Rasa i kultura (1935), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 321-327; Rasizam i

Iako je autor *Karakterologije Jugoslovena*, Vladimir Dvorniković, bio svestan da posle Gobinoa i Čemberlena nije bilo u nauci reči koja je više zloupotrebljena od reči „rasa“, i verovao da je u pitanju bila samo modernizacija stare vere u „izabrane narode“ i antičke podele čovečanstva na „ljude“ i „varvare“, ipak je i sam, neposredno pred rat pisao da se narod sastoji od pojedinaca, „ne samo sadašnje nego i svih prošlih generacija“ i da „krvno, rasno srodstvo“, uz zajednički život i sudbinu kroz vekove, stvara zajednički duševni tip. Verovao je da u „karakterologiji grupa, rasa i naroda genotip, po nasleđu, postaje nosiocem kontinuiteta karakterološke vrste“ ili „psihološke rase“, odnosno, da se na „psihičkom i organskom genotipu, ne na fenotipu“, uglavnom osniva karakterologija naroda. „Urođene rezidue u većini momenata biće presudnije, iako se mora priznati važnost sredine u kojoj će se genotip ispoljiti i progovoriti ispod fenotipa.“ Dvorniković je verovao da „integracijom nasleđa iz generacije u generaciju dolazi i do 'prenošenja' nacionalnog karaktera iz epohe u epohu“, da je u karakterologiji naroda, nasleđe „prvi i glavni tvorac psihološkog kontinuiteta u kome se ispoljava karakter naroda kao istoriske individualnosti“, ali da se on ipak ne može smatrati nepromenljivim. Iako je karakterologija, kao i „antropološka nauka o rasama“, dobila biološku osnovu, on nije hteo da je preceni, ali ni da je izostavi u svojoj analizi. Razlikujući pojmove „narod“ i „rasa“, ipak je tvrdio da „rase kao ustaljeni i nasleđeni fizio-psihološki tipovi vrste čovek igraju značajnu ulogu i u stvaranju karaktera naroda“. I on je ponavljao da narodi nemaju „svoju rasu“, ali da imaju „svoju rasnu strukturu i rasnu istoriju“, jer nacija, jezik i vera može da se odbaci, ali ne i rasa. Tvrdeći da se rasa osniva na zajedničkom biološkom poreklu i da se čovek sa rasom rađa, razlikovao je „rasni karakter uzet u svojoj biološkoj telesno-duševnoj celini“, od narodnog karaktera. Nabrajajući kriterijume većine tadašnjih antropologa za postavljanje rasnih vrsta i podvrsta, pisao je da se kao „kriterij svih kriterija“ uzimaju oblik i proporcije lobanje, uz ogradu da se lobanjski „indeksi“ u istraživanjima pokazuju kao nepouzdana. Ponavljao je opšta mesta o odlikama

ekonomska struktura društva, *Ideje*, 18. maj 1935; O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji, *Letopis Matice srpske*, januar-februar 1936.

„evropskih rasa“, nordiske, mediteranske, alpske, istočno-evropske ili baltičke i dinarske.⁴⁹

2. „Dinarska rasa“

Već je rečeno da su pod pojmom „rase“ domaći autori tridesetih godina podrazumevali različite fenomene. Nekada se on odnosio eksplicitno na biološki „organizam“, ali nekada i na sasvim nedefinisan „nacionalni“, „sveslovenski“ ili „balkanski“ koncept. Zato su ovde, pod pojmom „domaće rasne teorije“, navedeni samo autori koji su, bez obzira da li su u sklopu evropskih „belih“ rasa, na Balkanu prepoznavali samo „dinarsku“ rasu, ili su poistovećujući rasu i naciju, podrazumevali postojanje „slovenske“, „balkanske“ ili „srpske“ rase, u njihovoj osnovi uvek videli biološko, i u doslovnom smislu „krvno nasleđe“.

Čitava domaća „rasna teorija“ bila je evidentno politički motivisana i odražavala uverenje njenih zagovornika da će u novoj evropskoj konstelaciji snaga, kojoj će budućnost određivati fašistički sistemi, rasno pitanje imati presudni značaj. Zato su pokušavali da pozicioniraju sopstvenu („dinarsku“) rasu kao „rasno jezgro“ Jugoslovena, na visoko mesto među „belim“ rasama, postavljajući „dinarca“ neposredno uz „nordijca“ i „mediteranca“, i utvrđujući njihovu buduću dominantnu ulogu u Evropi. Podrazumeva se da je to bila potreba autora koji su verovali da će rase određivati budućnost, a to znači, onih koji su bili uvereni u krajnju pobedu fašizma. Iako su se konstantno pozivali na egzaktna istraživanja, pretenciozno bi bilo u njihovim radovima tražiti elemente naučnosti (pa i naučnih zabluda), jer je čitav njihov rad u ovom kratkom vremenu, bio prepun nedoslednosti, kontradiktornosti i neprikrivenih političkih implikacija, u zavisnosti od toga koja se aktuelna politička teza dokazivala.

Ako se pažljivije prate radovi domaćih rasista, lako se uočavaju razlozi njihovog nezadovoljstva nekim tezama nemačkog rasizma. Problem sa nacističkom rasnom teorijom nije im stvarala sama teorija, koliko onaj njen deo koji je glorifikovao „nordijsku“ rasu, a zanemarivao vrednost

⁴⁹ Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd, 1939, (reprint 1990), 17, 68-85, 163-172.

„dinarske“ rase. Da ovog elementa nije bilo u nemačkom rasizmu, domaći rasisti verovatno ne bi imali na njega nijednu bitnu primedbu. Odričući da je „nordijska“ rasa superiornija od „dinarske“, ipak su uporno pokušavali da dokažu vezu između njih, posebno „visok kvalitet“ koji se dobijao njihovim „ukrštanjem“. U tom smislu može se uočiti izvesna evolucija stavova domaćeg rasizma. Početkom tridesetih godina, uglavnom je dokazivan visok udeo „dinarske“ rase u svetskoj kulturi i civilizaciji i njeno suštinsko razlikovanje od drugih „nenordijskih“ rasa, posebno „alpiske“ koju je nacistički rasizam obeležavao kao rasu niže vrednosti. Kako je vreme odmicalo, međutim, krajem iste decenije, sve snage su usmeravane u dokazivanje srodnosti, gotovo istovetnosti, „dinarske“ rase sa „nordijskom“. Na koncept domaćeg rasizma pada posebno svetlo kada se uzme u obzir njegov cilj i krajnji ishod. To nije bila eventualna klasifikacija različitih fizičkih svojstava kao rasnih osobnosti, već, na temelju tih razlika dokazivanje posebnih psihičkih „rasnih“ osobina, i u krajnjoj liniji, duhovnih i intelektualnih superiornosti pojedinih rasa, u konkretnom slučaju „dinarske“. Uočava se, međutim, još jedan, karakterističan ishod koji može da objasni insistiranje na „rasnoj“ istovetnosti Jugoslovena i obeležavanje „dinarca“ kao njihovog „rasnog jezgra“. On je bio unutrašnjepolitičke prirode i proisticao je iz zahteva za čvršćim nacionalnim povezivanjem države, koja u vreme velikih previranja u zemlji i svetu, kada su ovi tekstovi i nastajali, nije zadovoljavala njihove želje. Ipak, i takav dnevnopolitički ishod, kada se pozivao na nasledni faktor i specijalna biološka fizička i psihička svojstva, opravdava stvrstavanje u rasni koncept.

Već je rečeno da su u ovom krugu intelektualaca najšire rasprostranjeni stavovi glasili da postoje različite „bele“ ljudske rase koje se po svojim fizičkim osobinama mogu klasifikovati na nekoliko grupa i da u svakoj naciji postoji dominantna rasa, „rasno jezgro“, koja određuje ne samo njena fizička, već i duhovna svojstva, a to znači i njeno mesto u svetskoj istoriji. U tom smislu je velika pažnja posvećivana „dinarskoj“ rasi kao naučno utemeljenoj činjenici. Iako je prihvatana teza o njenoj širokoj rasprostranjenosti i van Balkana, u javnom govoru ona je identifikovana sa jugoslovenskim stanovništvom, i kao njegov „najvredniji“ deo, glorifikovana.

U lektikonu *Sveznanje* iz 1937. je navodeno da se „dinarska“ rasa odlikuje visokim rastom, kratkom lobanjom

(brahikefalija), uskim licem, visokim i širokim čelom, povijenim nosom, bledomrkom kožom, smeđom do crnom kosom, tamnom bojom očiju. Pripada joj, kako se navodilo, najveći deo Srba, Hrvata i Slovenaca, Arbanasa i Grka, a ima je i kod Švajcaraca i Francuza, u južnoj Nemačkoj i Ukrajini.⁵⁰

Centralni higijenski zavod u Beogradu, čiji je direktor tridesetih godina bio dr Stevan Ivanić, je svake godine u svojim izveštajima o radu posvećivao deo aktivnostima Otsaka za rasnu higijenu i biometriju koji su izrađivali dr Štambuk, dr Maleš, dr Al. Petrović i Agapov. U izveštaju za 1932. godinu se navodilo da je vršeno ispitivanje „karakteristika dinarske rase i drugih rasnih odlika koje proizlaze iz klasičnog dinarskog tipa“, da je ispitano „veći broj osoba“, njih oko 450, uglavnom vojnika kraljeve garde, i da je utvrđeno da se osobe koje se „obično ubrajaju u dinarsku rasu ili u varijetete (melezne tipove) te rase, mogu podeliti u nekoliko izrazitih grupa“. Isti Odsek je i 1933. godine nastavio „ispitivanje odlika Dinarske rase“, pa je ispitano 270 „pripadnika klasičnog dinarskog tipa“ i opet su „kao materijal“ poslužili uglavnom vojnici kraljeve garde, i nešto manje stanovnici žičkog i moravičkog sreza. Ispitano je i oko 120 osoba „plave i mešane kompleksije, koje po svim ostalim morfološkim i fiziološkim karakteristikama pripadaju Dinarskoj rasi“, a taj „tip“ je izdvojen „kao zasebna grupa veoma bliska Dinarskoj rasi“, tzv. „Plavoj dinarskoj rasi“. Određene su i krvne grupe „kod pripadnika klasične Dinarske rase“, a vršeno je i ispitivanje „fizioloških karakteristika Dinarske rase (krvni pritisak, puls, eritrociti, leukociti, hemoglobin, plućno provetravanje, bazalni metabolizam, dinamometrija, esteziometrija)“. U 1934. je pregledan 161 vojnik, mereni su i određene su im krvne grupe. Od ostalih poslova, Odsek je odredio „kvantitativne i kvalitativne telesne osobine 570 vojnika Kraljeve garde“. Na svakom vojniku izvršeno je preko 70 opažanja morfološke i funkcionalne prirode i određene su im „rasne osobine“. Osim „dinarske rase“, koja je činila više od 30% ispitanih, predstavljeni su i drugi „rasni tipovi“ i utvrđeno prisustvo „oko 15 rasa i rasnih tipova“. Određene su im i krvne grupe.⁵¹

⁵⁰ *Sveznanje, Opšti enciklopedijski leksikon*, Beograd, 1937, 590.

⁵¹ Izveštaj o radu Centralnog higijenskog zavoda u Beogradu 1932 god. (direktor dr. Stev. Z. Ivanić), *Socijalno-medicinski pregled*, mart-jun 1933; Izveštaj o radu Centralnog higijenskog zavoda u Beogradu 1933 godine, *Socijalno-medicinski pregled*, maj-avgust 1934; Izveštaj o radu Centralnog

Kao i o rasnom problemu uopšte, tako je i posebno o „dinarskoj“ rasi, najviše pisao dr Branimir Maleš. Grupišući evropske rase „po srodstvu“ i po „zajedničkom poreklu“ u dve velike grupe, „Europide“ i „Eurazide“, tvrdio je da „u prve dolaze mediteranski, nordiski i dinarski rasni tipovi, a u druge istočnoevropski“. Među Srbima i Hrvatima je prepoznavao četiri rasne grupe, „Nordisku, Dinarsku, Mediteransku i Istočnoevropsku“, koje obuhvataju „bezmalu sve rasne oblike koji se kod nas javljaju“, prepoznajući čak sedamnaest rasa i tvrdeći da ipak najveći broj njih pripada „Dinarskoj grupi rasa“, i to ne samo po „dinarskim telesnim oblicima“, već i po „dinarskim psihičkim odlikama“.

U „Dinarsku grupu rasa“ kojom se po svom priznanju najviše bavio i koju je najbolje poznavao, Maleš je ubrajao „dva Dinaridska i nekoliko dinaroidnih tipova“. „Dinarac“ je i po njegovom opisu, visokog rasta, brahikefal, mrke boje kože, konveksnog nosa koji može da bude i prav, visoke glave sa potiljkom koji nije uvek prav, „kao sekirom otsečen“, već često isturen. Smatrao je da se neće pogrešiti ako se izdvoje četiri oznake – visok stas, brahimorfnost lobanje, tamna boja dužice i tamna kosa – i ako se njima služi pri razlikovanju „Dinarskog rasnog tipa od drugih rasnih tipova“, jer čovek takvih „rasnih“ karakteristika koji je rasno čist „ne može da pripadne nikakvom drugom rasnom tipu sem Dinarskom“.⁵²

Poseban trud Maleš je ulagao u odbacivanje teza nemačkih rasista o bliskosti „dinarske“ i „alpiske“ rase, smatrajući da se ne sme na osnovu samo nekoliko oznaka govoriti o rasi, jer „svaka rasa ima svoje sopstvene komponente“, pa su za neku izvesne odlike stalne, dok se kod druge „javlja nekoliko varijanata tih istih odlika“. Takav slučaj „veštačke konstrukcije“ prepoznavao je kod pokušaja klasifikacije na osnovu oblika lobanje, jer su „kraniološka

higijenskog zavoda u Beogradu 1934 godine, *Socijalno-medicinski pregled*, januar-april 1935.

⁵² Smatrao je da je od najveće važnosti oblik čela koje je visoko, s dubokim zaliscima, razvijenim nadočnim lukovima i čekinjastim obrvama. Lice je dugačko, brada jaka, hrbat nosa povijen, „orlovskog oblika“, usta velika, usne srednje veličine, uši dugačke, manje je maljav od nekih mediteranskih tipova, kosa kovrdžava, dosta retka, brada i brkovi jaki, obrve guste. U dinarske tipove smestio je „Dinarski rasni tip (klasična Dinarska rasa) i Hercegovački tip“ koji čine „užu zajednicu Dinaraca“, od kojih se udaljuju „i srodstvom i osobinama“ Dinaroidi, odnosno, „Plavi dinarski“ i „Erski rasni tip“.

ispitivanja“ u 19. veku donela velika razočarenja. Pravdajući stare autore zbog nedovoljnog biološkog znanja, čudio se što se slične teze pronalaze kod savremenih autora, koji su „sve brahikefale tamne kompleksije srednje i južne Evrope“, grupisali u „alpisku“ rasu ili tvrdili da je „dinarska“ rasa „deo velike žute rasne skupine“. Maleša su posebno nervirale teze da su svi brahikefali azijskog porekla i da čine „jednu rasnu celinu“, čime se vršilo identifikovanje „alpiske“ i „dinarske“ rase iako je između njih sva sličnost, kako je navodio, samo u tome što im je „glava brahimorfna“ i što su „tamne kompleksije“. Maleš je, naprotiv, uporno dokazivao da se „dinarski“ čovek „i morfološki i fiziološki“ potpuno odvajaju od „alpiskog“, i da je „dinarska rasa, rasa za sebe“, da između njih dve „ne postoji ni genetska veza ni morfološka sličnost“. Kao dokaze je navodio da je dugačko lice „dinarca“ u „harmoniji sa telesnom dužinom“, dok je „alpinac“ kratkolinijske konstitucije, zdepastih oblika, širokog lica, „dakle potpuno drugačijeg morfološkog i fiziološkog sastava od dinarskog čoveka“. Ovom razlikom objašnjavao je i drugačije oblike „organa, mišića i kostiju“, tvrdeći da je dugolinijska konstitucija jedan „od naslednih karaktera Dinarske rase, kao što je kratkolinijska odlika Istočnoeuropske i Alpiske“. Visok rast „dinarskog“ čoveka dovodio je vezu sa „većom delatnošću hipofize“, dok je „protivan slučaj“ nalazio kod „alpiske“ rase, pa je spoljašnja razlika između „ovih dveju rasa“ bila samo odraz „unutražnjih funkcionalnih razlika“. Tvrдио je da se „kefalični indeks“ kod ove „dve rase“ samo slučajno numerički poklapa, dok je osnovna rasna razlika između njihovih lobanja u tome što je „prednji deo alpiske lobanje“, njeno čelo, potpuno zaobljeno, nisko, bez zalisaka, dok je „čelo Dinarske rase“ visoko i sa dubokim zaliscima. Razliku je video i u tome što je ravan potiljak „dinaraca“ prouzrokovan time „što odojčad, dok je u kolevcu, leži na leđima bez jastuka“, dok njihova tamna kompleksija ipak nije sasvim crna. Tvrдио je i da kod „dinaraca“ postoji „jedan skriven plav elemenat, koji je imao izvesnog udela u genezi ove rase“, a koji se ispoljava u najranijem detinjstvu, dok se nije javljao kod „alpiske“ rase. Kategorički je tvrdio da je „razlika između Dinarske i Alpiske rase velika“, ali nije negirao da „postoji jedan rasni tip niskog ili skoro niskog rasta sa oblicima glave i lica sličnim dinarskim“, koji se ipak nikako nije smeo identifikovati sa „alpiskim“.

Predstavljajući tekst dr Milenka Filipovića o deformisanju lobanje u Jugoslaviji, Maleš je navodio da je

autoru bio cilj da utvrdi „nastanak brahikefalije“ u zemlji, tvrdeći da bi procenat prirodne brahikefalije „bio znatno manji“ da nema veštačkog doterivanja lobanje. Suprotno tvrdnjama u svom prethodnom tekstu, Maleš je konstatovao da je ovaj zaključak odudarao od shvatanja savremenih antropologa, „da svaka rasa ima svoj karakterističan oblik glave i da se taj oblik prenosi iz generacije u generaciju“, odnosno, da se „kratkoglavost“ ili „dugoglavost“ nasleđuju, a da je teorija po kojoj oblik glave zavisi od spoljašnjih uticaja, „od toga da li je jastuk na kome leži novorođenče mek ili tvrd“, neopravdana i da ni prirodne ni veštačke deformacije nemaju nikakve veze sa dolihomorfnošću, odnosno, brahimorfnošću. Zanimljivo je da se Maleš 1939. opet vratio na Filipovićeve teze, navodeći da on „s pravom misli da se često do zaravnjenog potiljka dolazi veštačkim putem“.

Uz posredno dokazivanje bliskosti „dinaraca“ i „nordijaca“, tvrdnjama da „dinarska“ i „alpiska“ rasa nisu srodne i da je „dinarska“ brahimorfnost veštačkog porekla, što je trebalo da implicira da su i „dinarci“ prirodno dolihokefali kao i „nordijci“, i da su koliko i oni, udaljeni od „alpiske“ rase, Maleš je u kasnijim radovima išao i dalje, neposredno povezujući „nordijsku“ i „dinarsku“ rasu. Krajem tridesetih godina je navodio da je „Nordijska grupa rasa“ u Jugoslaviji slabo zastupljena, uglavnom u severnim oblastima, a pitanje da li je nekada bilo više, zanimalo ga je utoliko „što su nordiski elementi svakako očuvani kod izvesnih oblika nekih drugih rasnih grupa“ koji su dokaz „o važnosti Nordiske grupe rasa u dalekoj prošlosti Balkana“. Direktni dokazi za to su bili „osteološki ostaci grobova iz preistorijskih vremena“ i „opisi telesnih osobina naroda koje su nam ostavili stari pisci“, a indirektni su bili „nordiski elementi koji su i sada osetni kod raznih savremenih rasnih oblika“. Potencirajući razliku između „alpiske“ i „dinarske“ lobanje, tvrdio je da je visoko čelo „dinarske“ rase slično čelu „nordijske“ rase, kao i da se „dinarska“ rasa, iako istaknuto brahikefalna, po svim ostalim odlikama približava osnovnim „nordijskim“ karakteristikama. Pronalazio je da su „kod predaka naših Dinaraca prevladivali izvesni rasni elementi koji se u glavnom podudaraju sa elementima današnje dolihokefalne Fenonordiske podrase“, i da je tek kasnije, „u istorijskom razvitku Dinarske rase, dominantni brahimorfni element zamenio onaj recesivni dolihomorfni“. Tvrđio je i da je izrazito dugolinijska konstitucija „dinaraca“ ista kao kod „Teutonordiskog rasnog tipa“, da i poti-

ljak njegove glave nije uvek prav, već često isturen, „u najmanju ruku onako isto kao kod Fenonordiskog rasnog tipa“ i da mnoge njegove karakteristike „potsećaju na fenonordiske oblike“. S druge strane, tvrdio je da se „dinarac“ veoma razlikuje od drugih rasnih tipova, u prvom redu od „Istočnoeuropida“.

U tekstu iz 1940. išao je još dalje u pronalaženju „nordijskih“ elemenata kod „dinarca“. Pozivao se na mišljenja da je „dinarska“ rasa rasno složena od „nordijske“ i „jermenske“ rase, tvrdeći i sam da se često mogu naći elementi ove dve rase kod pojedinaca iz „dinarske“ rase, pri tom, ne kod „mešanaca“ već kod „čistih rasnih tipova“, kod kojih se ispoljava neki „vaskrsli latentni trag“ koji podseća na „nordijsku“ rasu. Tvrdio je da su se dinarski oblici „razvili pod uticajem nordiskih“, da su se „formirali relativno dugo“ i bili „pod uticajem nordiskih ljudi sve do naših dana“. Na genetske veze iz prošlosti između „dinaraca“ i „nordijaca“, po Malešu, nisu ukazivali samo „plavi dinarski“ i „erski tip“, već i drugi momenti, navodeći kao primer plavu kosu „kod dinarske dece“ koja tek tokom razvoja tamni. Zaključivao je da „nema sumnje“ da je „dinarska rasna grupa“ u biogenetskom „srodstvu sa Nordiskom grupom rasa“, ali i da je ona „samostalna rasa, istoga reda kao i Nordiska ili Mediteranska“. S druge strane, tvrdio je da naročito kod muslimana ima pripadnika „jermenskog rasnog tipa“ koji je prouzrokovan „mešanjem rasa“ u novije vreme. Zato je postavljao pitanje da li „jermenski rasni tip“ ima isti uticaj na evoluciju „dinarske rasne grupe“ kao što ga ima „nordiska“ rasa. Sa sigurnošću je tvrdio da su nordijski uticaji „ostaci ranije dinamike“, dok nema nikakvih dokaza da u osnovi „postanja dinaraca“ postoje jermenski elementi. Pronalazio je da je dinarsko stanovništvo u južnim krajevima zemlje potpalo i pod mediteranski biološki uticaj, a kako su mediteranski oblici u nasleđu jači od dinarskih, uspeali su da se očuvaju uprkos brojnoj nadmoćnosti dinarskog življa.

Jedna od omiljenih tema Branimira Maleša bila je „plava dinarska rasa“. Verovao je da su „plavi, visoki, brahikefalni Dinaridi“ zasebna, „plava dinarska rasa“, najbliži srodnici „crnomanjastih Dinaraca“, stariji od njih, a koliko su i jedni i drugi u „bližem ili daljem srodstvu sa Nordiskom rasom“, verovao je da će pokazati dalja ispitivanja. Prozvao ih je „plavom dinarskom rasom“ jer su imali „svetlu kompleksiju“ koja je podsećala „na tonove Fenonordiskog rasnog tipa“, kao što je i razvijenost čela, jače istaknuti potiljak, niži indeks

glave, jača maljavost, visina, podsećala „na Fenonordiske odlike“, a razvijeni nadočni lukovi bili isti „kao kod pripadnika Nordiske rase“, zaključujući da bi „unekoliko mogli da povežemo Dinarsku grupu rasa sa Nordiskom grupom rasa“. Taj „nordiski trag“ iz daleke prošlosti rasne geneze dinarskih oblika, po njegovom mišljenju je mogao biti „toliko jak da se više ne javlja sporadično, već je kao nasledna dominantna osobina dao harmoničnu celinu koja karakteriše rasu“. To je bio slučaj, uz „plavi dinarski“, i kod „erskog rasnog tipa“, koji je Maleša takođe podsećao „na nordiske karakteristike“ i čija su plava kosa i plave oči, kosti glave, izraz i crte lica, potvrđivali da je i kod njega u dalekoj prošlosti postojao, uz dinarski, i nordijski uticaj. Zaključivao je da su „dinarci“ „genetski bliski nordiskim oblicima, čak toliko da izvesni dinarski tipovi, kao Plavi dinarski i Erski, čine prelaz prema nekim nordiskim tipovima“, odnosno, da postoje mnogi „kraniološki, antropološki, deskriptivni, biodinamički“ podaci, iz kojih se može zaključiti da postoji „neko daleko srodstvo između Dinarske grupe rasa i Nordiske grupe“.

Klasični element rasizma u domaćoj „rasnoj teoriji“ proisticao je iz uverenja da rase ne poseduju samo određena fizička, već i psihička, intelektualna i duhovna svojstva. Tu se dolazilo na teren superiornosti pojedinih rasa, konkretno kada je Jugoslavija u pitanju, superiornosti „dinarske“ rase kao „rasnog jezgra“ nacije. U tom segmentu, poseban značaj ima prethodno dokazivanje sličnosti između „nordijske“ i „dinarske“ rase i svrstavanje ove dve uz „mediteransku“, u posebnu, očigledno superiornu grupu rasa, što, izuzev kod Svetislava Stefanovića, kao termin nije eksplicitno korišćeno, ali je implicite proisticalo iz sadržine koja im je pripisivana. Maleš je vršio „klasifikaciju rasnih tipova koji se javljaju u Jugoslaviji među Srbima i Hrvatima i koji su u glavnom autohtoni u našim krajevima“. Tvrđio je da najveći broj Jugoslovena pripada „dinarskoj grupi rasa“, ne samo po „dinarskim telesnim oblicima“, već i po psihičkim odlikama koje su, kako je navodio, prodrle i u „nedinarske rasne oblike“, obrazujući „etničke oznake Hrvata i Srba“. Posebno je smatrao važnim što su Srbi i Hrvati uglavnom „antropološki jednoga tipa“, odnosno, što je „rasna slika Jugoslovena“ mnogo homogenija od slike drugih naroda, npr. Italijana, Francuza, Nemaca, Engleza ili Rusa. Dok su drugi narodi „rasno pocepani“, Jugosloveni su bez obzira na različita imena, veru i ranije državne podele, pripadnici

„jedne rasne skupine“, pa „ono što druge cepa nas veže“. Izvlačio je zaključak da su Jugosloveni „zajednički došli pod iste biološke uticaje, da smo i u prastaro doba bili jedno, kao što smo i danas jedno“.

Tvrdeći da su narodi rasne mešavine, ipak je smatrao da ima slučajeve gde jedna rasa dominira nad ostalima kao što je slučaj sa „dinarskom“ rasom među Jugoslovenima, koja je održala narodnu svest kroz vekove, kao „krv i soj“ od koga su bile narodne vođe, narodni pevači, hajduci. Po Malešu, „nema sumnje“ da se po mnogim duševnim odlikama razlikuju pripadnici jedne rase od pripadnika druge, npr. po inicijativi i izdržljivosti, po jačini volje i čvrstini karaktera, po raspoloženju i temperamentu, a da „duševne osobine Dinarske rase“ odgovaraju i njihovim telesnim osobinama. Zato je verovao da je potrebno sačuvati njenu „hegemoniju“ i „odnos koji postoji između nje i drugih rasa koje daju rasnu sliku našega naroda“, na prvom mestu misleći na psihičke odlike naroda, „duševne osobine“ koje je „dala uglavnom Dinarska rasa i njoj srodni Dinaridi i Dinaroidi“. Dokazivao je da su njegova ispitivanja pokazala da svetla boja kose i očiju kod „plavog dinarskog tipa“ prati karakteristike dinarskog čoveka (kostur, mišići, građa i rad unutarnjih organa...), naročito ističući da prati njegove „psihičke, karakterne osobine“ i inteligenciju. Stiče se utisak da su Malešu za klasifikovanje rasa bila čak važnija psihička svojstva i „urođeni“ rasni mentalitet od fizičkih odlika. Navodeći da postoji „Dinarski rasni tip srednje visine“ čija je karakteristična „fiziognomija dinarska, ali sa nešto lukavosti, potsmeha, šale, sa nečim šeretskim, erskim“, odlučio je da ga upravo po ovim mentalnim „svojstvima“ nazove „erskim rasnim tipom“.

Od trenutka kada je i italijanski fašizam krajem tridesetih godina počeo da se okreće rasnom problemu, za Maleša je uz „nordijsku“, postala zanimljiva i „mediteranska“ rasa, ali nikada ne pretičući po važnosti prvu. Citirao je antropologa Đuzepe Serđija koji je isticao vrednost „mediteranske“ rase, kao što su Nemci isticali vrednosti „nordijske“, a slovenofili pokušavali da naglase naročitu istorijsku ulogu slovenskih naroda. Mediteranska koncepcija Serđija, po Maleševom mišljenju, je postala deo naučne istine zbog velike uloge „mediteranske“ rase u „rasnoj istoriji evropskih naroda“ i civilizacije uopšte. Ali, nastavljao je, „danas niko ne odvajja Mediteransku rasu od ostalih rasa“, već

umesto nje i italijanski rasisti ističu „nordisku“. O superiornosti „nordiskog tipa“, navodio je Maleš, govori većina savremenih rasista tvrdeći da su i pojedinci koji su dali najveći doprinos čovečanstvu kao Đoto, Mikelandelo, Marko Polo, Franjo Asiški, Dante, Leopardi, pripadali „nordijskom soju“, makar bili plavi, smeđi ili crni, jer suština „nordijskog“ nije u telesnom, već prvenstveno u duševnom ispoljavanju. Navodio je da je i Čemberlen, kao i drugi rasistički autori, mislio da i Srbi pretežno pripadaju „nordiskoj“ rasi, jer „kao što su srpske pesme po svojoj vrednosti ravne eposu o Nibelunzima, tako je i Nemanja, poput Normana severa i juga, osnovao i organizovao prvu srpsku nezavisnu državu. Uostalom mnogi su Nemanjići plavi, pa nam i to dokazuje njihovo nordisko poreklo“.

Maleševa potreba da „uzdigne“ „dinarca“ uz „nordijca“ i „mediteranca“ jasna je iz njegovog rezigniranog navoda da su mnogi naučnici poistovećivali „nordisku“ i „istočnoeuropsku“ rasu samo zato što su i jedna i druga svetle kompleksije, iako su njihovi pripadnici bili i dolihomorfni i brahimorfni, i visoki i mali, odnosno, da su vezujući svetlu kompleksiju za „nordisku“ rasu, i pripadnike „baltiske“ rase smatrali njima srodnim, iako su široke glave i lica, „zatupasta kratka nosa, istaknutih jagodica, te su relativno zdepasti“. Ljutito je pisao: „Dok su ti baltiski ljudi, radi svoje prljavoplave kose, tobože srodni visokim, plavim Nordicima, naprotiv crnomanjasti vitki Dinarci pripadali bi sasvim drugoj skupini rasa. Usled svoje široke glave stavljeni su u isti red sa drugim nekim rasama aziskog porekla. Konsekventno njihova biološka, sociološka i psihička vrednost bila bi vrlo mala: oni su antipodi mediteranskim i nordiskim rasnim oblicima.“

Značaj koji je pridavao psihičkim svojstvima rasa posebno je došao do izražaja u njegovoj analizi „rasnog porekla“ Svetog Save. Naglašavao je da nije na njemu da ocenjuje koja je freska sa Savinim likom verna, ona u Mileševi koja je Savu prikazivala kao pripadnika „dinarske“ rase, ili freska u studeničkoj Isposnici gde je Sava sa duguljastim licem, svetle kompleksije, sa očima koje su „svetački plave“, a kosom i bradom zagasitije plavim „kao kod tipičnih pretstavnika – Plave dinarske rase“. Ipak je tvrdio da je Sava Nemanjić bio i po svojim telesnim i po duševnim osobinama, po svom karakteru i intelektu „čist Dinarac“, što dokazuje i njegov život i „njegove psihičke osobine“, tvrdeći da je on „stvarno rasno naš, rekao bih da je najtipičniji pretstavnik naše rasnosti“.

Njegov život i rad bili su „rad i život tipičnog Dinarca“, a i narodna koncepcija o Savi Nemanjiću odgovara psihičkim odlikama „dinarca“, jer je narod „kao pretstavnik i tvorac naše ravnosti, stvorio sebi tip najsavršenijega i najboljega, uzvišen uzor“.

Zaključivao je da „mediteranac“ stvara azbuku, industriju, trgovinu, nauku, preko navigatora osvaja svet, „nordijac“ stvara države i vodi narode ka novim ciljevima, dok je „dinarac“, iako malobrojan i najmlađi, „najizrazitije evropski“ i zato „dostiže do maksimalnih vrednosti i telesnih i duševnih“. Ni tuđi osvajači nisu mogli da umanje njegovu demografsku vrednost koju je dokazao „stotinama puta“, od „Gupca i Vilhelma Tela do srpske Golgote“, pa je Sveti Sava primer njegovih psihičkih odlika, intelektualnih sposobnosti i jačine volje. Zaključivao je da on „telesno pripada onoj grupi rase kojoj i veći deo našega naroda, a njegove duševne osobine ukazuju na ravnost onih za koje je radio i kojima je ostavio svoje delo“. Maleš je verovao da je opravdano što se u umetnosti i u generalizacijama uopšte, uzima jedan rasni tip kao personifikacija naroda. Tako su „dinarske crte“ imali i Meštrovićevi likovi, i prikazi Matije Gupca i Viljema Tela, dodajući da „nikome ne bi moglo da pada na um da im da karakteristike Alpiske ili Baltiske rase“. Tvrdio je da sva umetnička dela koja predstavljaju „skupine ljudi našeg naroda iz prošlosti ili sadašnjosti“ prikazuju likove „izrazito dinarski“, pa je i Predićeva *Kosovka devojka* imala „izrazite klasične dinarske osobine, dok Orlović Pavle pripada Plavom dinarskom tipu“. Tu činjenicu je smatrao razumljivom, jer je u pitanju rasa sa kojom se narod personifikuje, kojoj pripada „najveći deo naroda“ i to upravo onaj koji se „naročito ističe“ u kulturnoj i političkoj istoriji zajednice. Smatrao je opravdanim što kod „rasističkih“ nacija, narod svesno ili nesvesno teži fizičkom i duševnom „rasnom idealu“.⁵³

Dr Milenko Filipović, na čija se istraživanja Maleš pozivao, bavio se poreklom brahikefalije kod južnih Slovena. I

⁵³ Dr Branimir Maleš, O Dinaridima svetle kompleksije, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, sv. 4, 1934; Nekoliko napomena o dinarskoj rasi, *Socijalno-medicinski pregled*, sv. 2, 1936; O deformisanju lubanje, *Socijalno-medicinski pregled*, sv. 2, 1936; O ljudskim rasama, Beograd, 1936, 56-62; Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-decembar 1937; Rasno poreklo Svetoga Save, *Dvadeseti vek*, januar 1939; Osnovi biogeneze i biodinamike dinarske rase, *Socijalno-medicinski pregled*, januar-mart 1940.

on je smatrao da je kod njih zastupljeno „više rasnih tipova“, ali najviše „dinarski tip“ kome je „otadžbina“ među južnim Slovenima. Jedna od glavnih odlika tog tipa je brahikefalija, „a kako je dinarski tip glavni somatski tip koji učestvuje u rasnom sastavu Srba i Hrvata“, zaključivao je da „velika većina Srba i Hrvata ima brahikefalan oblik lobanje“. Iako je verovao da „pitanje o poreklu brahikefalije u našim zemljama“ neće biti skoro rešeno, a polazeći od tvrdnje da su u praistorijsko doba „u našim zemljama živeli dolihokefali“, Filipović je dokazivao da je savremena antropologija donela nova shvatanja „u pogledu mogućnosti i načina menjanja rasnih osobina“. Njegova osnovna ideja je bila da dokaže da brahikefalija u Jugoslaviji nije prirodna, već da je nastala deformacijom lobanje, tj. „veštačkim uobličavanjem“. Tvrdio je da je veštačkog uticanja na oblik lobanje bilo toliko „da se može govoriti o deformaciji lobanje kao vrlo raširenom i vrlo starom običaju“. Svoja istraživanja je obavljao nekoliko godina na području Crne Gore, Sandžaka, Kosova i Metohije u okviru naučne ekspedicije Beogradskog univerziteta. Pozivao se i na Trojanovićeve istraživanja o nastanku brahikefalije u srpskom narodu nenamernim veštačkim deformisanjem lobanje, zatim na opisivače narodnog života, koji su uzgred pominjali da se u nekim krajevima „dečijim lobanjama veštački doteruje oblik“, kao i na razlike u običajima, npr. u Vasojevićima, gde je ideal bila „okrugla glava“, a dugačka smatrana „ciganskim obeležjem“, ili u Dalmaciji gde je, suprotno, deci uobličavana lobanja kako bi bila izdužena jer je bio drukčiji ideal lepote. Filipović se sećao i svog prijatelja sa Hvara čija je glava upravo tako mogla biti „udešena“. Zaključivao je da se veštačko namerno podešavanje oblika lobanje vrši samo u toku prvih nedelja i meseci po rođenju deteta dok su kosti još hrskavičeve i mekane, kao i da se tome pristupa ako oblik lobanje deteta „ne odgovara lokalnom idealu lepote“. Tvrdio je da je ideal lepote u najvećem delu naroda bila „kratka a okrugla lobanja“, pa se u nekim krajevima čak smatralo da „nije pristojno“ imati duguljastu lobanju, usled čega se dečija glava uobličavala mehanički, masažom i „naročitim utezanjem pomoću suvih krpa“. Pored ovog „namernog deformisanja lobanje“, Filipović je uočavao i „nenamerno“ deformisanje koje je nastajalo ležanjem dece na tvrdom i na potiljku, „što nesumnjivo utiče i na oblik glave u tom smislu da se lobanja skрати a potiljak bude spljošten“. Nije imao nikakve dileme da se ovim načinima „zaista može uticati

na oblik lubanje tako da ona pretrpi trajne promene“. Ipak je smatrao da ovakve lobanje nikada nisu bile nasledne, niti su predstavljale „rasna obeležja“. Tvrдио je da su „u najnovije vreme“ vršeni „naučni opiti, pa je veštačkim putem menjan oblik dečije lubanje u manjem obimu ali po istom principu (tj. utezanjem pomoću zavoja ili pomoću daščica)“. Utvrđeno je da „način dečijeg ležanja može mnogo da utiče na oblik dečije lubanje“, pa će glava koja leži na potiljku biti široka sa ravnim potiljkom, a glava deteta koje leži postrance biće uska i duga. Verovao je da je ovaj običaj poticao iz najdublje prošlosti i da su ga preci južnih Slovena preuzeli od balkanskih starosedelaca, „a mogao je nastati i u vezi sa širenjem brahikefalnog rasnog tipa“ u rimsko doba, koji je onda „ušao u rasni sastav Južnih Slovena“. Tada je „u masi brahikefala, brahikefalna lubanja smatrana jedina normalnom i lepom, pa je trebalo i ostale saobraziti tome obliku“. Zaključivao je da se mnoga deca rađaju kao dolihokefali, i da bi bez veštačkog deformisanja lobanje „procenat prirodne brahikefalije bio znatno manji“.⁵⁴

U elaboraciji rasističkih teza možda je najdalje otišao dr Svetislav Stefanović. Od trenutka kada je postao rasista 1934, prvo je pokušao da dokaže postojanje evropskog arijevskog čoveka „nordijske“ rase kome su pripadali i Jugosloveni, a među njima kao „najčistiji“ Srbi. Pošto se ova teza izgleda nije uklapala u nemačke rasističke koncepte, prihvatio je da je „nordijska“ rasa superiorna, ali da nije ništa manje superiorna i „dinarska“ rasa kojoj su u njegovoj interpretaciji od 1935. pripadali Jugosloveni. Stefanovićev rasistički koncept se bitno razlikovao od Maleševog, jer je u razmatranju rasnog razlikovanja, poseban, čak presudan značaj pridavao ispitivanju krvnih grupa, što je Maleš eksplicitno odbacivao.

Pišući 1934. o Hiršfeldovim istraživanjima krvnih grupa, Stefanović je tvrdio da postoji evropska arijevska rasa koja je „osvajач, pronalazač, aktivni tvorac države i prava“. Navodio je Hiršfeldove podatke prema kojima je biohemijski indeks (odnos krvne grupe A prema grupi B) u Jugoslaviji⁵⁵ svedočio da su i Jugosloveni pripadnici arijevske evropske rase. Tada je tvrdio da su ovi podaci izuzetno važni jer su Cvijićeva etnografska i

⁵⁴ Dr Mil. S. Filipović, Deformisanje lubanje u Jugoslaviji, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, tom X, 1935.

⁵⁵ Kod Beograđana 2,64, u Primorskoj banovini 2,27, Zetskoj 2,25, Dunavskoj 2,21, Vardarskoj 2,02, Moravskoj 1,95, Drinskoj 1,92, Savskoj 1,77, Dravskoj 1,61, Vrbaskoj 1,29. Prosečni indeks 2,01.

antropološka ispitivanja, iako dragocena, ipak dovela do mnogih netačnih zaključaka koji su ovim biohemijskim ispitivanjima korigovani. Smatrao je važnom činjenicu što su Jugosloveni po „krvnom indeksu“ pripadnici arijevske tipa, i što su njihovi centralni delovi, Beograd, Dunavska, Zetska, Vardarska, Moravska banovina, „pored Primorske“, bliže tom tipu od ostalih, čime je evidentno davao prednost srpskom narodu nad ostalima u sposobnosti da bude „osvajatelj, pronalazač, aktivni tvorac države i prava“. Niži indeks Jugoslovena Drinske, Vrbaske, Savske i Dravske banovine (očigledno je mislio na Hrvate, Slovence i bosanske Muslimane), tumačio je jačom infiltracijom azijskih Turaka i Mađara među njima, za razliku od centralnih banovina koje su bile „čistije“. Smatrao je da je od velikog značaja i podatak da Srbi, Bugari i Grci imaju skoro isti odnos grupa A i B, što mu je govorilo da je reč o jednom centralnom osnovnom balkanskom biohemijskom tipu. I visok „evropski indeks“ Turaka je pripisivao „slovenskoj krvi“, jer ispitanici i nisu bili „rasni Turci“ nego makedonski muhamedanci „koji su jako izmešani sa Slovenima“. Smatrao je važnim da se ispita i odnos krvnih grupa prema dolihokefaliji i brahikefaliji, „s obzirom na tzv. slovensku brahicefaliju, koja je ranije davala razloga izvesnim naučnicima za negativan sud o slovenskoj rasi uopšte“. Zaključivao je da arijevske, nordijske evropske tipove postoji, da je najčistiji na severu i zapadu Evrope, da su Jugosloveni po „krvnom indeksu“ tom tipu bliži „od nekih koji bi nas rado hteli da strpaju u neku inferiornu rasu“, i da „ne praveći se silom superiornim“, Jugosloveni moraju biti svesni da pripadaju grupi naroda evropskog tipa, da moraju da se trude da ostanu u tom tipu i da ga očuvaju što čistijim.

I dve godine kasnije se vratio na ovaj problem tvrdeći da je važna metoda za ispitivanje „rasnog problema“ ispitivanje krvnih grupa, vezana „u svom postanku“ za Jugoslaviju, „ili pravilnije rečeno, za srpski narod“. Po Stefanoviću, Beograd, Jadransko Primorje, Crna Gora i Severna Srbija su pokazivali najviši „evropski krvni indeks“, dok su Hrvatska, Slovenija i Bosna pokazivale „relativno niži i najniži“ rasni indeks. Zaključivao je da takvi rezultati odgovaraju stvarnom stanju činjenica, odnosno, da „baš oni krajevi Jugoslavije pokazuju najviši evropski krvni indeks, gde su državotvorne sile, kao u prošlosti, tako i u novijim dobima sve do sadašnjih dana, najvidnije dejstvovala i dejstvuju“. Tvrдио je da se zato i u Jugoslaviji, „u poslednje dve godine“, rasnom pitanju poklonilo

više pažnje, jer Jugosloveni sa svojim „nesumnjivo višim pozitivnim kulturnim kvalitetima“, imaju puno razloga da te „pozitivne stvaralačke snage zaštite od slabljenja, razaranja i razbijanja“. Stefanović je zaključivao da se Jugosloveni nalaze pred velikom istorijskom misijom koja u nacionalnom pogledu znači „slaviziranje ovih krajeva Evrope“, a u „rasnom pogledu“ afirmisanje „jednog boljeg, višeg, herojskog i humanog u istima, dinarskog tipa čoveka“, koji je „sudbinski određen da svojim visokim rasnim kvalitetima“ stvara novu državnu organizaciju i nove kulturne vrednosti svog osobenog „čojstvenog“ rasnog tipa, „ne samo gospodarećeg i vladajućeg nego i humanog i čovekoljubivog, i ne samo junačkog nego i plemenitog i samilostivog“.

Samo godinu dana pošto je utvrdio da je „evropski tip“, kome pripadaju po svom „krvnom indeksu“ i Jugosloveni, pravi arijevske, nordijske tip, Stefanović je negirao da je u prošlosti „gospodarsku“ sposobnost imala isključivo „nordijska“ rasa, ali joj nije odricao „superiorne sposobnosti“, verujući da ni pitanje njenog izumiranja nije beznačajno. Negiranje da je „gospodarsku“ sposobnost imala isključivo „nordijska“ rasa, kod njega je sada bilo prisutno iz potrebe da „superiornost“ protegne i na „dinarce“. Zato je tvrdio da su neki od najvećih genija čovečanstva, „ne od čiste nego od kombinovane mešane rase, naročito nordijske i dinarske“, da su imali „jake i znatne dinarske primese, ili su bili čisti dinarci“, navodeći kao primer Getea, Hegela, Betovena i Petefia. Ovo je trebalo da bude suprotnost „štetnom“ uticaju mešavine germanske i jevrejske rase. Tvrdio je da je „nesumnjivo“ kod Južnih Slovena dinarski tip najmarkantniji i sa „najsuperiornijim ili bar sa najpozitivnijim i najkonstruktivnijim dominantnim osobinama“. Zato se zalagao da se „rase evropskog čovečanstva – nordijska, dinarska, mediteranska – u nesumnjivoj superiornosti svojih kvaliteta, mudrim izborom međusobne mešavine i čuvanjem od mešavine sa rasama inferiornijih kvaliteta održe ne toliko kao spasioci Zapada i njegove kulture od propasti – toliko već objavljujane, nego kao nosioci i tvorci jedne nove i bolje i, nada sve, jedne pravednije kulture“.

Stefanović nije samo izjednačavao „dinarsku“ i „nordijsku“ rasu, već je prvoj ponekad davao i prednost. Navodeći da je moguće da „nordijska“ rasa gubi sposobnost „gospodarske“ rase, i da je možda završila svoju istorijsku misiju, predvideo je mogućnost da ona ustupi to mesto „čoveku

dinarskog rasnog tipa“ koji po svim obeležjima, a najvažnije, „po duševnim i duhovnim osobinama sve više osvaja, donoseći sa sobom i novu socijalnu i kulturnu strukturu društva i države“. To bi, po njegovom mišljenju, značilo postavljanje „na mesto nordijskog vladarskog čoveka“, dinarskog čoveka, ispunjenog „dobrotom, mekošću srca i duše“. Zaključivao je da ako bi morao da bira između „hermenša i dinarskog čojstvenog tipa“, on bi birao ovog drugog, a „na nama je da učinimo da to bude ne samo volja pojedinaca nego i volja istorije“.⁵⁶ I drugi istraživači, npr. Vladimir Korostovec, su dokazivali da savremeno stanje nauke o krvnim grupama omogućuje njihovu primenu ne samo za čisto praktične svrhe transfuzije krvi i njene identifikacije u sudskoj praksi, već može poslužiti i kao baza za „rasno-etnografska istraživanja“.⁵⁷

Za razliku od Svetislava Stefanovića, koji je pripisivao „dinarcima“ visoke sposobnosti u evropskim razmerama, drugi autori, i kad su u njima videli „superiorni“ kvalitet, imali su manje ambicije i uglavnom ih prepoznavali kao faktor nacionalnog učvršćenja Jugoslavije. Miho Obuljen je pisao da uprkos „crnim silama“ svetskog karaktera koje osporavaju da postoje rase, „rasni naučnici“ ipak uspevaju da rade, pa se i u Jugoslaviji prikupljaju i obrađuju „naučni“ materijali koji su „sretno sačuvani u našim rasnim seljačkim masama“, jer je po selima „ogromni i moćni rezervoar svih divnih rasno-dinarskih telesnih i duševnih osobina Jugoslovena“ koje se moraju sačuvati od propasti. Zato, smatrao je, svaki rodoljub mora da upozna nauku o rasama, posebno „našu dinarsku rasu“, koja je u Evropi „naučno priznata među najjačim, najboljim, najlepšim i najplemenitijim“. Smatrao je da Jugosloveni moraju ustati u odbranu svoje „narodne rase u sopstvenoj državi“, koja je stvorena na kostima „rasnih jugoslovenskih junaka“, i da „mi Jugosloveni dinarske rase čak ne smemo dalje trpeti da nas drugi uče što je i kakva je naša rasa i naša krv“. Bio je ljut što se pričalo „o posleratnoj dekadenciji, čak i degeneraciji centralnog tipa naše rase iz koje su uvek prve puške pucale i

⁵⁶ Dr Svet. Stefanović, Zapadno-evropski čovek – arijevske rase postoji, *Vreme*, 25. avgust 1934; Još dve reči o rasnom problemu, *Vreme*, 3. septembar 1934; Rasizam i ekonomska struktura društva, *Ideje*, 18. maj 1935; O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji, *Letopis Matice srpske*, januar-februar 1936; Rasa i kultura (1935), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 324-327.

⁵⁷ Dr Vladimir Korostovec, Prilog proučavanju krvnih grupa u Jugoslaviji, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, sv. 3, 1937.

najveće krvave žrtve pale u velikim krvavim borbama za Oslobođenje“. Verovao je da se tome može stati na put ako se odmah pristupi „upoznavanju rasnih činjenica i rasnih zakona kao i čuvanju i gajenju naših rasnih osobina“, jer se samo tako može očuvati narod „od opasne i štetne najezde“. Obuljen je tvrdio da su „dušmani i neprijatelji“ vekovima pokušavali da „narodu našem“ otmu zemlju i da ga istrebe, ali su narodne mase bile veoma otporne „blagodareći urođenim telesnim osobinama i duševnim odlikama svoje Rase“. Verovao je da poreklo i nasleđe imaju „nesrazmerno više uticaja, nego ma kakvi drugi činoci“, kao i da je „nepobitno dokazano“ da „narodne osobine“ imaju duboki koren u „rasnoj urođenosti“. Po njemu je i „glas savesti“ odraz „urođenog moralnog osećaja“, jer poreklo ima jači uticaj na karakter i „obraz“ čoveka, nego svi spoljni uticaji. I „narodna svest“ je urođena, a njen koren je u „rasnom duševnom osećaju ljubavi prema rođenoj zemlji i svome narodu sa odgovarajućim nagonom za narodnom slobodom i pravdom“. Pod neposrednim uticajem Maleša je tvrdio da Jugosloveni uglavnom pripadaju „dinarskoj“ rasi koja je „u nauci svrstana u red najboljih rasa, kako po telesnim osobinama, tako i po duševnim odlikama“. Ponavljao je da je utvrđeno da je „rasna slika našega rasnoga naroda homogenija od slika drugih naroda evropskih“, što je najbolji dokaz „za istorijsku činjenicu da smo zajednički došli u sadašnju domovinu pod jednake biološke uticaje i da smo već u prastaro doba bili jedno, kao što smo i do danas ostali, jer smo mogli da sačuvamo svoju rasu“. Pozivajući se i na Cvijića, koji je sakupio mnogo materijala o „dinarskoj“ rasi, Obuljen je tražio povratak „našoj pravoj rasnoj Pravdi“, zahtevao da se iz javnog života otkloni „tuđinsko“ poimanje prava i lamentirao što su razorene domaće „rasne i narodne porodične zadruge“. Verujući da svaka rasa, „pa i naša“, ima svoju ulogu u istoriji čovečanstva, smatrao je nužnim upoznavanje „naše sopstvene rasne vrednosti“ i njeno očuvanje „od štetnih mešavina i degeneracije“.⁵⁸

I po dr Jovanu Erdeljanoviću je „naučno utvrđeno“ da iste „rasne osobine“ koje su imali stari Sloveni, imaju i Jugosloveni, koji „velikom većinom“ pripadaju „dvema plavim rasama i njihovoj mešavini među sobom i sa drugim rasama, a

⁵⁸ Miho Obuljen, Dužnost i potreba izučavanja rasnog problema, *Narodna odbrana*, 4. avgust 1935; Nauka o ljudskim rasama, nacionalna potreba i dužnost, *Otadžbina*, 28. januar 1937.

manjim delom dvema crnomanjastim rasama i njihovim varijetetima i melezima“. Te dve plave rase su „nordiska“ i „istočnoevropska“, a dve crnomanjaste su „dinarska“ i „alpiska“. Tvrдио je da se to „prvobitno rasno ili krvno srodstvo svih delova našeg naroda“ pojačalo posle dolaska Turaka, a „mešanje i ukrštanje“ do koga je vremenom dolazilo, proizvodilo je „još veće etničko izjednačavanje“. Erdeljanović je verovao da je „prirodna“ posledica „istovetnog porekla i novijeg krvnog mešanja“, bilo stvaranje „jednakih“ psihičkih osobina „kod celog našeg naroda“, kojima su se odlikovali preci, a u koje je svrstavao „više mek, a manje energičan karakter“, otvorenost, iskrenost, ljubaznost, časnost, vernost, gostoprимljivost, demokratski duh, veliku ljubav prema bližnjima, „čak i prema tuđinima i zarobljenicima“. Smatrao je, međutim, da nedostaje „duhovno i kulturno jedinstvo“, predlažući da se ono ostvaruje preko škole, vojske, sokolstva, i posebno migracijama. Pozivao se na teze Jovana Cvijića da je „strujanje našeg naroda iz dinarskih krajeva“ imalo „izvanredno veliki značaj za etničko izjednačavanje i osvežavanje našeg naroda“, sam dodajući da migraciono strujanje „tih planinaca“ može da ima i veliki „nacionalni značaj“, ukoliko se oni upute „u naročitim pravcima i po naročitom planu“, kako bi se „ovim svežim i etnički otpornim, a telesno zdravim i snažnim gorštacima“ pojačao „Jugoslovenski živalj u predelima u kojima je on jako izmešan sa tuđim narodnostima“. Smatrao je da bi naseljavanje „naših nacionalno vrlo svesnih Dinaraca“ mnogo doprinelo i „jačanju nacionalne svesti kod ostalih delova našeg naroda“, kao i „duhovnom zbližavanju i izjednačavanju“.⁵⁹

Dr Danilo Vulović je 1939. napravio presek najvažnijih dostignuća domaćih autora prethodnih deset godina na utvrđivanju „naših rasnih oblika i naše rasne pripadnosti“. Uglavnom pod uticajem Maleša, bavio se problemom „autohtonog porekla Dinarske rase kao i odnosa te rase sa Nordiskom“, posebno analizirajući „problem pojave svetle kompleksije u geografski i antropološki dinarskim krajevima“. Tvrдио je da u „našim krajevima“ ima osoba sa svim osobinama „dinarske“ rase koje se od nje razlikuju po plavoj boji kose i očiju, smatrajući da je „ova rasa“, po nekima „norska“, a po Malešu „plava dinarska rasa“, genetski usko vezana za klasičnu „dinarsku“. Naglašavao je da je po Malešu „Dinarac srodan sa

⁵⁹ Dr Jovan Erdeljanović, *Etnički problem Jugoslavije, I-II, Vidici*, 25. april-10. maj 1939.

nordiskim oblicima“, a „njegova Dinarska grupa rasa“ bliska nordijskim i mediteranskim rasnim tipovima. S druge strane, potvrđivao je da se ona potpuno razlikuje od brahikefalnih oblika „evraziskog porekla“, tj. od „alpiske“, „baltiske“ i „panonske“ rase. „Prema tome Alpiska rasa nema nikakve veze, ni biogenetske, a ni sličnost kakvu, sa Dinarskom“, a strani autori su ih poistovećivali zbog brahikefalije, što je i po njegovom mišljenju bio „jedini zajednički faktor u vekovnom formiranju ovih rasa“. Citirao je Maleša da su „dinarske, nordiske i mediteranske rase međusobno srodne“ i da čine „jednu veliku rasnu grupu“ – „Evroindisku zajednicu“, dok naprotiv „Istočnoevropska grupa rasa“ čini „Evrazisku zajednicu belih rasa“. Naglašavao je da je upravo zasluga Maleša što je „definitivno“ napuštena svaka „dinarsko alpiska kombinacija“, i da „rasa kojoj pripada Karađorđe ili Višnjić ili Kačić Miošić, nema nikakve veze, potpuna je nesrodna sa rasom čije osobine nalazimo kod nekih seljaka iz panonskih ravni“. I Vulović je negirao strane autore po kojima se stanovništvo Jugoslavije međusobno „rasno“ veoma razlikovalo, citirajući Škerla da je „rasna slika Jugoslavije iznimno jednolika“ i da skoro nema države u Evropi koju na takav način karakteriše jedna, „dinarska“ rasa. Iako je Vulović priznavao da je njen udeo za čitavu teritoriju „samo jedna četvrtina“, ipak je smatrao da predstavlja „rasnu osnovu“ u državi. Navodio je i Maleševe podatke da „rase Dinarske grupe čine bezmalo 50% našeg stanovništva, a naročito Srba i Hrvata“ i da taj „etnički centar, koji je rasno dinarski“, i prema Cvijiću predstavlja „prazavičaj većeg dela našeg naroda“, odnosno, „maticu i rasadište svih jugoslovenskih etničkih vrednosti“. Pozivao se i na ispitivanja dr Kalića po kojima je dinarsko stanovništvo „u pogledu krvnih grupa sasvim drukčije od stanovništva na severu ranije Savske Banovine, koje više pripada Alpiskoj i Panonskoj rasi nego Dinarskoj“.⁶⁰ Zanimljivo je, međutim, napomenuti da je baš dr Kalić u tekstu koji je objavio zajedno sa dr Drag. Kostićem, naveo da upravo antropologija nije imala sreće sa krvnim grupama, jer „ovoj poslednjoj nauci izgleda da nisu mogle da pruže one podatke koji su od njih očekivani“.⁶¹

⁶⁰ Dr Danilo Vulović, Deset godina rada na poznavanju rasnih osobina Jugoslovena, *Južni pregled*, decembar 1939.

⁶¹ Dr Dim. Ž. Kalić, dr Drag. A. Kostić, Krvne grupe u našem narodu, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, sv. 1-3, 1934.

Najdalje u glorifikaciji „dinarca“ kao temeljne „rasne“ vrednosti jugoslovenskog stanovništva, je verovatno otišao Branko Lazarević, tražeći čak i izrađivanje „dinarske doktrine“ kao osnove života Jugoslavije. U sarajevskom časopisu *Pregled* 1937. je razmatrao problem demografske politike u Jugoslaviji, tvrdeći da je ona još uvek dobra „zbog svežine naše rase i malog poseda“. Jugoslovenski prostor još nije „prenapunjen“, a dominantni mali posed je iziskivao vlastoručnu radnu snagu, pa se narod „plodio“ više od suseda. Zbog visoke smrtnosti Lazarević se zalagao za održavanje „kulta rađanja“, verujući da će tako „demografski potencijal“ za sledećih pedeset godina biti dovoljan da odoli svakom napadu na jugoslovenski „životni prostor“. S druge strane, taj „životni prostor“ se nalazio na raskršću puteva „dveju većih rasa“, pa je politika malog poseda i „ne suviše ekspanzivne proizvodnje“, trebalo da ga očuva i odstrani poglede „sa naše životne zone na druge“. Verovao je da je to „spasonosni put naše rase“ kojim se mora ići, jer „mlađa smo rasa od onih kojih se bojimo“, a mladim rasama je budućnost sigurnija zato što se „kriza bele kulture“ kod većih rasa „jače oseća nego kod nas“. Tvrдио je da je „naš“ organizam mlađi i otporniji, a materijalne i duhovne vrednosti manje „načete“, jer feudalizam i aristokratija, buržoazija i kapitalizam „nisu na našem prostoru imali istu vrednost koju na njihovom“, površnije su „nas“ dodirnuli. Geografski položaj Jugoslavije iziskuje „ljude-krajišnike, ljude-graničare, jakog čoveka, čeličnog na opasnosti“, a takav je „dinarski čovek“, čiju doktrinu treba vaspitanjem „proširiti na ceo naš životni masiv“, što se može nazvati „našom dinarskom doktrinom“. Lazarević je verovao da je „nama apsolutno potrebna – a zato je naša građa prvoklasna – izgradnja kulta teškoća, borbe i discipline“ kako bi se sačuvao „životni prostor“ i „na njemu naš rasni blok“. Zato ne mogu biti prihvaćene teorije npr. skandinavskih država, da je cilj društva da individui obezbedi blagostanje i slobodu, jer iako lepo zvuče, takve ideje su samo „lepak za muve“. Tvrдио je, naprotiv, da „svim putevima možemo, samo ne tim tako privlačnim“, jer su Jugoslaviji potrebni „sveštenici kulta discipline, opasnosti, autoritativnog demokratskog režima“, „unutrašnje volje ka moći“, a nikako „apostoli šimera, slobode ličnosti i kulta blagostanja“, koje „nije nimalo za nas“. Verovao je da „dinarsku doktrinu“ treba staviti u vaspitni i državni program i učiti buduća pokoljenja da je jugoslovenski život težak, pun opasnosti, i da „naše zastave treba i moraju da nose

bojna i borbena znamenja i da u naše narodne tablice moraju biti uklesane doktrine izdržljivosti i života kao tegobe i opasnosti“.⁶²

Iako ambivalentan prema rasnom problemu, ni Vladimir Dvorniković nije mogao da izbegne glorifikaciju „dinarca“. Iznoseći sve ograde moderne antropologije u vezi sa rasama, ipak je pisao da nije preterano ako se kaže „da je dinarska rasa telesnim izgledom uopšte najmuškija evropska rasa“, da je „dinarski“ tip prototip muškarca ratnika, „možda najizražajniji uopšte među svim belim rasama: sama ideja i utelovljenje toga tipa“. Tvrдио je da su „naši preci“ bili pretežno „dolihokefali, plavi, visoki, sa dugom lobanjom“, ali da te, nordijske osobine više nisu prisutne „u krvi i mesu našeg naroda“.⁶³

Žene i „Cigani“ u domaćem rasizmu

Kao i u ostalim društvenim segmentima, žena nije bila naročito interesantan objekt rasističkih istraživanja. Nasuprot razuđenom i ponavljanom opisu „dinarskog“ muškarca čije su osobine „potsećale“ na evidentno poželjan „nordijski“ tip, Maleš je u svemu što je pripisivao ženama video uticaje manje privlačnog istočnoevropskog nasleđa. Zadovoljavao se da kao karakterističnu izvuče krajnje neprivlačnu „osobinu“ „dinarskih“ žena, navodeći da su im usne „obrasle sitnim dlačicama“. Izvodio je zaključke da postoje nasledni rasni oblici koje lakše nasleđuju muška deca (dugolinijske rase), kao i oni koje lakše nasleđuju ženska (kratkolinijske rase). Ni dinarski oblici nisu dominantni prema istočnoevropskim formama, „ako individui nove generacije pripadaju ženskom spolu, ali su dominantni ako pripadaju muškom“, jer je „istočnoevropski rasni tip“ u naslednom odnosu prema „dinarcu“ kod muškog potomstva recisivno, a kod ženskog dominantno, zbog čega u nekim krajevima odudaraju „dinarski“ rasni tipovi muškaraca od „istočnoevropskih“ rasnih oblika žena. Istovremeno, kada je trebalo predstaviti nacionalnu veličinu, Malešu nije predstavljalo nikakav problem da konstatuje da je Predićeva

⁶² Branko Lazarević, Naša demografska politika, *Pregled*, februar 1937.

⁶³ Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd, 1939, (reprint 1990), 208, 246.

Kosovka devojka imala „izrazite klasične dinarske osobine“. ⁶⁴ Vulović je Malešu pripisivao u zaslugu što je prvi opisao i „dinarsku ženu“, smatrajući posebno zanimljivom upravo njegovu konstataciju da žensko potomstvo lakše nasleđuje istočnoevropske oblike nego nordiske, mediteranske ili dinarske“, što ima posebno značenje u svetlu konstantnog dokazivanja psihičkog i duhovnog razlikovanja upravo ovih rasa. ⁶⁵

Kao ni žene, ni „Cigani“ nisu bili predmet naročitog interesovanja rasista, izuzev što su unosili zabunu u koncept „arijevaca“, budući da je uočavana njihova većinska dolihokefalnost. Baveći se pitanjima „rase“, Branimir Maleš je 1933. prikazao knjigu E. Pitara o Romima Balkanskog poluostrva koja je nastala istraživanjem „materijala“ od „783 Cigana i 430 Ciganki“. Maleš je ocenjivao da je vrednost Pitarovih „antropometrijskih ispitivanja“ nesumnjiva, posebno pozdravljajući njegov veliki trud i ljubav za rad koji su bili potrebni „da bi se izmerile 1213 osobe koje su daleko od svake čistoće i predusretljivosti“. Prema dobijenim podacima, kod „Cigana“ je lobanja u 71,19% slučajeva dolihomorfna, ali se po Maleševom mišljenju iz dobijenih podataka nije mogla dobiti prava slika njihove „rasne pripadnosti“. ⁶⁶

Stevan Ivanić je, odbijajući da prihvati tezu da razlike među ljudima proističu samo iz društvenog poretka i ekonomskih odnosa, tvrdio naprotiv, da se rasne razlike „ne mogu prikriti, jer su očigledne“. U tom kontekstu se posebno cinično osvrtao na argumentaciju da „vekovni nagon Cigana za većitom skitnjom“ može da se objasni njihovim ekonomskim prilikama. ⁶⁷ Miho Obuljen je definišući „rasu“ kao „grupu ljudi jednakih telesnih kao i duševnih i duhovnih osobina, koje potomci redovno nasleđuju“, tvrdio da je lako prepoznati „cigane, arnauete, cincare, jevreje“, čak i kada to „inorasno lice“ ne progovori, „jer mu već na prvi

⁶⁴ Branimir Maleš, Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-decembar 1937; Osnovi biogeneze i biodinamike dinarske rase, *Socijalno-medicinski pregled*, januar-mart 1940; Nekoliko napomena o dinarskoj rasi, *Socijalno-medicinski pregled*, sv. 2, 1936.

⁶⁵ Dr Danilo Vulović, Deset godina rada na poznavanju rasnih osobina Jugoslovena, *Južni pregled*, decembar 1939.

⁶⁶ Branimir Maleš, Cigani na Balkanu, (Eugène Pittard, *Les Tziganes ou Bohémiens*, Geneve, 1932), *Srpski književni glasnik*, 16. novembar 1933.

⁶⁷ Stevan Ivanić, Dr. G. Banu, *L'hygiène de la race*, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, Beograd, sv. 1-2, 1939.

pogled – po tipu – upoznamo odnosnu rasnu pripadnost“ prema „tipičnim osobinama njegove rase“. ⁶⁸ Filipović je analizirajući poreklo brahikefalije na Balkanu, pisao da se, za razliku od ostalog stanovništva, „sa mnogo razloga“ veruje da „u Cigana ostaju glave 'unatrag' stoga što se deca ne drže u kolevcima“, dodajući da su oni „tipski dolihokefali“, ⁶⁹ dok je Milan Budimir, suprotno, kako bi obesnažio nemački rasizam, pominjao „da su Cigani srazmerno najrasniji pretstavnicima arijskog tipa“. ⁷⁰

Iako su tadašnji antropolozi priznavali da „Cigani“ u većini poseduju „dolihokefalnu lobanju“, što je za sve rasiste imalo posebno, superiorno „arijevsko“ značenje, o njima se ipak pisalo kao o stranoj „rasi“ koju „naš narod“ ne želi da asimiluje jer ih „prezire“ i smatra „za nešto nedostojno ljudskog dostojanstva“. Ni oni sami se, po ovom tumačenju, nisu trudili da uvere „narod“ da mogu biti korisni i časni ljudi. Tvrđilo se da ih u zemlji ima samo oko 30.000 i da se odlikuju „parazitizmom, skitačkim životom, inferiornošću“, lukavstvom, drskošću, preteranom poniznošću, „prljavštinom“, i da nemajući „ni najprimitivnije pojmove o čistoći“ predstavljaju „štetan element sa higijensko-zdravstvenog gledišta“ i stalan izvor „najtežih zaraza“. Posmatrajući ih kao „antisocijalnu etničku grupu“, verovalo se da je za rešenje njihovog problema nedovoljna primena zakona „koji važe za normalnu strukturu“. Zato je predlagano uvođenje posebnih zakona koji bi vremenom „od njih učinili ravnopravne članove društvene zajednice“, a odnosili bi se na zabranu skitanja i na utvrđivanje mesta njihovog stalnog nastanjenja udaljenih od važnijih gradova. Inače im je trebalo dati „sva druga građanska prava i dužnosti, da se ne osećaju poniženi ili zapostavljeni“. ⁷¹

„Slovenska rasa“

Uz deteljno razmatranje svojstava „dinarske“ rase i njenog značaja za istorijski razvoj Jugoslavije, bilo je i autora koji su pod „rasom“ podrazumevali sve Slovene. Maleš je

⁶⁸ Miho Obuljen, Dužnost i potreba izučavanja rasnog problema, *Narodna odbrana*, 28. jul 1935.

⁶⁹ Dr Mil. S. Filipović, Deformisanje lobanje u Jugoslaviji, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, tom X, 1935.

⁷⁰ Milan Budimir, O Jevrejima, slovenskoj trpeljivosti i zadругarstvu, *Vidici*, 10. oktobar 1938.

⁷¹ D. J. Stojanović, Cigani kao socialno zlo, *Narodna odbrana*, 11. novembar 1934.

negirao ovakvo tumačenje, i izdvajajući, kao i nemački rasizam, u narodu posebno rasno jezgro, u konkretnom slučaju „dinarsko“, osporavao je autore koji nisu koristili pojam „rase“ u biološkom, „antropološkom smislu“, već su ga definisali kroz etnička ili kulturno-politička obeležja, govoreći o „latinskoj“, „slovenskoj“, „jugoslovenskoj“ ili „srpskoj“ rasi. Smatrao je da je reč o namernoj obmani kojom se služe političari i socijalni teoretičari, sam tvrdeći da rasa nije „krv“ i da „ni Arijevci ni Sloveni ne čine rase za sebe, nisu rase“. Iako nije priznavao postojanje „slovenske“ rase, ipak je i sam Maleš pisao o slovenskoj „rasnoj snazi“. Visok natalitet Slovena upućivao ga je na zaključak da oni postaju „sve nadmoćniji prema Germanima i Romanima“, predviđajući da bi kroz trideset godina pola Evrope moglo biti slovensko. Citirao je domaćeg „higijeničara i biostatističara“ Pirca da „rasna snaga Slovena“ u budućnosti može biti jača od ostalih evropskih naroda.⁷²

Na isti način, bez uočavanja kontradiktornosti u sopstvenim tekstovima, bilo je autora koji su neprimetno prelazili sa „dinarske“ na „slovensku“ rasu, sa „slovenske“ na „balkansku“, sa „balkanske“ na „jugoslovensku“, sa „jugoslovenske“ na „srpsku“ rasu, sa brahikefalije na narodnu poeziju, sa biologije na kulturu, sa ravnog potiljka na gostoprimstvo... ne primećujući u rasnoj, plemenskoj, etničkoj, kulturnoj i nacionalnoj identifikaciji nikavu nedoslednost.

Tražeci da se stvori jaka „jugoslovenska nacionalna duša“, Danilo Kalafatović je 1935, poistovećujući rasu, narod i naciju, pisao da su psiholozi došli do zaključka „da članovi jedne rase imaju mnoge karakterne osobine koje su im svima zajedničke, koje se lako zapažaju, i koje se razlikuju od osobina drugih rasa“, a kada steknu stalnost, onda je formirana „narodna duša“. Za to je potrebno često i više stoleća, jer svaka generacija primi „u krvi od svojih roditelja karakterne crte svoje rase, pa ih učvrsti i razvije, i potom preda u nasledstvo svojoj deci“. Zato je uticaj nasledstva veliki, „znatno veći no što se to obično zamišlja“. Kada, međutim, popuste „karakterne vrline u jednome narodu“, dolazi do propasti njegove države. „Narodnu dušu“ održavaju izvesne malobrojne ideje, „často samo jedna“, ali koje „moraju da uđu u krv naroda i da postanu sastavni deo nje-

⁷² Dr Branimir Maleš, Definicija rase, *Dvadeseti vek*, novembar 1938; Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-decembar 1937; Demografsko kretanje u savremenoj državi, *Dvadeseti vek*, jun 1938.

govog karaktera“. Nju priznaje ceo narod, „primi je bez diskusije, veruje u nju bez dokaza“, ona se nametne „sugestijama, imitacijom, zarazom, i postaje svetinjom za koju se i životi polažu“. Kalafatović je zato smatrao da bi za stvaranje narodnog jedinstva u Jugoslaviji, mogla biti „spasonosna“ neka velika spoljna opasnost koja bi podjednako ugrozila i Srbe, i Hrvate i Slovence, npr. eventualni rat, koji bi učinio da „osete potrebu zajednice“ i da se vežu. Ipak je zaključivao da bi to bio skup način i da je bolje tražiti neko drugo sredstvo.⁷³

Početakom tridesetih godina, kao rezultat otpora italijanskim pretenzijama na Balkan, dr Čedomir Đurđević se bavio odnosom rasa na Balkanu i na Apeninima, dajući prvima evidentnu prednost. Mešajući kulturu i rasu, navodio je da je fašistički argument o kulturanoj dominaciji Italije nad Dalmacijom bio pogrešan, jer su se „Primorski Sloveni“ razvijali uporedo sa Italijanima severne Italije, „dok su južni Talijani uvek zaostajali iza Dalmatinaca i Slovenaca u Istri“. Razloge je video u „rasnim vrednostima“ koje su uvek bile jače kod „Balkanaca“, nego kod „Apeninaca“ južnog dela Italije. „U kulturi su Talijani severne Italije izmakli od naroda južnijeg dela Balkana, ali su zato Talijani južne Italije kulturno znatno niže od Istrana.“ Teze fašista da su superiorni u odnosu na „Balkance“, osporavao je tvrdnjom da će kroz 50 do 80 godina kultura Balkana biti iznad kulture Italije, jer su „Balkanci“, i kao Heleni, i kao Vizantinci, bili ispred Apeninaca, u srednjem veku su bili na istoj visini kao severni Italijani, „dok smo južne ostavljali iza sebe“. Zaključivao je da su „Balkanci“ „u pogledu rasnih naslednih vrednosti dali Apenincima više no oni Balkancima“. Tezu fašista da, za razliku od Italije gde živi jedinstvena nacija, na Balkanu živi više zasebnih nacija, Đurđević je smatrao „dvoličnom“, jer otkriva njihovu težnju za „drobljenjem“ Jugoslovena. Uočavao je da i u samoj Jugoslaviji postoje „plemenski imperialisti“ koji se ne mire sa idejom „jedne nacije od Jadrana do Crnoga Mora“. Smatrajući da takvi, uglavnom ljudi starije generacije, „nisu sposobni za umni razvoj“, poručivao im je „da se uklone sa duhovnog vidika“, jer „sposobnost za umni razvoj“, kao opšta crta kod čoveka „i njegovih bliskih srodnika – majmuna“, opada sa godinama. Zato, oni „koji su nesposobni za evoluciju“, moraju da „iščeznu sa vidika vođenja javne reči“, kao što i eugenika smatra da

⁷³ Danilo S. Kalafatović, Stvaranje jake jugoslovenske duše, *Pravda*, 6-9. januar 1935.

„nesposobnih ni u kom pogledu ne treba da bude“, jer više „nema vremena za čekanje“.

Đurđević je razmatrao i nemački rasizam, posebno teze Vilhelma Ostvalda „kome je nešto nacionalna oholost pomerila naučničku pamet“ i koji je podigao Nemce na najviši stepen sposobnosti za kulturu i civilizaciju, stavljajući Slovence „na čoporski stupanj“. Đurđević je komentarisao da je Ostvald kao „slab biopsiholog“ zaboravio da su baš vođe kod životinja koje žive u čoporima „najodabraniji i najbolji“, što je trebalo da ukaže Nemcima da ih je zanela „tevtonska oholost“. Đurđević je, naprotiv, dokazivao da kada se radi „o krvi, o rasnim naslednim činiocima, o rasnim vrednostima, rasnim osobinama“, koje su stalne i nepromenljive, „mi smo Sloveni svesni, da smo istočnom delu Nemačke dali toliko isto slovenske krvi, ako negde ne i više, koliko Germani“. Na isti način je dokazivao da su Sloveni i Mađarima dali „božji lik, lik Arijevaca“, „lik po evropskom ukusu, te imaju oni sada lepotice za arijevski ukus, koje ne bi imali da su mogli ostati čisti Uralo-Altajci, jer pljosnato lice, širok i spljošten a često kratak nos, ispale jagodice nisu ideali Arijevaca“. Negirao je da je jezik „rasno obeležje“ naroda, pretpostavljajući mu nasledne vrednosti i verujući da će se biološkim metodama, koje će „sigurno doći na snagu“, naučno potvrditi njegove postavke o „rasnom karakteru današnjih Mađara“. Poručivao im je: „O Mađari! pristajemo na opkladu da je u vama više slovenske krvi, kao i romanizovanih starosedilaca no uraloaltajske“. Slično je pisao i o Bugarima. Negirajući teze fašista da su Bugari Mongoli, nudio je da se odredi odbor koji će utvrditi karakteristične crte Mongola i Arijevaca, „što nije baš tako teško“, i pristupiti klasifikovanju ovih „istočnih Jugoslovena“. Bio je siguran da bi se pokazalo da su Bugari u ogromnoj većini, čak 80-90% „Arijevcima a ne Mongolima“. I posle otpočinjanja rata 1939, bavio se istom temom, navodeći podatke iz nemačkog časopisa *Volk und Rasse (Narod i Rasa)* o brojčanom odnosu Romana, Germana i Slovena, uz procenu da bi pri istom tempu priraštaja, 1980. broj Slovena bio izjednačen broju Romana i Germana zajedno, a „kroz nepunih 100 godina od danas Sloveni bi sastavljali tri četvrtine naseljenja u Evropi“.⁷⁴

⁷⁴ Dr Čed. Đurđević, Lažna učenja s one strane mora, *Narodna odbrana*, 12. mart 1933; 5. novembar 1933; Brojni odnosi među evropskim rasama, *Narodna odbrana*, 16. decembar 1939.

Najhrabriji u poistovećivanju arijevaca i Slovena bio je advokat Ilija Živančević, koji je osporavao teze nemačkih historičara o „Arijancima“ kao „indoevropljanima“ ili „indogermanima“, tvrdeći da su netačne i bazirane na pogrešnim pretpostavkama. Znajući da su Arijanci „nosioci ljudske misli“, Nemci su izgradili teoriju po kojoj je germanska rasa kao arijanska, izabrana rasa, a nemački narod gospodarski. Slovenska rasa, koju su predstavili kao uralo-altajsku, ne samo da nije nosilac obrazovanosti, već kao niža rasa nije sposobna ni samu sebe da obrazuje. Ali, nastavljao je Živančević, devetnaesti vek je otkrio da se u sanskrtu nalazi mnogo slovenskih izraza i da, prema tome, Sloveni nisu uralo-altajska već indoevropska rasa, da imaju zajedničkih crta i sa „gospodarskom germanskom rasom“ i sa drugim narodima u Evropi koji su okarakterisani kao pripadnici „plemenite Arijske rase“, i da je slavistika „okamenjena“ na tim rezultatima. Stari Germani, „bez izvorne kulture, na udaru dve potpuno različite duše, rimske i slovenske“, padali su pod njihove uticaje. Kada je preovladavao slovenski uticaj, „oni su kidali okove rimskog ropstva“, ali kad je prevladavao rimski uticaj, Germani su, kao „tevtonski mačenosci“ vršili „krvavo Krštenje Slovena“. Okrećući se na kraju ipak Istoku i „shvatajući veličinu slovenskog Idealizma“, i sami su ga pozdravili „kroz usta“ Lutera, Hegela, Šopenhauera. „Napajajući se sa bistroga arijanskoga izvora“, a ne poznajući svoju prošlost koja nikad nije ni predstavljala celinu, Nemci su izmislili teoriju o „indogermanstvu“ koja, kao i teorija o indoevropeljstvu, predstavlja bajku i najobičniju propagandu. Tvrdeći da su se drevni običaji očuvali upravo „ovde na Slovenskom Jugu“, Živančević je zaključivao da germanska kultura nije samonikla i da Germani uopšte ne pripadaju arijskoj rasi. „U istini, Sloveni su Arijanci“, oni su „arijanski narod Bogonosac“, oni su dali „Reč i Misao Čovečanstvu“, oni su izvukli „bugarsko-mađarskog turanca iz prašume zvera na svetlost obrazovanosti“. Živančeviću nije bio cilj da umanjí značaj Nemaca za čovečanstvo, jer su i Hegel i Gete i Niče „dostojni pretstavnici grandioznog slovensko-arijanskog idealizma“, samo je hteo da podseti da je „Lužička Srbija poslednji verni pretstavnik u Nemačkoj onoga svetoga izvora iz koga se Nemačka zapojila Idealizmom i Velikom Mišlju koji treba da je ovekoveče. A, mutiti izvor sopstvene misli znači mutiti svoju sutrašnjicu.“⁷⁵

⁷⁵ Ilija M. Živančević, advokat, Germani ili Sloveni? Misija Arijanaca, *Vreme*, 19-21. oktobar 1933.

Narodna odbrana je pisala da se u uređenim državama uvek vršilo „buđenje ili suzbijanje rasnog duha, dobrovoljno, ili pod pritiskom jačeg suseda“, koji su sprovodeći ekspanziju prvo „obarali rasni duh“ naroda čiju su teritoriju želeli. Veliki narodi to upravo rade u slovenskim državama, zbog čega je istoimena organizacija (*Narodna odbrana*) u drugi član svog programa stavila zadatak da budi „solidarnost, samopouzdanje, rasni duh i smisao za punu socijalnu pravdu“. Buđenje „rasnog duha“ Slovena potrebno je zbog održanja stečenih teritorija, jer su opkoljeni milionima „uzorno rasno vaspitanih“ Engleza, Nemaca, Japanaca, Italijana. Slovene može spasti samo „rasni duh“ koji predstavlja „rasne odlike i vrline“, a koje mogu negovati ustanove kao što su porodica, *Narodna odbrana*, zadruge, razna udruženja, novine, škole, crkve, vojska, onda i pojedinci, umetnici i književnici.⁷⁶ Povodom uspostavljanja sovjetsko-čehoslovačkog sporazuma, *Narodna odbrana* je 1935. pisala da raste važnost slovenskih naroda u svetskoj politici, jer je do tada „slovenstvo“ uvek bilo u službi „ropstvu Istoka i Zapada“, „lažne zapadne kulture“, „germanskog ili romanskog prodiranja“, internacionale, a najmanje u službi „pribiranja Slovenskih naroda“. Iako su slovenski narodi brojno najjači, „rasno najhomogeniji, etički najsačuvaniji i duhovno najdublji“, ipak su u političkim stremljenjima bili najheterogeniji, međusobno netrpeljivi, individualni, nalazeći se vekovima u ropskom položaju. Zapad je uvek gledao na Slovene kao na nižu rasu, potcenjivao ih i nipodaštavao, a još je Bizmark smatrao Ruse, Bugare i Srbe za „ženske“ narode „niže rase“ kojima treba da gospodari „muški nemački narod“. Njegove reči da su Sloveni „testo koje treba mesiti“, prepoznane su u savremenim tezama da Sloveni moraju da budu „đubrište za natapanje germanskih njiva“. Lamentirajući što slovenski narodi ne osećaju međusobno „zajednicu rase, krvi i jezika“, kao što to osećaju romanski i germanski narodi, i što nemaju opšteslovensku ideologiju, *Narodna odbrana* je tražila uspostavljanje takvog ideala kod svih slovenskih naroda. Tvrdila je da je narod u Jugoslaviji, a posebno srpski, uvek bio njegov „iskren pobornik“, i mada je smatrao sve slovenske narode podjednako bliskim, najviše je simpatisao ruski narod „u kome je gledao nosioca i pretstavnika svega Slovenstva“. Po uzoru na Nemačku, koja je „od trideset državnica postala velika i jedna, sa neznatnim otpatcima“, verovalo se da će „doći doba kada će pi-

⁷⁶ Milan Poljanac, Ciljevi buđenja rasnog duha, *Narodna odbrana*, 11. novembar 1934.

tanje slovenske zajednice izbiti na površinu kao neophodnost novoga vremena“.⁷⁷

Miho Obuljen je pripisivao Jovanu Cvijiću zaslugu za utvrđivanje „telesnih kao i duhovnih i duševnih osobina naše rase“. Verovao je da su se u svetskom ratu pokazale „divne fizičke i psihičke osobine Južnih Slavena“, ali da su u posleratno doba, na „izmoreno“ jugoslovensko stanovništvo, „najašili“ u velikom broju „inorasni stvorovi, kao i domaći obesni izrodi“, koji su „sisali“ najbolje „rasne sokove, a skoro i krv narodnu“. Samo dve godine kasnije u *Otadžbini* je tvrdio suprotno, da „rasa“ nije isto što i narodnost i da je pogrešno govoriti o francuskoj, nemačkoj, slovenskoj, latinskoj rasi, jer se „kategorisanje rasa u Evropi ne poklapa sa narodnosnim i jezičnim granicama“.⁷⁸ Istovremeno, *Otadžbina* je pisala da ne ispoveda rasiističku teoriju, ali i naglašavala da „prema rasiističkoj teoriji nacionalsocijalizma, Nemci i Sloveni pripadaju jednoj rasi – Arijevcima“.⁷⁹

Dr Bojan Pirc je smatrao da Jugoslavija ne mora da strahuje od smanjenja broja stanovnika jer, kako je tvrdio, „vek Slovena“ tek dolazi. Njihov visok natalitet video je kao „jak dokaz o postojećoj biološkoj i moralnoj vrednosti slovenske rase“, zbog čega se ne treba bojati za budućnost u kojoj će sigurno igrati ulogu „koja joj po broju njenih članova pripada“. Pirc se bavio pitanjima „rase“ sa obrazloženjem da se „rasna snaga“ može ceniti prema više činilaca, ali da je najvažnija razmnožavanje, u čemu su Sloveni, koje je posmatrao kao celinu, pokazivali visoku „rasnu snagu“. Ocenjivao je da se narodi koji imaju mnogo mladih moraju smatrati „rasno jačim“, a kod slovenskih naroda preko polovine stanovništva bilo je u dobi ispod 25 godina. Odricao je da je veća smrtnost kod slovenskih naroda u odnosu na ostale bila rezultat njihove „biološke neotpornosti“ i „slabije vrednosti“, tvrdeći da zbog nepovoljnih spoljnih činilaca umire ono „što je slabije“, odnoseći „iz nasledne mase naroda“ negativne faktore, iz čega je izvlačio zaključak da visoka smrtnost nije „samo škodljiva po narodnu rasnu snagu“, jer ostavlja u životu „ono što je biološki najotpornije“, a što je „za popravljavanje bioloških osobina naroda od velike

⁷⁷ M. P. Povodom pakta sovjetsko-čehoslovačkog, *Narodna odbrana*, 26. maj 1935.

⁷⁸ Miho Obuljen, Dužnost i potreba izučavanja rasnog problema, *Narodna odbrana*, 28. jul 1935; Nauka o ljudskim rasama, nacionalna potreba i dužnost, *Otadžbina*, 28. januar 1937.

⁷⁹ Rasistička teorija i „uljudan“ odgovor *Samoupravi*, *Otadžbina*, 24. april 1937.

vrednosti“. Iako nije imao „sigurnih dokaza, pošto su činjenice još u detaljnijem ispitivanju“, ipak je tvrdio da je „skoro dokazano da se naša deca rađaju biološki otpornija nego deca u drugim mnogo naprednijim zemljama“. To je zaključivao na osnovu podataka da „deca kod nas prvi dan po životu, dakle pre nego što dobije štetnu i nezdravu okolinu“, umiru mnogo manje nego kod drugih naroda. Tvrdio je da životni indeks pokazuje „rasnu snagu Slovena“, za razliku od npr. Švedske, Francuske, Letonije, Nemačke, Engleske, Austrije, Estonije koje predstavljaju „zemlje koje izumiru“. Narodi „germanske rase“ se nalaze u krizi populacijskog popuštanja, dok se romanski, „a pre svega“ slovenski narodi, nalaze u stadijumu „jakog biološkog rašćenja“. I on je predviđao da će kroz dvadeset godina Sloveni činiti „više od polovine stanovništva u Evropi“, što je bio „najjači dokaz rasne snage Slovena“ i potvrđivalo da „zbilja nastupa još u 19 stoleću prorečen vek Slovena u Evropi“. Ipak, velika „rasna snaga“ Slovena izražena u kvantitativnom pogledu nije dovoljna, od velike važnosti je i „kvalitativno popravljavanje rase o čemu drugi evropski narodi vode najozbiljniju brigu“. Zaključivao je da ako slovenski narodi budu zadržali stopu razmnožavanja, „pa uz to budu preduzeli mere za kvalitativne rasne osobine potomstva, onda će rasna snaga njihova u budućem periodu biti još izrazitije nadmoćnija od ostalih evropskih naroda“.⁸⁰

Dr Milan Jevremović je verovao da je ljudski rod sastavljen iz pojedinih rasa među kojima „slovenska rasa zauzima poznato i dosta dobro određeno mesto“, jer njene telesne, umne, moralne i nasledne osobine pokazuju „da je ona vrlo pogodna za stvaranje pravog čoveka“. Iako je negirao postojanje viših i nižih rasa, ipak je tražio da se u Jugoslaviji izvrši istraživanje pokrajinskih tipova i njihovih karakternih osobina, zbog „biološke potrebe“ da se „utvrđeni tipovi održe u svojoj čistoti u mestima u kojima su pronađeni, kako bi se, u daljem rađanju novih pokolenja, ukrštanjem pojedinih tipova, ostvarili novi primerci, sa mnogobrojnim plemenitim osobinama“.⁸¹

Cilj Vladimira Dvornikovića je bio da svojom knjigom *Karakterologija Jugoslovena* pruži „psihološku sliku jugoslovenskog naroda“, odnosno, „idealni tip Jugoslovena“.

⁸⁰ Dr Bojan Pirc, Jedan za drugim..., *Zdravlje*, decembar 1933; Zašto nestaju narodi, *Zdravlje*, br. 3-4, 1937, Rasna snaga Slovena, *Zdravlje*, br. 1-2, 1938.

⁸¹ Dr Milan P. Jevremović, *Razmišljanja o preporodaju današnjeg čoveka*, Beograd, 1937, 15-21.

Iako je tvrdio da su evropski narodi „rasni konglomerat“ i ogradio se od ideje da rasna homogenost ima veliki značaj, kako se „u izvesnim delovima Evrope fanatički veruje“, ipak je naglašavao da za razliku od Nemaca koji imaju jedva 50% „nordida“, ili Čeha koji nemaju „baš nikakvu ‘rasnu većinu‘“, među Jugoslovenima „dinarci“ predstavljaju ogromnu većinu od oko 70%, „tako da je većina Jugoslovena rasno srazmerno homogena grupa“. Navodio je da je „Slovenska rasa“ (termin je i sam stavljao pod navodnike) nordisko-istočno-baltička rasna legura, pri čemu je „slovensko“ široko lice sa istaknutim jagodicama priliv baltičke ili „paleoaziske rasne komponente“. Pominjao je da ima nemačkih antropologa koji tvrde da „nema gore rasne mešavine od nordisko-mongoloidne“, ciljajući na Slovene. Uzimajući u obzir elemente kao što su rasa, životna sredina, najstarija istorijska sudbina i uloga Slovena, napravio je karakterološki tip „Slovena“ koji je „introvertirani tip“ čoveka, bez duševnog organa koji je potreban za nadindividualnu organizaciju, u čemu je video istorijsku karakterološku tragiku starih Slovena, a „donekle i celog kasnijeg slovenstva“. Primećivao je razlike između „mekših“ i „tvrđih“ Slovena, verujući da je „psihološko izdvajanje Jugoslovena iz praslovenske zajednice“ nastalo na geografskoj i rasnoj osnovi još u iznadkarpatskoj pradomovini. Odatle su „poneli i nešto od gorštačkog dinarskog rasnog elementa koji docnije, po dolasku na Balkan tako snažno izbija, razume se uz jak priliv i balkanskog dinarskog elementa koji je tu već bio odavno pre dolaska Slovena“. Kod Slovena je uočavao prisustvo raznih stepena „psihičkog nordizma“, tvrdeći da Jugosloveni ranog srednjeg veka „pokazuju još pretežno nordiski karakter“ jer su lobanje najstarijih jugoslovenskih grobova većinom dolihoidne, čak je navodio i njihov procenat (85,7%). Tokom srednjeg veka pojačano je mešanje stanovništva usled turske okupacije, čime su Jugosloveni izgubili „severnjački“ lik.⁸²

Da su Južni Sloveni u ranom srednjem veku pripadali „nordijskoj“ rasi tvrdio je i Niko Županić, navodeći da su bili „uglavnom dolihokefali svetle kompleksije i visokog uzrasta“, kao što je i za „rasnu kompleksiju“ starih Ilira kao „prethodnika Jugoslovena, naročito srpskog plemena“, bila karakteristična svetla boja kose sa crvenkastim sjajem kao kod Germana. Zbog „rasnog ukrštavanja sa starosedecima“ krvno su se promenili,

⁸² Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd, 1939, (reprint 1990), 149, 165, 216, 271-314.

ali za utehu, Županić je dodavao da je „i kod Nemaca nastupila metamorfoza svoje vrste“. Pisao je da je i sam narod kroz istoriju nesvesno davao svoje mišljenje „o rasama i rasnim komponentama“, prvenstveno u estetskom pogledu, pokazujući kroz narodnu umetnost koje rasne komponente kod svojih suseda ceni, a koje ne. Zato proučavanje narodnih pesama predstavlja uvođenje u život nove grane etnologije, „rasne ili antropološke estetike“. Kao primer je navodio Kraljevića Marka koji je po pesmi „Marko i kći kralja arapskog“ i sam bio opsednut „rasnim“ problemom. Marko je, kao „srpski Odisej“, „zgranut od gnusnosti tuđe krvi“, počinio najveći greh postavši ubica svoje verenice, jer je više voleo da bude i najveći grešnik nego da uzme za ženu „biće tuđe fele i tuđe krvi“. Županić je pisao o „rigoroznom bunjenju jugoslovenske krvi protiv tuđeg“, zaključujući da je u jugoslovenskom narodu prisutno „veoma jako rasno osećanje“.⁸³

Početkom 1940. *Slovenska misao* je videla najveći problem Slovena u rešenju njihovih odnosa sa „velikim nemačkim narodom“ u pravcu „obezbeđenja životnih interesa obeju rasa“. Tvrđilo se da hiljadugodišnji nemačko-slovenski odnosi, puni sukoba, predstavljaju tragediju Evrope koja može „progutati evropsku civilizaciju“. Nemci kao „ratnički narod“, na rat gledaju kao na narodnu industriju, oni su hrabri, imaju dar za organizaciju, obožavaju komandu, a Treći Rajh je upravo u punom zamahu svog dinamizma, jer veruje da je duh čovečanstva tu našao svoje najsavršenije ovaploćenje. Slovane vide kao „nižu rasu“ koja se mora zadovoljiti mestom koje im budu propisali „njihovi materijalni i duhovni gospodari – Nemci“. Zato nacionalsocijalizam ostvaruje prvu etapu svog programa, uništenje egzistencije dva najkulturnija slovenska naroda, Čeha i Poljaka. Druga etapa biće zauzimanje zemalja u Dunavskom basenu, a onda će, „odmorena i ojačala novim snagama tuđih naroda“, Nemačka krenuti na Rusiju. *Slovenska misao* je verovala da ako se sukob bude ograničio na te dve sile, pobediće Nemačka, čime će biti „zapečaćena za vekove sudba svih slovenskih naroda“ i dokazano Hegelovo tvrđenje „da su Slovani isključeni iz istoriskog procesa“. Postaćće samo „objekt istorije, životni prostor ili materijal, za tuđe stvaranje“. Zato se zaključivalo da Slovani „dobro znaju“ šta mogu očekivati od

⁸³ Dr Niko Župan(č)ić, Rasna estetika jugoslovenskog naroda, *Pravda*, 23-26. april 1938.

pobedničke nacionalsocijalističke Nemačke i da se neće pomiriti sa takvom sudbinom.⁸⁴

Priča o „slovenskoj“ rasi, postepeno se, naročito od otpočinjanja rata, pretočila u zahtev za uspostavljanje sveslovenske ideologije koja je vremenom gubila biološku osnovu, ali ne i iracionalnu argumentaciju kojom je dokazivana njena superiornost i nad zapadnjačkom i nad istočnjačkom kulturom i njena predodređenost da u budućnosti bude nosilac nove civilizacije.

U uskršnjoj poslanici 1940. Nikolaj Velimirović je pisao da vaskrsenje predstavlja „program života“ koji će „duboko shvatiti, svesno razraditi i radosno celom čovečanstvu predložiti“ upravo Sloveni. Iako je smatrao da se od njih ne očekuje da budu veštiji u raznim oblastima od Nemaca, Francuza, Engleza, Italijana, Kineza, Japanaca, ipak je tvrdio da su se „kroz neke svoje rasne predstavnike“, Sloveni pokazali „za nekoliko stepeni čak i jači od spomenutih naroda na njihovom sopstvenom polju“. Ciljevi ljudskog života biće dostignuti kad se odnesu tri pobede, pobeda nad prirodom, pobeda nad sebičnošću i pobeda nad smrću. Zapadni intelektualizam udario je sa uspehom na prirodu, sa manje uspeha vodi borbu sa sebičnošću, ali „protiv smrti ne sme ni kažiprst da digne“. Ipak, „pobedu nad smrću odneo je Hristos, i tu pobedu ostavio nama u amanet i nasleđe. Barjak te pobede treba Sloveni visoko da uzdignu, na dogled Evrope i Azije“. Dokaz je video u tome što je Slovene „Promisao stavio između dve hemisfere čovečanstva“ kako bi spasli obe. Međutim, ako Slovenstvo bude primilo neki „sektaški program“, ili ako bude usvojilo „tuđa, stara i zlobna gesla“, proigraće svoju misiju. „Onda će Sloveni biti sluge na tuđoj njivi“, a na njihovu misiju „pozvaće Bog“ narode sa većom vizijom. „Ako Sloveni danas mnogim susedima izgledaju ljudi i slabi, to je baš znak, da Stvoritelj ljudi sprema nešto spasonosno kroz Slovene za sav svet, pa i za one koji ih preziru“.⁸⁵ Slično je početkom 1941. pisao i list *Nаша snaga*, tvrdeći da se kod Slovena oseća buđenje samosvesti i želja da se otresu „stranog lošeg nasledstva“ i da pođu svojim putevima u novi život. „U njihovim dušama se rađa i revolt protiv zabluda prenetih iz tuđine na slovenski teren“, a kao otpor Zapadu očekivalo se „da sine naš Hristos, koga smo mi sačuvali, a koga oni nisu ni poznavali“. Slovenske narode je

⁸⁴ Slovensko-nemačka drama, *Slovenska misao*, 5. februar 1940.

⁸⁵ Episkop Nikolaj, Vaskrsenje, *Srpski glas*, 25. april 1940.

„sudbina“ postavila između dva pola, sa jedne strane su orijentalni narodi sa shvatanjima koja im usporavaju životnu dinamiku, a sa druge strane narodi zapadne kulture, „koji su kroz egocentrični materijalizam našli ovaploćenje svojih ideala u kapitalizmu, militarizmu i cezarizmu“. Istočnjački misticizam „otupljuje narodni duh“, i zato su oni „retardacija istorijskom razvitku“. Zapadna civilizacija razvija neutoljivu žeđ za materijalnim dobrima, dovodi do ratova, a rezultati su fizička iscrpljenost naroda, moralna dekadencija i biološko propadanje. Zato su Sloveni pozvani da izgrađuju novu kulturu i civilizaciju „na temelju zapadne evropske civilizacije i istočnjačke kulture“, oni moraju da izgrade novu filozofiju života koja će služiti čovečanstvu. Slovenstvo je „bremenito svojim sopstvenim etičkim vrednostima i daje ih čovečanstvu u porođajnim mukama“ tražeći da postanu „svesvetski i svečovečanski“. Kada „slovenska shvatanja“ budu osposobljena da povedu čovečanstvo novim putevima, otvoriće se „novi svet, novi život“. Sloveni će svojim sposobnostima „duboke intuicije“, svojim „toplim osećanjima prema ljudima, svojim širokim svečovečanskim poimanjima, svojom nepokolebivom privrženosti pravdi i istini, svojim pregalaštvom, junaštvom i viteštvom, povesti svet u svetliju budućnost.“ Ovaj „blistavi slovenski duh“ samo treba dovesti u sklad sa tokom istorije kako bi prelaz iz postojećeg stanja bio bez potresa. „Slovensko viteštvo“ je na prvom mestu među tim sposobnostima, a junaštvo Obilića „daleko nadmašuje germanskog i nordijskog legendarnog Sigfrida“.⁸⁶

Negirajući da postoji „slovenska“ rasa, enciklopedija *Sveznanje* je odrednicu „Sloveni“ započela konstatacijom da je u pitanju „narodna porodica među evropskim Arijcima“ čija se zajednica zasniva samo na jezičkom srodstvu. Antropološki se međusobno veoma razlikuju, jer su zastupljeni „nordiski, nordoidni, dinarski, alpisti i dr. rasni tipovi“.⁸⁷

Drugačije od ostalih autora, koji su „rasu“ prepoznavali u neetničkom „dinarskom“ tipu ili u „slovenstvu“, Miloš Crnjanski je sa svog „nacionalističkog gledišta“, rasu prepoznavao kao „davno datu“, ali totalno izraženu samo u ratničkoj i idejnoj „borbi srpstva“. Smatrao je da je zemlji potreban „duh ratnički našeg naroda, totalna rasa, njeni

⁸⁶ Božidar Zečević, *Slovenstvo, Njegoš i viteštvo, Naša snaga*, januar 1941.

⁸⁷ *Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, Beograd, 1937, 2120.

pojmovi za sva pitanja života“, verujući da baza tog nacionalizma mora biti socijalna.⁸⁸ Prostijim rečima i sasvim eksplicitno pisao je 1941. Dimitrije Ljotić, tvrdeći da „ima ljudskog materijala koji je boljeg, a ima ga lošijeg kvaliteta. Srbi su po pravilu bolji kvalitet“.⁸⁹

„Nova Rusija“

U kontekstu zahteva za uspostavljanje sveslovenske ideologije, kao pandan ujedinjenju Germana, u konzervativnim i profašističkim krugovima bilo je rasprostranjeno uverenje da nastupa trenutak okretanja Rusije nacionalizmu i vraćanju na „izvorni“ ruski put uz odbacivanje boljševizma. *Narodna odbrana* je već 1933. predviđala preokret u Rusiji tvrdeći da se sve više ispoljavaju „nacionalistička shvatanja, koja potiskuju u nazad internacionalna, a naročito internacionalno-revolucionarna shvatanja“, uz konstataciju da i boljševici moraju da evoluiraju „ako imaju nagon za održanje, jer je opšti biološki zakon, da se samo oni oblici mogu održati, koji su sposobni za prilagođavanje“.⁹⁰ Navodeći da je ruski narod posle revolucije „položio oružje i morao poći na Golgotu na kojoj i danas strada“, verovala je da će i on „uvideti stranputicu, kojom su ga tuđinski agenti uputili“ i da će opet zauzeti mesto u svetu „koje mu po broju i snazi duha i kulturi pripada“.⁹¹ *Otadžbina* je 1935. pisala da komunizam i ruski boljševizam nisu isto, jer je komunizam „ubačen“ u Rusiju da bi je srušio, dok se ruski boljševizam „preobraća u ruski nacionalizam“. Čak se tvrdilo da je Rusija „najobezbedenija od zabluda komunizma“ jer ga je preživela „sa svim njegovim užasima“, da se njime zanose komunisti drugih zemalja, a da će se Rusija njime služiti jedino kao oružjem u borbi sa drugim narodima.⁹² I Miloš Crnjanski je verovao da je u Rusiji „kucnuo čas“ nacionalizma, „spokojno“ očekujući najteži udar koji će biti zadat „marksističkoj propagandi i iluzionizmu“, kada nacionalizam bude porazio marksizam i kada će za nacionaliste doći „i tamo njihovih pet

⁸⁸ Miloš Crnjanski, Socijalna baza našeg nacionalizma, *Politički spisi*, Beograd, 1989, 93-95.

⁸⁹ *Ljotićeva pisma knezu Pavlu*, Beograd, 25.

⁹⁰ Č. Đurđević, Značaj francusko-sovjetskog sporazuma, *Narodna odbrana*, 18. jun 1933.

⁹¹ B. S. Protivu Marksizma, *Narodna odbrana*, 19. novembar 1933.

⁹² Komunistička opasnost, *Otadžbina*, 28. jul 1935.

minuta“. Verujući da se nemačka i španska nacija izdižu iz letargije, očekivao je dan „kada će zagrmeti još jednom i najveća nacija slovenska, Rusija“.⁹³ I *Javnost* je prenela tekst iz praške štampe o „evoluciji boljševizma u Rusiji“, koji je kao doktrina svetske revolucije mrtav i sa kojim je u Rusiji upravo u toku Staljinovo obračunavanje.⁹⁴ Bogdan Prica je 1939. ponovio ovu tezu, tvrdeći da se u Rusiji javlja nacionalizam koji se manifestovao, kako je navodio, u promeni teksta zakletve u Crvenoj armiji, veličanju ruskih careva i činjenici da je prilikom deobe Poljske, Rusija uzela samo etnički ruska područja, jer je i tamo „progovorio glas krvi“.⁹⁵

Ipak, sa najviše nade u promene u Rusiji pisao je episkop Nikolaj. Verujući 1939. da je „horizont čovečanstva“ naročito „pomračen“ tehničkom revolucijom u Rusiji, „s nadom i čežnjom“ je očekivao od nje „neki spasonosni putokaz, neki duševniji i životvorniji program“, „etiku a ne tehniku“. Nastavljao je da su „zapadnjačko-semitski zaverenici“ srušili „proročko-etičku Rusiju“ da na njenim ruševinama uzdignu idola tehnike, većeg i strašnijeg od zapadnog. „Negirali su Boga i Hrista“, pa „i samu dušu“ i sa „islamskim fanatizmom propisali su novo Vjeruju koje glasi: Tehnika je Bog i nema drugog Boga osim tehnike“. Tako su, po Velimiroviću, „zapadnjačko-semitski nasilnici“ u Rusiji pokazali „satanu na delu“, jasnije nego „iko ikad igde u pamćenju roda ljudskog“. Zaključivao je da je upravo „eksperiment završen“ i da Rusija, „svršivši tuđi posao“, mora da se vrati „svojoj misiji“, da se „dvadesetogodišnji mraz rastresao“, da nastupa „proleće nove Rusije, Hristove Rusije“, da „Rusija Zver ustupa svoje mesto Rusiji Jagnjetu Božjem“, da se „Rusija grešnica“ diže iz blata i krvi „kao pokajnica, očišćena mukama i suzama“, a „vulgarna Rusija zamenjuje se svetom Rusijom“. U svojoj poslanici pisanoj kada je rat u Evropi već počeo, episkop Nikolaj je, i dalje verujući u ruski preobražaj, pisao da nije poznavao nijednog Rusa „koji je bio samonikli i originalni bezbožnik“, da su svi ruski bezbožnici „sledbenici tuđinaca, nerusa“, da „majka Rusija nije rodila nijednog bezbožnika“, dok ih je „maćeha

⁹³ Miloš Crnjanski, *Politički spisi*, Beograd, 1989, 108-111, 121-124.

⁹⁴ Hoće li i fašizam evoluirati? *Javnost*, 19. septembar 1936.

⁹⁵ Dr Bogdan Prica, Nacionalsocijalizam i komunizam, *Vidici*, 10. novembar 1939.

Evropa“ dala u većem broju „nego što ih je bilo u Izrailju u vreme Pilata“.⁹⁶

Ideja sveslovenstva je u velikoj meri doprinela ovoj tezi, što je navelo i list *Slovenska misao* da redovno i sa nadom postavlja pitanje kada će se Rusija vratiti sebi, odnosno, kada će se uspostaviti „Nova Rusija“. Uprkos nepovoljnog bilansa za slovenstvo u 1939. godini, verovalo se da će 1940. biti bolja, jer je rat i počeo „povodom Slovena, zbog Slovena i za Slovane“, što je bio dokaz da „neoslobođeno, neorganizovano i nepovezano Slovenstvo“, predstavlja ozbiljan nedostatak „u organizaciji Evrope i Čovečanstva“ i stvara kaos u međunarodnim odnosima. „U sklopu svetskih ideja nedostaje slovenska kamponenta, koja ima da povrati ravnotežu i izvrši bolju organizaciju sveta“.⁹⁷ Deleći Evropu na neslovensku i slovensku, list je pisao da neslovenska Evropa liči „na ostarelog uglednog patricija, blaziranog snoba, koji je naučio da mu Sloveni budu sluge i robovi, niža klasa parija, svet Azijata“. S druge strane stoji slovenska Evropa, „mlada i snažna“, koja se budi iz letargičnog sna i traži svoj put ka višem zajedničkom nacionalnom životu, „ka svojoj specifičnoj slovenskoj kulturi i civilizaciji, ka novom i boljem životu, bez robovanja i večitog krvarenja“. Slikovito je opisivano da „slovenska Evropa“ izgleda kao Guliver u zemlji Liliputanaca „koga su kepeci u strahu od njegove moći svezali za zemlju sa nebrojano mnogo sitnih konaca, da im nebi naškodilo“. Te dve Evrope su stalno u sukobu oko prevlasti, jer je slovenska jača po brojnosti i po „prirodnoj vitalnoj snazi“, dok neslovenska Evropa ima veću materijalnu civilizaciju, „nikako duhovnu“. I baš onda kada je trebalo da Sloveni posle svetskog rata izvojuju svoju najveću pobjedu u istoriji, neslovenska Evropa im je „ubacila boljševički revolucionarni bacil“, koji je uništio sveslovensku nacionalnu ideologiju i „otrgao najveći slovenski Ruski narod iz otkrilja slovenskog bratstva“. Vođe boljševizma, „većinom neslovenski orijentisani“, svim snagama su pomagani od neslovenske Evrope, zbog čega je propala „najveća pobornica sveslovenske ideologije: predratna slovenska Rusija“, a Slovenima je otrgnuta pobjeda „pred samim ciljem“. Zato se očekivalo da u Rusiji izumre „boljševički neslovenski bacil“ i da se ona vrati „u staro

⁹⁶ Episkop Nikolaj, Osvrt na današnjicu, znamenja vremena, *Misionar*, januar 1939; Isus Hristos, car Slovena, reč izgovorena na dan Žičke slave letnjeg sv. Stevana 2/15 avgusta 1940 g, *Misionar*, septembar-oktobar 1940.

⁹⁷ Slovenska Nova godina, *Slovenska misao*, 1. januar 1940.

okrilje slovenske ideje“.⁹⁸ Početkom rata, *Slovenska misao* je razmatrajući pitanje vojne snage slovenstva, tvrdila da su brojevi poražavajući i da su Sloveni „u minimumu snage“, ponavljajući pitanje, „kada će se pojaviti Nova Rusija“ da bude za Slovene i čovečanstvo „ono što je ranije bila“.⁹⁹

3. Eugenika

Iako je do početka Drugog svetskog rata „eugenika“ i u zemlji smatrana legitimnom, čak naučnom disciplinom, ona je i tada imala žestoke protivnike i kritičare koji su po pravilu dolazili iz antirasističkih levičarskih krugova. Ta činjenica u velikoj meri osporava danas često prisutnu tezu da „rasna higijena“ nije imala dodirnih tačaka sa rasnom teorijom jer su tada „svi“ mislili u eugeničkim kategorijama. Naprotiv, kao i sva ostala konfuzna razmatranja o „rasi“, „rasnoj snazi“, „rasnom jezgru“, „naslednom karakteru“, „krvnom mešanju“, „čistim rasnim primercima“ ili „rasnim bastardima“, koja su tridesetih godina, iako potekla iz različitih izvora, dobila novu snagu u pojedinim evropskim zemljama preplavljenim političkim rasizmom, tako je i eugenika, što je i njenim zagovornicima i protivnicima tada bilo poznato, upravo od istog političkog rasizma uzdignuta na pijedestal prve „nauke“ koja će pružiti ključne odgovore u predstojećoj neminovnoj „borbi rasa“. U težnji da stvori „novog“ čoveka, ključni rasistički element eugenike predstavljao je njen antiindividualizam, stavljanje „rase“ u centar interesovanja i njeno uzimanje za predmet „popravke“.

Iako su u zemlji malobrojni, uglavnom lekari, o „rasnoj higijeni“ uopšte pisali, značaj koji je pridavan biološkom „kvalitetu“ potomstva i nasleđu generalno, dolazio je do izražaja u velikim raspravama koje su vođene oko problema legalnosti abortusa. Uz autore koji su se primarno zalagali za kvantitativno povećanje stanovništva, javljali su se i oni koji su „kvalitet“ stavljali iznad „kvantiteta“.

U leksikonu *Sveznanje*, u odrednici „Eugenika“ se navodilo da je reč o „nauci o održanju i popravci ljudskih rasa“,

⁹⁸ Sava Davidović-Zeremski, U čemu leži tragedija Slovenstava? *Slovenska misao*, 1. januar 1940.

⁹⁹ Oružane snage slovenskih država, *Slovenska misao*, 1. januar 1940.

koja se pretežno zasniva na nauci o nasleđu istražujući mogućnosti za poboljšanje, odnosno, suzbijanje i iskorenjivanje pojedinih naslednih osobina i naslednih linija. Njen praktični program obuhvata pozitivne mere (unošenje eugeničnih načela u zakonodavstvo, saveti za sklapanje brakova, „zaštita darovitih porodica“...) i negativne mere (sprečavanje brakova, „sterilizacija i pobačaj kod rdavih naslednih linija“...). Zato „rasna higijena“ ima zadatak da otkloni štetne uticaje usled kojih se nasleđuje „slabunjavo ili bolešljivo potomstvo, da utvrdi činjenice kako se začinje i rađa zdrav porod, da prouči mere da zdravo rođeni kroz ceo život telesno i duhovno napreduju, jačaju i oplemenjuju rasu“.¹⁰⁰

U seriji članaka objavljenih u *Pravdi* dr Vladimir Bazala je pisao da sa gledišta eugenike postoje tri grupe sredstava kojima se može „unaprediti ljudska rasa“. „Negativna“ ili „destruktivna“ eugenika ima za cilj sterilizaciju ljudi koji imaju neki hereditarni ili fizički defekt, a upotrebljava se u SAD i u Nemačkoj. Manje surova metoda je stavljanje veta na ženidbu određenih individua posle obaveznog predbračnog pregleda, a tu spada i snabdevanje kontraceptivnim sredstvima onih „koji žive u fizičkoj ili moralnoj mizeriji“, ograničavajući im porod. Ova metoda, međutim, „više smanjuje totalni broj poroda, nego sprečava porod neželjenih“ i zato je primena sterilizacije i zabrana sklapanja brakova naišla na nepremostive prepreke. U „negativnu eugeniku“ spada i abortus. Druga grupa, „pozitivna eugenika“, favorizuje porode individua „mentalno i fizički dobro građenih“, „podesnih ljudi“ i ima za cilj stvaranje „više ljudske rase“ kao što se pokušava i kod životinja. I njeni rezultati su, međutim, nesigurni kao i oni „negativne eugenike“. Treća grupa je „korektivna eugenika“ koju bi, po mišljenju Bazale, najpre trebalo prihvatiti. Ona se sprovodi bez sile i predstavljaju je prenatalna savetovališta, domovi za majke, antisifilistični dispanzeri... Medicina rešava populacioni problem uglavnom sa gledišta profilaktične eugenike, ali u slučajevima naslednih oboljenja služi se i ograničenjem plodnosti. „Dakle, nasledno opterećene, obolele, slaboumne i ostale disgenične elemente, nekorisne pa i dokazano štetne po društvenu celinu, ne možemo, u današnje civilizovano doba, jednostavno eliminirati“, ali eugenika pruža mogućnosti da, oslanjajući se na „naučno i statistički ispitane metode profilakse (ukrštanje, regulisanje rađanja, sterilizacija,

¹⁰⁰ *Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, Beograd, 1937, 722, 1906.

pobačaj), utiče na poboljšanje bioloških i generativnih vrednosti populacije i njena nasledna svojstva“. Bazala je izneo već tada prisutne razlike među domaćim stručnjacima po pitanju „eugenike“ i „pseudoeugenike“. Po shvatanjima eugeničara nije bilo u interesu društva da se „forsira rasplodivanje“ uprkos ekonomskom stanju, niskom standardu i nepovoljnim higijenskim prilikama, jer se time pogoduje razvitku „degenerativnih faktora i nastanku slabe varijetete, umesto snažne vrste“, sposobne da „izdrži borbu za život“ i unapredi kulturno stanje društva. Bazala je navodio da su suprotno ovom shvatanju, mnogi autori u zemlji, kao Batut i Zelić, smatrali da je „kvantitet“ važan koliko i „kvalitet“, napadajući „pionire pseudoeugenike“ koji se ne brinu za kvantitet već samo za kvalitet. Citirao je Zelića koji je, pozivajući se na modernu eugeniku, pisao da nije dovoljno „bazirati se jedino na kvalitetu potomstva, nego se isto tako valja starati i za kvantitet, ako nećemo da život našeg naroda i države dođe u pitanje. U kakvoći stanovništva je sreća jednog naroda i države, ali kvantitet rešava o njihovoj snazi i egzistenciji.“ Po Zelićevom mišljenju, „lažni proroci“ veruju da će se manjak u kvantitetu nadoknaditi poboljšanjem kvaliteta, zanemarujući da u svakom narodu ima malo talenata, da njihova pojava dolazi tek posle izbora, a sam izbor „pretpostavlja veliko mnoštvo individuum“. Smanjenjem kvantiteta populacije, talenat postaje još veća retkost, izbor je veoma teško učiniti, „a celokupni kvalitativni nivo populacije neminovno pada“. Zato „ne samo kvalitet, već još više kvantitet čuva narod od propasti“. Narod koji tako izumire, ustupa mesto narodima koji ga opkoljavaju, jer veliku ulogu u istoriji čovečanstva igraju samo narodi koji se odlikuju velikom plodnošću. Zato je pitanje egzistencije države i naroda, životni imperativ i iznad je „eugeničkih maštanja“. Kao argumenat protiv kvantitativne redukcije rađanja, Zelić je navodio „da najbolji, najproduktivniji i najdarovitiji članovi društvene zajednice nastaju većinom iz najsiromašnijih slojeva“. Duhovnost cveta u siromaštvu, a da je „sistem dvoje dece“, kao način regulacije rađanja bio na snazi prethodnih vekova, čovečanstvo bi bilo lišeno mnogih velikih ljudi kao što su Betoven, Ruso, Napoleon, Kant, Bah, Mocart, Šubert, Koh, koji su dolazili na svet kao četvrta, peta, osma, deveta i jedanaesta po redu deca svojih roditelja.¹⁰¹

¹⁰¹ Dr Vladimir Bazala, Negativna, pozitivna i korektivna eugenika, *Pravda*, 26-27. oktobar 1935.

Na suprotnoj strani su bili autori koji su pretpostavljali kvalitet kvantitetu. Verovatno najveći zagovornik ove discipline među beogradskim lekarima je bio dr Aleksandar Kostić, koji je početkom 1933. pisao da pokret za sprovođenje „rasne higijene“ spada u najkorisnije socijalne pokrete sadašnjice jer od njenog uspeha zavisi budućnost mnogih naroda. Ljudi su po njegovom mišljenju konačno uvideli da treba da urade nešto i za „svoju rasu, za njeno poboljšanje i njen napredak“, posebno hvaleći okretanje „zakonima nasleđa“ koji „jedino upravljaju stvarnim razvojem naroda i njihovim prosperitetom“. Na to ih je nagnalo iskustvo koje su stekli u radu „na oplemenjivanju rasa domaćih životinja i useva“, gde su mogli da vide šta znače „zakoni nasleđa i odabiranja i šta sve čovek tim putem može da postigne od trajne koristi“, pa je i osnova „ljudske rasne higijene“ u nauci o nasleđu, „onako isto kako je ona osnova oplemenjivanja životinjskih rasa“. Čovek dobro zna da ukoliko želi da dobije plemeniti soj konja, mora da „ukrsti muško i žensko grlo plemenite krvi“, kao i da ako želi da dobije „odličnu vrstu svinja, on se obraća ukrštavanju odličnih roditeljskih sojeva“. Kostić je žalio što se to isto ne radi kod „oplemenjivanja i popravke ljudske rase“, tvrdeći da će jedan narod moći da se održi i ojača tek „kada se osloni na zakone nasleđa“, zbog čega je nauka o nasleđu za „rasnu higijenu“, isto što i „temelj za jednu zgradu ili koren za jedno drvo“. Kao primer za loš odnos prema „podizanju naroda kao rase“ i obraćanje „zakonima nasleđa“, naveo je slučaj vanbračne i napuštene dece. Odbacivao je rasprostranjeno uverenje da je za budućnost naroda od velikog značaja rad na njihovoj zaštiti i podizanju. Iako je ocenjivao kao plemenitu i humanu ideju, imao je na nju „opravdanu“ primedbu, tvrdeći da baš među vanbračnom i napuštenom decom „ima veliki broj takve koja potiču od nasledno vrlo loših roditelja i da i oni zbog toga za naš narod kao rasu neće ništa vredeti. Naprotiv, biće mu verovatno samo od štete“. Smatrao je pogrešnim i shvatanje da se toj deci može pomoći stvaranjem moderno uređenih domova, obrazlažući „da se od jednog nasledno opterećenog deteta“ ne može načiniti „odličan član društva i dobar roditelj samo pažljivom telesnom negom i higijenskim merama“. Zato „rasna higijena“ mora bezuslovno da se pokorava zakonima nasleđa jer je „objekt“ koji ona želi da zaštiti rasa, a ne pojedinac. „Rasna higijena je neumoljiva i nesalomljiva tamo gde je u pitanju budućnost i interes rase. Ona ne preza da udari na pojedinca bez ustezanja i

bez milosti, samo ako to zahtevaju interesi rase.“ Zbog toga se mnogi „koje osećanje rasne odgovornosti još nije proželo“, bune protiv rasno-higijenskih mera, posebno protiv „grane rasne higijene koja želi da spreči razmnožavanje po rasu štetnih jedinki“. Sam je, naprotiv, verovao da se „dubokim i preciznim proučavanjem čitavog niza generacija, koje su prethodile rađanju dotične jedinke“ može sa mnogo sigurnosti „predvideti njena vrednost“. Ako se u tom proučavanju otkriju „po rasu štetne osobine postavlja se sasvim opravdano pitanje sprečavanja razmnožavanja takvih osoba“. Kao primer je navodio Ameriku u kojoj je „u rasno-higijenske svrhe“ već izvršena sterilizacija preko 10.000 „nasledno opterećenih“ muškaraca. To pokazuje, kako je pisao, „koliko široko pravo rasna higijena želi sebi da pribavi, razume se, sve u interesu budućnosti onih koji tek imaju da dođu“. Svoj zadatak „rasna higijena“ može da postigne zakonodavnim merama, ali još više razvijanjem socijalne svesti i „osećanja rasne odgovornosti pojedinaca“, jer svako treba da bude „prožet idejom da od njegovog kvaliteta zavisi i kvalitet njegovih potomaka“ i pre nego što se reši da ima decu „treba dobro da promisli i da se podvrgne tačnom genetičkom pregledu“. Zaključivao je da „pre nego roditelji za svoju bolesnu, kržljivu i nesposobnu decu okrive bolesti, prilike, pa čak i sudbinu i usudu, – neka pogledaju prvo sebe: možda će u sebi i svojim osobinama pre i lakše otkriti krivca nego u svemu ostalom“.

Smatrajući da „punu vrednost čovek pretstavlja samo kad je zdrav“, Kostić je tvrdio da broj stanovnika u jednom narodu „ne pretstavlja uvek i broj ljudi“, da narod može imati i 50 miliona stanovnika, „a ne vredeti ni 10 miliona ljudi“ i da „ima naroda kod kojih jedan stanovnik ne vredi ni pola čoveka“. Zato je verovao da propast jednog naroda ne znači nestanak broja, „već nestanak kvaliteta“, pa „goli priraštaj“ može i da zabrine ako u njemu nastupi „kontraselekcija tj. istiskivanje sposobnih jedinki razmnožavanjem bolesnih i malovrednih“. „Kvalitet“ jedinke zavisi i od okolnosti u kojima živi i od onoga što je dobila od svojih roditelja, pa „načiniti zdravim čoveka koji je nasledno bolestan ili nenormalan, znači Sizifov posao“. Umesto da se „tako malovrednim osobama za skupe pare stvaraju povoljne okolnosti za približno normalan život, trebalo bi učiniti sve, da se razmnožavanje takvih osoba spreči“. Kostić je verovao da se zakonima nasleđa obezbeđuje zdrav narod, zahtevajući da se oni poštuju ako se želi „poboljšanje ljudske

rase, odnosno naroda kao rase“. Higijenske mere, kao što su lična higijena, pravilna ishrana, telesne vežbe, imaju vrednost samo za život sadašnjih stanovnika, ali ne „i za narod kao rasu“, jer se ona tim merama ne može „oplemeniti“. Zato je isticao da je „u popravci ljudske rase put rasne higijene zanemaren“, smatrajući najsudbonosnijom greškom što se pri zaključivanju braka ne vodi računa „o kvalitetu budućeg poroda“. Problem braka nije samo privatni problem, „već pre svega jedan od najvećih društvenih i nacionalnih problema“, a država ima „puno prava“ da se umeša u njegovo zaključenje, „povlađujući brakove između zdravih i vrednih jedinki, a sprečavajući brak odn. rasplodavanje bolesnih i zaostalih jedinki“. Kao prvu meru „rasne higijene“ tražio je uvođenje obaveznog predbračnog lekarskog pregleda, jer „rasu“ interesuju pre svega nasledne bolesti koje bi se takvim pregledom registrovale i izdavalu uverenje o zdravlju supružnika. Za takvo uverenje bilo bi potrebno poznavati pored stanja zdravlja bračnih kandidata, i zdravlje njihovih roditelja i predaka, odnosno, utvrditi „genetičku studiju“ porodice iz koje bi lekar, upoznat sa zakonima nasleđa, mogao da „predvidi kvalitet potomaka, koji se od takvih predaka rađaju“, a genetička studija bi činila „matičnu knjigu dotične osobe“. Zaključivao je da je neshvatljivo „da se takve knjige za ljude ne vode, a da se vode za stoku“ i resignirano se pitao: „Smemo li dalje dopustiti da se u razmnožavanju ljudi nema jedan stalan i unapred utvrđen plan“ i ako već treba popraviti kvalitet stoke, zar nije „mnogo hitnije pozabaviti se popravkom kvaliteta naših ljudi“.¹⁰²

Pozdravljajući donošenje Zakona o sterilizaciji u Nemačkoj, dr Aleksandar Kostić je 1933. pisao da „preporodaj naroda kao rase“ mora ići putem „rasne higijene“, tražeći da se i jugoslovenska javnost upozna sa njenim zahtevima i metodama i da se u zemlji izvrši preporod naroda i zaštita njegovih „rasnih kvaliteta“ pomoću „rasne higijene“ koja će mu osigurati srećnu budućnost. Nekoliko godina kasnije je pisao da ako je nemoralno sprečavanje rađanja iz sebičnih razloga, još je nemoralnije „rađati bolesnu i nesposobnu decu“. Zalažući se za „kvalitet pre broja“, pozivao se na statistiku po kojoj se „najviše razmnožavaju oni koji su manje sposobni“, tražeći da država interveniše u

¹⁰² Prof. dr Al. Đ. Kostić, Glavna načela rasne higijene, *Zdravlje*, januar 1933; O jednom zanemarenom putu da se dođe do zdravog naroda, *Zdravlje*, maj 1933.

pitanjima rađanja, jer su „od naročite moralne vrednosti“ mere koje „sprečavaju rađanje nasledno bolesne, defektne i nesposobne dece“.¹⁰³ U jednoj reakciji na ovaj Kostićev tekst prihvaćan je njegov stav da je moralnije i čovečnije „sprečiti rađanje nasledno opterećene dece, nego li ih gledati bespomoćne i zloupotrebene u sebične ciljeve i imati ih još kao rasadnik za dalje degenerike“. Problem je, međutim, trebalo posmatrati i iz drugog ugla koji je uslovljavao i suprotne zaključke Kostićevim. Polazeći od uverenja da rađanje ispunjava zadatak „održavanje i umnožavanje nacije, a preko nacije i rase i roda ljudskog“, osporavan je Kostićev argument da je „kvalitet“ važniji od broja, jer rađanje i kod primitivnijih i kod civilizovanih naroda prvenstveno služi „umnožavanju“, a tek na drugom mestu ima značaj „za kvalitativno podizanje“. Verovalo se da bi se „i kod najstrožijeg i najradikalnijeg odabiranja“, rađali i manje sposobni, jer i najzdraviji roditelji rađaju „slabunjavo i nerazvijeno dete, a elitni rađaju mediokritete“. Osporavan je i predloženi metod, regulisano rađanje, za sprečavanje rađanja nasledno bolesne i defektne dece, izuzev u slučajevima supružnika „kod kojih je unapred utvrđeno da će rađati defektnu i slabu decu“. Navođene su i „manje opasne mere“, kao što su pregled i zabrana braka bolesnim osobama, „kastracija koja se primenjuje u Nemačkoj“, uništavanje bolesne i nesposobne novorođenčadi, iako nijedna od njih nije ni humana, ni moralna, zbog čega se njima ne pribegava, „sem izuzetno, kao što je slučaj kod Nemaca, kod kojih interes rase ide ispred humaniteta i morala“. Zaključivalo se da se „treba boriti protivu toga zla iz rasnih i iz humanih razloga“, ali da borbu treba voditi „pomoću preventivnih humanih i moralnih mera“, kao što su lečenje, nega, operacija, jer se nepovoljne prilike ne otklanjaju regulisanjem rađanja, već ekonomskim i higijenskim merama, a kada društvo uspe da ih ostvari „neće nikako doći u iskušenje da odobri regulisano rađanje kao jedinu i radikalnu meru“, i time seći granu na kojoj sedi.¹⁰⁴

Već početkom 1933. najavljena je za avgust i septembar te godine velika „higijenska izložba“ u Beogradu. Predsednik Odbora koji je trebalo da je pripremi bio je dr Aleksandar

¹⁰³ Aleksandar Kostić, Kako će u Nemačkoj nasledno obolele operisati da bi postali neplodni, *Politika*, 12. novembar 1933; Moralna vrednost regulisanja rađanja, *Politika*, 13. novembar 1938.

¹⁰⁴ Dim. J. Stojanović, O regulisanom rađanju, *Vidici*, 25. decembar 1938.

Kostić, a u prvom, naučnom odeljku izložbe, svoje mesto je dobio i pododeljak *Demografija i rasna higijena*.¹⁰⁵ Jugoslovensko društvo za čuvanje narodnog zdravlja je 1933. na inicijativu profesora Aleksandra Kostića osnovalo Sekciju za rasnu higijenu, sa zadatkom da unapredi naleđene osobine, „jer uzalud je sav docniji rad na unapređenju zdravlja, ako ono čime se počinje, ono što je urođeno ne valja“. Iz Glavnog odbora su u Sekciju ušli dr Aleksandar Kostić, dr Bogoljub Konstantinović, dr Bojan Pirc i drugi.¹⁰⁶ Sa Savezom zdravstvenih zadruga ovo Društvo je septembra 1933. održalo kongres na kome su govorili Stevan Ivanić, Bojan Pirc i Bogoljub Konstantinović. Doneta je i rezolucija u kojoj se, posle odredaba o unapređenju narodnog zdravlja, u tački tri navodilo da je „rad na zaštiti i poboljšanju kvaliteta naše rase jedna od prvorazrednih potreba“, i izražavala želja „da se i kod nas što pre organizuje sprovođenje rasno-higijenskih mera, koje nauka danas predlaže“.¹⁰⁷

Urednik *Glasa Matice srpske* je 1934. u uvodnoj reči navodio da je zadatak Matice da se „bez šovinističkih tendencija“, stara da osigura „biološko širenje našega življa, kako da ga učinimo sposobnim za konkurenciju u biološkom i privrednom smislu“, kao i da spreči „opadanje valjanih naslednih kvaliteta naše rase“.¹⁰⁸ A dr D. Arandelović je u *Pravdi* obrazlagao da zbog opasnosti za „belu rasu“, sve države rade na povećanju stanovništva, pa to radi i Jugoslavija. Sa višim kulturnim stupnjem žene sve manje rađaju, usled čega nastaje sukob između opšteg i ličnog interesa. Zato se ne može računati da će prosvećeniji i bogatiji deo naroda povećati broj dece, pa ostaje „sirotinja i neprosvećenost da naknadi praznine u populaciji“. Po njegovoj analizi, u Jugoslaviji nije postojala toliko opasnost od nerađanja, koliko od dečje smrtnosti. Zato je zadatak države da tu decu sačuva u životu, ali je još važniji „raditi na odabiranju, na pomaganju svega onoga što će nam omogućiti stvaranje zdravoga, krepkoga, za dug život sposobnoga potomstva“. To zahteva znatna finansijska sredstva koja moraju podneti „bogatiji, a sterilniji narodni slojevi“, čije se

¹⁰⁵ Članovi Odbora bili su Anđelka Ivanović, dr Bogoljub Konstantinović, dr Bojan Pirc, dr Karlo Šnajder, Svetislav Miletić, Velimir Tomašević i drugi. (U Beogradu se živo radi na pripremanju velike higijenske izložbe, *Pravda*, 27. mart 1933).

¹⁰⁶ Otsek za rasnu higijenu, *Zdravlje*, jun-jul 1933.

¹⁰⁷ Poboljšanje kvaliteta naše rase nacionalni problem, *Vreme*, 12. septembar 1933.

¹⁰⁸ R. Vrhovac, Prva reč, *Glas Matice srpske*, 1. maj 1934.

bogatstvo čuva „živim snagama“ siromašnijeg dela naroda. „Jedni će dakle davati vojnike, oružanu silu državnu, a drugi će podnositi troškove za to.“ Autor je zaključivao da je sreća dok se ta oružana snaga može dobiti „od sinova svoga rođenoga naroda“, jer je stari Rim počeo da propada kad nije bilo dece ni kod sirotinje, pa su se vojnici vrbovali od „sinova germanskih, galskih i drugih varvarskih plemena, dok sluge vojničke nisu uzele vlast u svoje ruke i najzad postali gospodari rimske države“.¹⁰⁹

U kontekstu velike rasprave koja se u javnosti vodila o problemu legalnog pobačaja, reagujući izvedu ostalog i na prethodni tekst, dr Milivoje Milenković je tražio da se odbace svi balasti prošlosti kao što su romantičarski pogledi na brak, „patriotske, rasne i šovinističke tirade“, smatrajući da se čovek ne rađa da bi povećao brojno stanje svoje porodice, niti da bi ga jednog dana „razrešetal kuršumi“ ili davili zagušljivi gasovi „zbog jedne perverzne rasističke megalomanije *fašističkog snopa* ili *kukastog krsta*“. Čovek ne dolazi na svet ni da bi povećao brojno stanje nacije i da bi jednog dana postao „lešina“ u sukobu njegove i neke druge nacije. Pisao je da pojedini državnici propovedaju potrebu povećanja stanovništva jer će u budućem ratu kao pobednici izaći oni koji budu imali što više „dvoonožaca za klanje“. Sličnu „rasističku tezu“, nastalu „van svih naučnih i pravnih normi“, istakla su i dva domaća pravnik. Jedan je pisao da se „podmlađivanje i održavanje nacije“ može očekivati isključivo od „seoskog doma i sirotinjske kućice“, dok je drugi otišao još dalje, govoreći da siromašni moraju da daju vojnike, a bogati da podnose troškove za njih. Milenković se pitao da li bi njihove majke „lako prodavale za gotov novac svaje odrasle sinove da ih drugi vode na klanicu i ubijaju samo zato što mogu da ih plate“. Ipak je, kao jedino opravdane mere, video zahtev da društvo mora da odgaja „što plemenitiju vrstu ljudi“ i da spreči „tuberkulozne, luetičare, dušovno obolele, slepe, gluve i mutave, i sve ostale individue opterećene teškim patološkim manama da imaju dece“. Uz tu „prešnu dužnost društva i države“, podržavao je i pružanje pomoći siromašnim roditeljima „da ne izrode više dece no što ih mogu izdržavati“, da se ne bi povećavao „kvantitet negativnih tipova na račun samog kvaliteta“.¹¹⁰

¹⁰⁹ Dr. D. Arandelović, Opadanje rađanja, *Pravda*, 1. septembar 1934.

¹¹⁰ Dr. Mil. M. Milenković, Borba za život, *Pravda*, 9. novembar 1934.

I Ljotićeva *Otadžbina* je razmatrala problem rasnog odabiranja. Sasvim u skladu sa tadašnjim zastupanjem profašističkih ideja, ali i istovremenim verbalnim odbijanjem da se Hitler otvoreno podrži, navodila je da je Hitlerova politička rasna higijena „upregla“ i nauku u svoja kola, i da je u Jugoslaviji „hipnotički“ delovala njegova judeofobija i „gonilačka ideja o čistoći germanske rase“. Tako je *Otadžbina*, prividno odbacujući Hitlerovu rasnu politiku, već u sledećoj rečenici, navodila: „Baš i da usvojimo u potpunosti rasno odabiranje kao načelo državne politike, (što ni mi ne odbacujemo), ipak moramo baš u tom slučaju sprovesti najpuniju socijalnu i higijensku zaštitu, jer samo u tako povoljnim prilikama možemo izvesti pravo odabiranje rasno najboljih“, koji u „slepom odabiranju“ propadaju. Broj smrtnih slučajeva „usled naslednog opterećenja i rasno biološke nesposobnosti“ daleko je manji nego gubici kod „rasno probranih“ usled nepovoljnih socijalnih činilaca. *Otadžbina* je zato tražila da se pogleda „kako radi privrednik u selekciji“ koji stoku koju ukršta i odabira stavlja u najbolje uslove kako bi „rasno najbolje“ razmnožio i razlikovao od „opterećenih i degenerisanih“, uz zaključak da „mi moramo i sa ljudima slično postupati“ kako bi se stvorili preduslovi „za rasno odabiranje“. Zaključivalo se da ako se omogući sklapanje bračne veze „bez uticaja makakvih drugih činilaca sem bioloških, nesumnjivo da će sve to delovati u pravcu rasnog odabiranja“.¹¹¹

Ovom temom se bavio i dr Grga Bogić koji je čak i uzroke korupcije u zemlji pronalazio u „lošem nasleđu i lošoj sredini“, pri čemu nasleđe „daje sadržaj duševnom životu pojedinca, dok mu sredina daje pravac“. Smatrajući dokazanom činjenicu da je veliki broj zločinaca rođen sa nasleđenim, „neizbrisivim“ negativnim odlikama, tražio je da se spreči rađanje takvih lica, „što bi se svakako moglo, kad bi se samo htelo, ma da je to dosta teško“. Nerad na tom polju smatrao je nemoralnim, nepatriotskim i antidržavnim, tvrdeći da se u zemlji omogućava razmnožavanje „antisocijalnih jedinica“ i time sistematski pogoršava sredina. Verovao je da zakoni ne mogu da pomognu u sredini u kojoj nema razvijene socijalne svesti i „higijenskog vaspitanja“, predlažući kao jedinu meru vaspitanje širokih slojeva naroda „u interesu Nacije i države“, kako bi se sprečilo da se rađaju „elementi sa negativnim

¹¹¹ Rasno biološko odabiranje, *Otadžbina*, 18. mart 1934.

odlikama“, i kako zamlja ne bi i dalje bila „rasadnik svakovrsnog zla, poroka, niskosti i prljavštine“. Zato je nužno stvaranje „neugasive volje da izbacimo iz naše sredine – i to još daleko pre nego što se u opšte pojavi! – sve ono što je nezdravo i nelepo i da ostvarimo, za svakog poštenog čoveka njegovo pravo na zdrav rad i zdrav život“. Bogić je pridavao veliki značaj nasleđu, diveći se Nemačkoj koja je dala „sjajan primer dalekovidnosti u vođenju kvalitativne populacione politike“, obezbeđujući nemačkoj naciji kroz nekoliko generacija „ogromne moralne i materijalne koristi“ pod uslovom „da ostanu konzekventni u izvođenju svog programa, i da ne napuste čisto naučni teren“. Tvrđio je da su uz Nemačku i mnoge druge države „preduzele izvesne eugenične mere“ i protestovao što se u Jugoslaviji ništa ne preduzima kako bi se „tako presudan nasledni momenat“ uklonio, jer nauka tačno zna kakvi brakovi „moraju uroditi lošim plodom“ i rađati „sakate, duševno bolesne, narkomane, rođene zločince“. U interesu nacije je da se „sukcesivno“ odstranjuju svi elementi koji mogu direktno ili indirektno da slabe njenu „otpornu snagu“, jer u nemilosrdnoj borbi za opstanak mogu da pobeđuju samo „jedinke ili aglomeracije“ koje su „dušom i telom“ jače od drugih, dok je „nepotrebno veliki broj 'nedužnih“, kako je nazivao ljude sa fizičkim i duševnim manama, predstavljao nepoželjan i nekoristan element.¹¹²

I Branimir Maleš je smatrao da je potrebno „otstraniti nesposobno za život, proizvod bolesti i degeneracije, neizlečivo bolesno, pa makojoj rasi pripadale takve nasledno opterećene osobe“, omogućiti „potomstvo zdravih roditelja i telesno i duševno, naročito potomstvo rasno čistih tipova i sa većom telesnom i duševnom harmonijom“ i sprečiti da se razviju „pojedinci i generacije biološki i karakterno slabije vrednosti“. To je morao biti „najsvetiji cilj jednog svesnog naroda“, a dužnost države je da o tome vodi računa čineći da „narodnost i rasa postaju sinonimi“.¹¹³

O ovoj temi pisao je i Miho Obuljen navodeći da, kao što u „životinjskom i biljnom svetu postoje izvesne rase“ na čiji se „rasplod“ utiče ukrštanjem, tako se slična pojava uočava i kod ljudi. Verovao je da je „nauka o rasama“ ustanovila strogo naučne metode za utvrđivanje telesnih i duševnih osobina za

¹¹² Dr Grga Bogić, Ispravnost u javnim poslovima, *Narodna odbrana*, 9. septembar 1934; Za zdrave generacije, *Javnost*, 15. jun 1935.

¹¹³ Dr Branimir Maleš, *O ljudskim rasama*, Beograd, 1936, 59-62.

svaku rasnu grupu i njene „rasne mešavine“, a da je u tesnoj vezi sa tom „naukom“ i „biološko-higijenska nauka eugenika“, čiji je zadatak da „utvrđuje zakone za popravljavanje i oplemenjivanje čovečje rase uopšte“, kao i njen „najmlađi ogranak“, „rasna higijena“ koja se „stara o začecu i rađanju rasne zdrave dece“. Karakteristično za sve koji su branili rasnu teoriju, i ovaj autor je odricao da kod njega ima antisemitizma, tvrdeći da je već u starim jevrejskim spisima sadržana „nauka o rasama“, odnosno, strogi propisi o tome kako treba čuvati narodno „seme“ tj. sopstvenu rasu, zahvaljujući čemu su Jevreji uspeli da „sačuvaju kroz vekove i po celom svetu“ svoje jevrejsko „seme“, tj. svoje „rasne osobine“. Odricao je da je Nemačka jedina zemlja u kojoj se „čitav narod vaspitava u oblasti rasne nauke“, navodeći da je to slučaj i sa Britanijom i Francuskom, u kojima postoje pokreti koji teže da „očuvaju dobre rasne odlike i sačuvaju rasu od degeneracije“. Navodeći kao primer „užasne i nakaradne posledice mešanja afričkih crnaca i Francuza“, tražio je najenergičnije mere „protiv toga zla koje vodi degeneraciji svake rase i svakoga naroda“. I Miho Obuljen je verovao da je primena „rasne higijene kao i rasnog narodnog prava“, presudna za opstanak i razvitak države „čije stanovništvo pripada u masama izvesnoj rasi, kako je to slučaj i u našoj Jugoslaviji“. Svaki čovek mora da se upozna sa tom naukom onoliko „koliko mu je potrebna da upozna svoju krv“, a verovao je da će se ubrzo i u školama učiti „nauka o rasama“, bar onoliko koliko se „bubaju“ gramatička pravila, kako bi svako dete upoznalo sebe i svoje pretke i prema tome određivalo svoje mesto u narodu. Obuljen je smatrao da u prirodi nema jednakosti i da se i seljaci već koriste „naukom o rasnim osobinama u biljnom i životinjskom svetu“ znajući da postoje vrste, sojevi, pasmine i rase, i staraju se da se parenje vrši po zakonima nasleđa kako bi se „dobre i zdrave“ rase očuvale „čiste“. Lamentirao je što se tako ne postupa i sa ljudima, zbog čega se javila „ogromna opasnost po čitav naš narod“.¹¹⁴

Dr Bojan Pirc je verovao da je sa „biološkog gledišta“ najvažnije nastojanje „da se potomstvo kvalitativno poboljša“ čime se bavila „eugenika, rasna higijena“, kao i da se „broj potomstva jednog naroda zadrži na onoj visini, koja mu je

¹¹⁴ Miho Obuljen, Dužnost i potreba izučavanja rasnog problema, *Narodna odbrana*, 28. jul 1935; Nauka o ljudskim rasama, nacionalna potreba i dužnost, *Otadžbina*, 28. januar 1937.

potrebna, da ne izumire“. Smatrao je važnim povećanje broja stanovnika, jer veći broj pripadnika jednom narodu obezbeđuje i važniju uloga „u igri naroda“, tvrdeći da „ne mari ništa ako nema dovoljno uslova za život kod kuće“, jer će ih dobiti „bilo milom ili silom, emigracijom, kolonizovanjem ili promenom privređivanja ili nasilnim osvajanjem drugih zemalja“. Tvrdeći da je uvek pobeđivao narod „koji je zbog prenaseljenosti morao tražiti nove načine za život svojih pripadnika“ i „koji je u svojim granicama toliko stisnut, da kada traži svoja prava na ovom svetu, ne može biti od toga zaustavljen, tolikom snagom on to traži“, zaključivao je da do ratova ne bi ni dolazilo „kad bi se kod podele zemlje imao u vidu momenat internacionalne socijalne pravde“. ¹¹⁵

Na istu temu pisao je 1937. i dr Barjaktarović, navodeći da narod kod koga neplodnost raste „korača sigurno ka svojoj propasti“. Najbolji primer su davali Jevreji koji nemaju svoju državu, ali postoje kao narod jer je „svest njihovog samoodržanja u njihovoj plodnosti“. „Neplodnost žene“ vodi ka smanjenju populacije, a to znači i smanjenju moći nacije u ekonomskom i vojnom smislu, što je prva uvidela nemačka nacija, opredelivši se za „prečišćavanje rase“. Autor je u izboru budućih supružnika video i zaštitu rase, jer zdravlje supružnika „osigurava i plodnost braka i rasnost nacije“. ¹¹⁶

Načelnik Ministarstva zdravlja u penziji, Milan Jevremović je 1937. objavio knjigu o mogućnostima „preporodaja današnjeg čoveka“, jer postojeće stanje „telesnog, umnog, moralnog, naslednog i imovinskog razvitka u masi našeg naroda nije dobro“. Polazio je od iskustva odgajivača domaćih biljaka i životinja, pre svega iskustva Bavaraca pri odgajanju „psa vučjaka“ i Engleza u stvaranju „engleskog konja“, koja su potvrđivala da bi se i kod naroda mogao ostvariti „potpun preporodaj“. Sistematskim radom „za vreme od osamnaest do dvadeset pokolenja, to jest za vreme od pet stotina godina“, postigao bi se željeni rezultat, samo ako bi se izvršilo odabiranje dece prema naslednim osobinama, koja bi se vaspitavala najmodernijim naučnim metodama, a roditelji novih pokolenja odabirali „iz kadra ovako odabrane i vaspitane dece“. Verovao je da svaka trudna žena ne treba i da rodi dete, jer „rasna higijena“ tvrdi da svi ljudi ne treba da budu roditelji

¹¹⁵ Dr B. Pirc, Zašto nestaju narodi, *Zdravlje*, br. 3-4, 1937.

¹¹⁶ Dr. Svet. Sp. Barjaktarović, Neplodnost u braku, *Pravda*, Božić 1937.

zato što su različitih „bioloških i društvenih vrednosti“, odnosno, da svi ljudi „nemaju potrebne kvalifikacije da budu roditelji dece sa prvoklasnim osobinama i sposobnostima“. Zato je tražio da se legalnim pobačajima vrši i selekcija roditelja kako bi se osujetilo rađanje dece koja bi bila „štetni članovi društva“. Rađanje je video kao „isključivo društvenu potrebu“, smatrajući pravednim da se ono organizuje na novoj osnovi, jer su roditelji „u tehničkoj nemogućnosti da decu rađaju onako kako to propisuje rasna higijena, ni u onom broju koliko je to društvu potrebno“. Velika nesrazmera između broja stanovnika koji su „prosvećeni i imućni“ i onih koji to nisu, uslovljava, po njegovom mišljenju, opasnost da „neprosvećeni i siromašni stanovnici, svojim brojem i fizičkom snagom, upropaste današnju civilizaciju“. Kao dokaz je navodio statističke podatke koji pokazuju da „samo roditelji najboljih klasa mogu dati najveći broj najsposobnije dece“. Zato je bilo neophodno da se rađanje dece reguliše „prema činjenicama od kojih zavisi oplemenjivanje rase“, na drugom mestu, da se prizna da prohtev svakog čoveka da ima „od srca poroda“ nije opravdan, i na trećem, da se prizna da „milosrđe“ nije plemenito osećanje. Naglašavao je da u Jugoslaviji mora da se rađa veći broj dece „sa prvoklasnim osobinama i sposobnostima“ i da zato treba što pre da se pristupi selekciji, kako bi decu rađale samo one žene „koje imaju najplemenitije telesne, umne, moralne, nasleđene i prirodne osobine“, kao što bi i očevi bili samo muškarci sa istim osobinama. Preporod bi se izvršio stvaranjem ustanova za selekcionisanu decu u kojima bi se ona vaspitavala prema „biološkim i socijalnim osobinama svog organizma“. U tom cilju bi se formirao posebni odbor od „doktora medicine eugeničara“, koji bi tražili decu obdarenu „urođenim telesnim i umnim osobinama“. Muški pol bi se osposobio da zarađuje, a ženski da rađa i vaspitava zdravu decu. Tako odabrana i posebno vaspitana ženska deca bi kad odrastu obrazovala „naročiti stalež dobro telesno i umno razvijenih, i stručno obrazovanih majki budućih pokolenja“, „stalež otmenih majki“. Dale bi im se i naročite privilegije, počasne titule i pravo na stalnu platu, a dobile bi ih samo zato što bi stupanjem u brak dale „svečanu izjavu da neće smanjivati svoju prirodnu plodnost“. Ustanova braka bi se oslobodila svih propisa koji ometaju brzo razdvajanje, a nova bračna ustanova bi supružnicima pružala veću slobodu u zadovoljavanju ličnih osećaja, omogućavajući „veću sigurnost u pogledu broja i kvaliteta rađanja dece“. Jednu

grupu bi obrazovala lica „bez rđavih“ nasleđenih i prirodnih telesnih, umnih i moralnih osobina „sa obavezom da sklapaju brak u cilju rađanja dece“. Ova bračna veza bila bi vrlo stroga u pogledu vernosti, ali ograničenog roka, jer bi prestajala danom stručnog konstatovanja trudnoće i postajala bi „fakultativna“. U drugoj grupi bila bi sva ostala odrasla lica „od kojih se ne želi nikakav porod“. Za sprovođenje ovih mera, prva etapa bi bila organizovanje fonda iz koga bi se izdržavao nameravani posao, u drugoj bi se pronašli stručnjaci koji bi rukovodili poslom, u trećoj etapi bi se pronašla deca „sa prvoklasnim telesnim i umnim osobinama i sposobnostima, čiji roditelji i pretci nemaju rđavih nasleđenih i prirodnih nedostataka“. Iako je Jevremović tvrdio da pronalaženje ove dece ne bi imalo za cilj stvaranje „neke naročite rase, pa makar to bilo i jugoslovenske rase“, ipak je smatrao da su državi potrebni „telesno i umno zdravi, izdržljivi i nasledno plemeniti stanovnici“, pri čemu ne bi bilo bitno da li su oni Srbi, Hrvati, Slovenci, Vojvođani, Bosanci, pravoslavni, katolici, muslimani, Jevreji, već je bitno da „budu obdareni najvećim brojem plemenitih osobina“.

Jevremovićeva ideja stvaranja „rasno“ boljih pokoljenja, mogla je da se ostvari samo uz novu društvenu organizaciju. Zato se uz problem selekcije dece bavio i budućom organizacijom društva koja bi zamenila „individualni separatizam“ novim „zadružnim altruizmom“. Opštinu i zadrugu je video kao idealne oblike organizovanja u kojima bi svi stanovnici saradivali u proizvodnji dobara, a država bi predstavljala savez takvih naseljenih mesta. U zadružnoj organizaciji bi se ostvarile velike uštede kroz nov način ishrane, odevanja, stanovanja i zabave kojima bi se sprečile ekonomske krize. Ukinula bi se upotreba duvana, alkohola, kafe, čaja, čokolade, smanjila potrošnja mesa i poslastica, a pored ishrane, stanovanja i rada, na zadružnoj osnovi bi se organizovalo i odevanje „prema klimatskim i sezonskim prilikama“ uz odbacivanje „paradnog odela“. Društvo bi trebalo organizovati po ugledu na organizaciju ćelija u čovekovom telu jer telesna i umna sposobnost za rad nije lična svojina pojedinaca već „zadružni kapital“. Zadruge bi se osnivale na prostranom zemljištu, bile bi ograđene visokom ogradom „za zaštitu od neželjenih posetilaca“, članovi bi radili sve poslove i permanentno se usavršavali.

Čitav ovaj posao Jevremović je posmatrao i planetarno. Verovao je da se prema stepenu prosvećenosti stanovništvo

planete može podeliti na dve grupe. U prvu je svrstavao predstavnike „evropsko-amerikanske civilizacije“, a u drugu sve ostale, verujući da među drugima ima mnogo onih „koji mogu biti vrlo opasni za današnju evropsko-amerikansku civilizaciju“ jer ih je „skoro dva puta više“. Iz toga je izvlačio zaključak da je opstanak „evropsko-amerikanske“ civilizacije „potpuno problematičan“ i da stvara potrebu da se najozbiljnije počne sa umnožavanjem broja njenog stanovništva, kao i sa smanjivanjem broja stanovnika druge grupe. Zato je predlagao da se stvore pogodni uslovi za brojno razmnožavanje onih stanovnika prve grupe koji se odlikuju „prvoklasnim telesnim, umnim, moralnim i naslednim osobinama i sposobnostima“. Bio je i kontradiktoran, pa iako je tvrdio da nema viših i nižih rasa, ipak je postavljao pitanje kako omogućiti umnožavanje „lica, porodica, država, naroda i rasa, koje pomažu održavanje i napredovanje današnje civilizacije“, a kako suzbiti štetan uticaj „lica, porodica, država, naroda i rasa, koje su neprijateljski raspoložene prema današnjoj civilizaciji“. Tražio je da predstavnici „evropsko-amerikanske civilizacije“ uvide da ne smeju ratovanjem da se uzajamno istrebljuju već da moraju da obrazuju „čvrst blok protiv neprijatelja te civilizacije“. Poslednji stadijum ove Jevremovićeve utopije odnosio se na planetu Zemlju. Predviđao je da će njeno „stalno hlađenje“ usloviti izumiranje celokupnog života, zbog čega je imperativna potreba „da se nađe način prelaska i života na nekoj drugoj planeti“.¹¹⁷

Glas Matice srpske je prikazao navedenu Jevremovićevu knjigu, posebno podvlačeći značaj „duha eugenike, zadrugarstva, altruizma, socijalne etike“, koji kroz nju provejava, predstavljajući „značajan prilog podizanju i oplemenjivanju našega naroda“. Navodilo se da je pisac sakupio svoje dugogodišnje „lekarsko, biološko i sociološko iskustvo“ i izložio niz mera za preporod današnjeg čoveka. Isticana je piščeva podela ljudi na predstavnike evropsko-američke civilizacije i grupu ostalih naroda, njegov zaključak da je nužno umnožavanje broja predstavnika prve grupe, gledište da ne postoje više i niže rase, ni nužnost borbe između rasa, klasa, država i pojedinaca, kao i stav da kada bi se društvo organizovalo na osnovi „zadružnog altruizma“, ratovi bi prestali. Priređivač je zaključivao da je ovo delo

¹¹⁷ Dr Milan P. Jevremović, *Razmišljanja o preporodaju današnjeg čoveka*, Beograd, 1937, 7-49, 81-105.

dokaz „da naši umni ljudi žele da doprinesu svoj prilog za popravku i preporod ljudskog roda“.¹¹⁸

Predstavljajući knjigu *Higijena rase* rumunskog autora dr Georgiju Banu, dr Stevan Ivanić je citirao njegovu tezu da su nacije sastavljene od više rasa, ali da su one ipak jedina realna osnova za primenu opštih načela „rasne higijene“. Navodio je njegov stav da se svaka „rasna sredina“ deli u tri grupe: 1) brojno najslabija elita intelektualaca, telesna i moralna; 2) glavna masa naroda srednjih sposobnosti koja sačinjava devet desetina naroda i 3) disgenični, u opadanju, koji čine gotovo jednu desetinu nacije. Zadatak „rasne higijene“ je da obezbedi potpuni razvitak prvoj vrsti, da unapredi normalnu populaciju, a „da istrebi iz rasne celine nasledno opterećene (ludake, padavičare, gluvo-neme, nasledno slepe, nasledne zločince, alkoholičare, skitnice i sl)“. Po autoru, kojeg je Ivanić podržavao, ove težnje se mogu postići segregacijom (udaljavanje disgeničnih elemenata iz normalne sredine „da bi se normalizovala rasa“), sterilizacijom i vaspitanjem, što je već sprovedeno u nekim zemljama, npr. delatnošću „sudova o naslednim opterećenjima u Nemačkoj“. Osnovu za rasnu podelu, po autoru kojeg je predstavljao, davale su antropologija i biohemija, prva razlikujući rase prema obliku lobanje, skeletu, rastu, boji očiju i kose, a druga analizama krvnih grupa. Tražio je ispitivanje „direktnih i sporednih“ potomaka i predaka i vođenje posebnog lista za svako dete od stupanja u školu koji bi ga pratio čitavog života i ne bi se uništavao ni posle njegove smrti, već bi se čuvao u „zavodu za ispitivanje nasledstva“. Po uverenju autora, a i samog Ivanića, time bi „rasna higijena“ rešila značajan problem, „selekciju na porodičnoj osnovi“, a uz pomoć „genealoškog stabla, tablice potomaka, tablice predaka, tablice srodstva“, utvrđivale bi se „biološke vrednosti porodičnih grupa“. U pogledu „normalizacije rase“, odnosno, mera rasne higijene u cilju povećanja broja „normalnih elemenata rase“ i „iskorenjivanja“ iz „narodnog organizma“ fizički i psihički defektnih elemenata, autor je sve pripadnike delio u tri grupe. Normalni, koji su zdravi i fizički i psihički „i predstavljaju reprezentaciju rase“ i „biološki i ekonomski kapital svake nacije“. Anormalni, „jako opterećeni“, čije razmnožavanje „treba da se isključi“. Lica „po izgledu patološka“, ali čiji nedostatak nije stalnog karaktera i za koje je dovoljno da se preduzmu

¹¹⁸ Petar M. Ilić, O preporodaju današnjeg čoveka, *Glas Matice srpske*, jul 1938.

odgovarajuće medicinske mere „da bi se povratili produktivnom socijalnom životu“. Uz mere, kao što su lekarsko uverenje pre stupanja u brak, kontrola porođaja, abortus iz eugeničnih razloga, predlagao je i „mere protiv melezanstva i ukrštanja raznih tipova rasnih“.

Dr Stevan Ivanić nije tražio da se u Jugoslaviji sprovede političke rasističke mere, ali je smatrao da je krajnje vreme da se počnu proučavati pitanja „rasnog opadanja“ i suzbijati uzroci koji nagomilavaju telesno i duševno „nasledno opterećene“, jer „moramo ’trijebiti gubu iz torine““. Smatrao je da se medicinska nauka mora pozabaviti pitanjima „rasne zaštite i rasne higijene“, a državnici moraju naći zakonske osnove da se i praktično primene zahtevi nauke, odnosno, „tražiti podesne mere ne samo da se uklone svi nasledno defektni od uticaja na narodni razvitak, već i više, da poradimo na tome da se podignu, poboljšaju i usavrše rasno biološke vrednosti našog naroda i normalizuju biološke rase njegove“. Ivanić je bio nezadovoljan što u Jugoslaviji postoje „tek začeci ovog staranja“ i što se sasvim malo učinilo na „rasnoj higijeni“, tvrdeći da su na proučavanju rasa i rasnih odlika u narodu najviše učinili antropolozi, stvarajući biološku osnovu za dalja ispitivanja.

Iako je i Ivanić, kao i Maleš, uporno insistirao da politički rasizam nije njegova opcija, ipak je priznavao da Banu, kao autor kojeg je svesrdno preporučivao, u analizi svih navođenih problema „poglavito prikazuje ustanove i mere koje je uvela savremena Nemačka“. Smatrajući da „svaki narod, pa i naš, traži svoje puteve u borbi protiv rasnog opadanja“, preporučivao je Banuovu knjigu kao „nesumnjivog rukovoditelja“, kao „naučni i praktični savetnik“, jer „jasno i na ubedljiv način iznosi celu istinu o rasnoj biologiji i rasnoj higijeni“. Zaključujući da se ovim idejama „ne želi ni jedna rasa i nijedan narod progoniti“, ali se može „svoj narod i njegove rase zaštititi od disgeničnih pojava i naslednih opterećenja“, knjigu je preporučivao svima „koji nemaju predrasuda, da istini o rasnom pitanju, o rasnoj biologiji i o rasnoj higijeni, pogledaju otvoreno u oči, usvoje njena načela i porade u svome narodu na rasnoj zaštiti“.¹¹⁹

Početakom 1941. list *Naša snaga* je o nasleđu pisao kao o „živoj sili“ u narodu koja je „neodoljiva i progresivna“, koju ništa „ne može zaustaviti“, koja „ne skreće sa svog puta“ i ostaje uvek

¹¹⁹ Stevan Ivanić, Dr. G. Banu, *L'hygiène de la race*, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, Beograd, sv. 1-2, 1939.

ista. Nasleđe je „najači princip koji čuva i utvrđuje rasne narodne energije“ kome treba zahvaliti „za naše biće, za našu snagu, za naš opstanak i održanje kroz vekove, koji nam nisu bili nimalo blagonakloni“. U postojećim okolnostima, narod će prevazići prepreke, „blagodareći baš tim našim dobrim rasnim osobinama“, koje se nasleđuju i „po kojima se ističemo kao rasni ljudi i odlikujemo od drugih rasa“. Da bi se održala, rasa mora imati mnogo dobrih, pozitivnih karaktera koji su u nadmoćnosti nad „negativnim rasnim karakterima“, jer rase kod kojih negativni karakteri prevladaju, neminovno srljaju u propast. „Pozitivni rasni karakteri“ su najveće narodno blago, u njima leži snaga i vrednost naroda, i zato ih treba „surevnjivo čuvati i materinski negovati“ kako bi bili u nadmoćnosti nad negativnim karakterima, „koji su uvek kao zao duh, kao satana, pratioci dobrog i pozitivnog“. Događaji u savremenom ratu su to potvrdili, pa je npr. moćna Francuska pretrpela slom „kakav nije pretrpela nijedna druga rasa“, zato što nije sačuvala „pozitivne rasne karaktere i što je pustila da nadvladaju negativni“.¹²⁰

Da „rasna higijena“ nije bila samo zaludenost domaćih rasista-fantasta, već da je pred sam rat postala i državna politika, svedoči novi program za polaganje državih ispita donet početkom 1941. godine. Na osnovu Zakona o uređenju Vrhovne državne uprave i Pravila o polaganju državnog stručnog ispita, Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, dr Budisavljević je propisao novi Program o polaganju državnog stručnog ispita za lekare, apotekare, hemičare i biologe. Državni ispit za biologe je između ostalog sadržavao i odeljke: *Nauka o nasleđu* („nosioći nasleđa, nasledne osobine, način nasleđivanja, selekcija, zakoni nasleđa, unutarnji i spoljni uticaj, pozitivne i negativne vrednosti, potomstvo, nasledne mane i bolesti, uzroci, brak, zdravstvena kontrola, zdravstvene knjižice eugenika“); *Eugenika* („značaj i uloga, objekt, fizičke osobine, psihičke osobine, pojedina merenja i njihova važnost“); *Rase u Jugoslaviji* („higijena-rasna“, „antropometrija, utvrđivanje sposobnosti, indeksi, proučavanje, osnovi psihometrije etnohigijena“, „psihologija i karakterologija Jugoslovena“).¹²¹

¹²⁰ Živojin Đorđević, Pozitivni i negativni karakteri, *Naša snaga*, januar 1941.

¹²¹ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 3. februar 1941.

4. Kritika i odbrana domaćeg rasizma

Dosledni u tvrdnji da u zemlji ima fašizma, levičari su bili uglavnom usamljeni i u identifikovanju i kritici domaćeg rasizma. U skladu sa raznolikošću shvatanja pojma „rasa“ i njegove različite upotrebe, i kritika rasizma je imala adekvatan, tj raznorodan sadržaj. Početkom 1941. Dušan Nedeljković se osvrtao na aktuelno pisanje „naših rasista“, tvrdeći da su sproveli „pravi pravcati juriš“ kroz specijalna božićna izdanja velikih beogradskih dnevnika, pa je usled sve jačeg „severozapadnog vetra u našoj unutrašnjoj reakciji“, nastao „božićni rasistički juriš“. U „prvom borbenom redu“ su bili „stručni“ predstavnici rasizma, dr Branimir Maleš i dr Niko Županić, a zatim, „kao njihove književne i 'kulturfilozofske' jerihonske trube: Branko Lazarević i Isidora Sekulić“. U „drugom ubojnom redu“ bili su pisci koji su iskrivljavali smisao „čojstva i junaštva“, držali „pravoslavne“ besede o tragediji sudbinske večitosti pokolja među narodima, tvrdili da je aktuelni rat „spasonosna rasistička i fašistička revolucija odozgo“, „cvileli“ o nuždi novog političkog sistema „autoritativne“ i „totalitarne demokratije“, „jadikovali“ nad epidemijama straha koje nastaju kao predznak propadanja nekog društvenog oblika, u stihovima proricali i preporučivali rušenje gradova i vraćanje u sela. „A na repu svih ovih redova kaska kao zaboravljeno čedo, usamljeni vitez Dr Živko Topalović, mašući iz sve snage svojom socijal-fašističkom zastavom.“ Posebno se osvrćući na Maleša, Nedeljković je pisao da je on, kao „rasistički specijalist“, napravio „protivnaučnu zbrku rase i naroda, biologije i etnologije“, vršeći rasističku mistifikaciju u kojoj su rasa i nacija isto i stalno ponavljajući „odavno poznat falsifikat“ da je rasa „i telo, i duh“. Posebno je apostrofirao Maleševo „rasističko uverenje da i sama nauka zavisi od rase t.j. u njegovoj zbrci od naroda“, pa „jedno vidi Nemač, a drugo Japanac“, kao i njegovu tvrdnju da je i prava umetnost „uvek nacionalna, rasna“, da je „naš ep samo naš“, da je srpska epika nešto toliko specifično srpsko da „pesmu uz gusle ne može da trpi čovek koji se odnarođi“, da je rasa „harmonija tela i duha“ koje kod takvog, odnarođenog čoveka nema jer „ne pripada nijednoj rasi“, a „gde rase nema, nema ni umetnosti“. Nedeljković je primećivao da Gete, Gezeman i

Kravcov ne samo da se nisu „odnarodili“, nego nikad nisu ni pripadali srpskoj etničkoj zajednici, „pa ne samo da su srpsku epsku pesmu 'trpeli', nego su za nju pokazali više pravog oduševljenja i više razumevanja nego većina današnjih učenih Srba zajedno“. Smatrao je da je Malešev cilj bio da „napravi pošto poto nacističku mistiku etničkog“ i „verno presadi rasističku biljku suprotnu svima naučnim činjenicama“, kao i da „nacionalno-rasistički“ zaokruži svaku umetnost kao „rasnu manifestaciju“. Cinično je dodavao da, kao što je „rasna manifestacija“ kratkoglavost ili dugoglavost, kovrdžava kosa, žuta koža, tako je deseterac „isto što i dinarski nos“. Zato po rasističkom stavu, zastupanje ideje o univerzalnoj umetnosti predstavlja „izdajstvo deseterca, pradedovske kulture, dinarskog nosa“, odnosno, „degeneraciju“ čoveka „baz rase“. Nedeljković je nastavljao da Maleš ne vodi računa o činjenici da „nemački Tirol i francuska Jura imaju više dinarskih noseva od nas, a nemaju ni jednog jedinog našeg deseterca“. Malešev cilj je, po Nedeljkoviću, bio da uz pomoć rasističke teorije o kulturi i umetnosti vrati društvo u „patrijarhalno dinarstvo“, a „nas osuđuje da ostanemo 'rasni dinarci', 'patrijarhalci' i živimo i mislimo 'u desetercu'“, jer je svako utapanje nacionalno ili internacionalno. Ova „demagoška zbrka našega rasizma“ ne zadovoljava se samo „rasno plitkim i nelaskavim čisto srpskim dinarstvom“, već otkriva „da su 'naši' pretci bili prave pravcate plemenite nordijske pasmine, pa se mešanjem sa starosedecima preobrazili u ono što smo mi danas“. Citirao je Županića, da su Jugosloveni u vreme dolaska na Balkan imali „uglavnom nordisku spoljašnost“, „plemenitu germansku dugoglavost“, koju je Županić utvrdio „merenjem 'naših' (?) srednjevekovnih lobanja“, ali da su u toku 1300 godina „izmenili svoju rasnost“. Svoje otkriće je prezentirao i na demografskom kongresu u Rimu 1931. ali je, po Nedeljkovićevoj tvrdnji, tada izneo i dodatno otkriće „koje je moralo učiniti veliko zadovoljstvo rimskoj službenoj 'nauci', a to je da rasni elemenat koji se na Balkanu spojio sa našim prvobitnim 'nordijstvom' i našom prvobitnom 'plemenitom germanskom dugoglavošću' jesu 'većinom čisti i romanizirani Iliri'“. Ovaj dodatak „romanizirani“, nastavljao je Nedeljković, morao je požnjati u Rimu dugotrajan aplauz, jer je njime „u procentima 'naših' srednjevekovnih lobanjskih indeksa“ Županić prepoznao „pravu pravcatu osovinsku rasnu osnovu (s jedne strane 'plemenito nordijstvo' a s druge 'romanizovano ilirstvo') našega

rasnog dinarstva“. Nedeljković je zaključivao da „sad naš rasizam može nastupiti sa istom rasnom ohološću sa kojom i germanski, jer nam pradedovi naši treba da su bili rasno baš istovetni“, može da „harmonično nastupa“ sa berlinskim i rimskim rasizmom, „otkrivajući rasnu osovину još u srednjevekovnim Južnoslovenskim lobanjama“.

Sledeći autor kojeg je analizirao bila je Isidora Sekulić koja, „da bi rasistička naša čorba bila gušća“, piše o „slavenskoj“ umetničkoj „rasnosti“ i navodi da su Sloveni „određeno umetnička rasa“. Tekst o „božićnom rasističkom jurišu“ nastavljao je analizom pisanja Branka Lazarevića o tri rasizma, nemačkom, ruskom i italijanskom, u kome je prikazao Vagnera kao nemačkog rasnog giganta, „najvećeg ljudskog boga“, „zahuktali germanski usov“, „genijalni *furor germanikus*“. Nedeljković je u njegovom pisanju video „patetičnu prikrivenu fašističku demagogiju“ punu zbrke i protivurečnosti. Zbrkanim je ocenjivao i Lazarevićevo pisanje o suštini „italijanske rase“, primećujući ipak „da i čorava koka ponekiput na koje zrno nagazi“ pa je u toj „frazerskoj, rasističkoj zbrci i demagogiji“, Lazarević dobro uočio „imperijalnu volju za moć D’anuncija i Musolinija“, ali, dodavao je Nedeljković, to nije nikakva biološka crta, već „neminovna odlika svakog kapitalističkog društva na monopolističkom stupnju svoga razvoja“, odnosno, nije u pitanju nikakva rasna odlika Nemaca i Italijana, već „bezizlazna imperijalistička beda u koju je kapitalizam i ’demokratski’ i totalitarni zapao i u kojoj bi želeo da katastrofalnim svetskim pokoljima nekako sebi život produži“. Zaključivao je da „imperijalna volja za moć“ nije odlika bilo koje rase, „već današnjeg građanskog sloja razapetog svojim imperijalizmom, imperijalističkim ratovima, pa i imperijalističkim učenjima, među kojima se nalazi i rasistička teorija, pa i ova naša rasistička zbrka“.¹²²

Karakteristika građanskih intelektualaca da negiraju postojanje fašizma u zemlji, protezala se i na negiranje postojanja rasizma. Iako načelni kritičari rasne teorije, retko su se osvrtni na domaći rasizam, a i kada su to činili, nisu toliko odbacivali sam pojam „rase“, koliko su mu pretpostavljali značaj socijalnih uslova za razvitak naroda. Zanimljivo je da se upravo autori koji su najviše pisali o fašističkom i nacističkom konceptu države, kao Slobodan Jovanović ili Slobodan

¹²² Dr Dušan Nedeljković, Naša rasistička zbrka i demagogija, *Život i rad*, februar 1941.

Drašković, gotovo uopšte nisu osvrtni na njihovu rasnu teoriju i antisemitizam, pa samim tim ni na ispoljavanje sličnih ideja u zemlji.

Sarajevski *Pregled* je objavio članak Jovana Jovanovića o rasnoj teoriji nastao povodom odluke Centralnog higijenskog zavoda da oformi komisiju za ispitivanje „naše“ rase, njenih „rasnih odlika i sposobnosti“, njene čistote, i naročito, uzroka njenog opadanja. Smatrajući da i taj problem treba da bude razmatran, Jovanović nije bio uveren da je on važniji od drugih, npr. od ispitivanja razloga velikog umiranja seoske dece. Navodio je da je pitanje rase ušlo u modu iz političkih motiva, da se od njega stvaraju čitave ideologije i da je ono mesto „raznovrsnih špekulacija“. Pitanje da li u zemlji postoji jedna ili više rasa, da li je ona „čista“ ili nije, po njemu je stvar koju je trebalo da raspravljaju nadležni instituti i univerzitetski profesori, navodeći dr Tihomira Đorđevića, dr. Erdeljanovića, dr Maleša, dr Škerla.¹²³

Pred rat je bilo i autora koji su branili druge od optužbi za rasizam. Tako je dr Đorđe Tasić 1940. polemisao sa tezama zagrebačkog profesora dr Dinka Tomašića iznetim u knjizi *Politički razvitak Hrvata*, da su Jovan Cvijić i Stanoje Stanojević zastupali rasističku teoriju. Po Tasiću, Tomašić je pogrešno interpretirao Cvijićevu teoriju o dinarskom tipu. Navodeći da rasističke teorije sadrže ideju o „čistoti rase“, o biološkoj osnovi kulture, o višim i nižim rasama, i da se upotrebljavaju u cilju političkog porobljavanja, tvrdio je da ničega od toga nema kod Cvijića, koji je pre svega podvlačio nacionalnu ideju. Tasić je smatrao da „ko veruje u nacionalno jedinstvo kao Cvijić, on ne ostavlja mesta za teoriju o višem i nižem tipu iz koje bi proizašlo više pravo za viši i manje za niži tip“. I za teoriju o dinarskom tipu, smatrao je da „nema nikakve veze sa rasističkim teorijama“, koje je sam Cvijić izričito odbacivao tvrdnjom da u svakom narodu ima individua različenog antropološkog karaktera i da su narodi Evrope mešanog porekla. Dodavao je da Cvijić ipak nije poricao da „antropološki karakteri nemaju baš nikakvog uticaja“ i da je primećivao da su Jugosloveni, manje se mešajući sa stranim civilizacijama, „sačuvali čistije različite etničke osobine“. Tvrdeći da je Cvijić pojave objašnjavao različitim činiocima, dokazivao je da njegova teorija o dinarskom tipu „nije teorija o

¹²³ J. M. Jovanović, Rasna politika, *Pregled*, oktobar 1938.

nekoj zasebnoj rasi, i zato nije rasistička“. Dopuštao je mogućnost da su neki pisci želeli da upotrebe Cvijićevu teoriju „u svrhe slične onima za koje ih upotrebljavaju rasističke teorije“, ali da sama teorija ne pruža za to osnove. Zaključivao je da ako se rasistička teorija odbaci, „to ne znači da antropološki momenti nemaju nikave važnosti ili da među narodima, i u okviru jednog naroda, među njegovim delovima, ne postoje psihičke razlike, i da se ne može govoriti o boljim i gorim tipovima“.

Polemisaio je i sa Tomašićevom analizom knjige *Postanak srpskog naroda* Stanoja Stanojevića. Tomašić je primarno osporavao Stanojevićevo tvrđenje da su se Srbi u prošlosti isticali „svojom fizičkom i moralnom snagom“, postajući još u sedmom veku „pretstavnik srpske rase i nosilac, propagator svih srpskih rasnih osobina“, kao što su veliki smisao za državnu organizaciju, velika sposobnost asimilacije i jak patrijarhalni moral. Po Tasiću, Tomašić je u ovim rečima pronalazio iste osobine koje su rasni ideolozi prisvajali za svoju rasu – političko vođstvo i individualnu i moralnu superiornost – kao odraz imperijalističkih težnji sa opravdanjem u postojanju „superiornih“ i „inferiornih“ naroda. Tasić je, međutim, tvrdio da Stanojević nigde nije govorio o rasi, već isključivo o plemenu na čije su formiranje veliki uticaj imali geografski i socijalni faktori, zaključujući da to ne može biti rasistička teorija. Smatrao je, međutim, da je Tomašić mogao da se osvrne na Stanojevićeve teze o psihičkim i moralnim svojstvima srpskog naroda, gde „valja biti zaista veoma oprezan“, ali da je od toga, do tvrdnje da je Stanojevićeva teorija rasistička, velika razdaljina.¹²⁴

Na dijametralno suprotnoj strani od levičara koji su eksplicitno negirali rasnu teoriju i podvrgavali kritici sve stvarne ili prividne rasističke ispade, i građanskih teoretičara koji su negirali nacističku rasnu teoriju, ali i učitali pred rasističkim teorijama u zemlji, nalazili su se konzervativci i desničari koji su sve svoje snage usmeravali u pravcu dokazivanja naučne utemeljenosti rasne teorije i značaja rase u razvoju ljudskog društva.

Posebnu ulogu u afirmaciji pitanja rase imao je Centralni higijenski zavod u Beogradu i grupa autora koja se u svojim radovima uglavnom pozivala na najizrazitijeg

¹²⁴ Dr Đorđe Tasić, „Rasističke“ teorije Cvijića i St. Stanojevića, *Srpski književni glasnik*, 16. maj 1940.

predstavnik ove „škole“, dr Branimira Maleša. Da je i rad Centralnog higijenskog zavoda nailazio na oštru kritiku u javnosti jasno je iz njegovog izveštaja za 1933. godinu, u kome se navodilo da je higijenska organizacija u Jugoslaviji delo napora jedne generacije malobrojnih lekara koji su „zapoostavljali svoje lične interese“, a doživeli neprilike i razočaranja jer su „često puta nepravedno napadani“. Ipak, kako se navodilo, oni su sve to izdržavali „za ljubav jedne velike i značajne stvari“. U izveštaju se tvrdilo da se poreklo i rad higijenske službe „nepravilno istorijski tumači“ i da joj se „podmeću“ namere i težnje koje ona nije nikada imala.¹²⁵

Dr Stevan Ivanić, direktor ovog Zavoda, je sa žaljenjem kontatovao da ideološki protivnici, misleći evidentno na levičare, ne shvataju pravilno nova važna pitanja koja su izneli „neki politički programi“, odnosno, „pitanje rase, rasnog odabiranja, rasne zaštite i rasne higijene“. Sa jedne strane je video „pristalice ovih zaštita“ koji u njihovom praktičnom sprovođenju „idu i do brutalnosti“, a sa druge strane one koji, „zaslepljeni svojom političkom ideologijom“, odriču svaku naučnu vrednost rasnim pitanjima, tvrdeći da su svi ljudi isti i da su podeljeni samo materijalnim odnosima. Konstatujući da ovi drugi „zaboravljaju da mangulica i jorkširska svinja nisu isto“, Ivanić je rezignirano zaključivao da „sve životinje smeju imati rase“ koje se ne smeju međusobno mešati da ne dođe do izrođavanja, a da „samo čovek, iako je najsavršenije, pa i najstroženije, živo biće, ne može imati razne rase, bolje i lošije, savršenije i zaostaliije, više i niže, već je samo tu sve izjednačeno“. Verovao je da se takvim „prostim lekom za sve bolesti, pa i za složene biološke i rasno biološke pojave“, lako mogu ubediti hiljade „neobaveštenih i naviknutih na prosta rešenja“, ali da se time ne služi nauci i istini. Ivanić je rasni problem stavljao u kontekst socijalne i zdravstvene zaštite radnika, sa obrazloženjem da je razvoj socijalne medicine i higijene rada doprineo realizaciji raznih vidova zaštite radničkog zdravlja i razvoju socijalnog osiguranja radnika u slučaju bolesti, invalidnosti, starosti i smrti. Tvrdeći da je radničko pitanje mnogo dobilo kada je prebačeno „sa političko-ekonomske na socijalno zdravstvenu i biološku osnovu“, smatrao je da je prava tragedija što su baš oni, koji su prvi i uneli zaštitu radnika u svoj program, postali „najljući

¹²⁵ Izveštaj o radu Centralnog higijenskog zavoda u Beogradu 1933 godine, *Socijalno-medicinski pregled*, maj-avgust 1934.

protivnici zaštiti rasa“ kao „sintezi svih dosadašnjih pojedinačnih zaštita individue“. Iako je tvrdio da pitanja „eugenike, nasledstva i rase“ nisu potekla od političkog rasizma, već su nekoliko decenija pre rata našla praktičnu primenu „u državnoj politici mnogih naprednih zemalja“, Ivanić je priznavao da je „ozbiljna nauka“ podstaknuta i od političkog rasizma da se više bavi pitanjima „rasne biologije“, poredeći to sa vremenom kada je u politički program socijalizma ušlo pitanje zaštite radnika što je dalo poleta socijalnoj medicini. Odbijajući da brani politički rasizam, „koji ima i druge primese osim čisto bioloških“, naglašavao je da zastupa „stvar rasne biologije i selekciju“ koju odavno zastupaju privrednici „i za kulturno bilje i za domaće životinje“. Zaključivao je da „rasna higijena“ ima mnogo političkih protivnika, da je postala „balk“ jer je počela da se primenjuje u širim razmerama, „uz političke težnje i uz progonjenja nekih drugih rasa“. Čak je smatrao da je ona progonyena „samo zato“ što su u ime nje „neki progonyeni“, pa su upravo ti progonyeni „postali progonyaji rasne higijene, iako bi baš njima rasna higijena mnogo mogla koristiti u obnovi i popravci rase“.¹²⁶

Već je rečeno da je živo interesovanje beogradskih intelektualaca izazvala knjiga Teodora Balka *Sumrak nauke*, istovremeno štampana u Beogradu i Parizu, koja je, koliko hvaljena u antirasističkim krugovima, toliko i kuđena u rasističkim. Jedan od njenih oštrih kritičara bio je Miho Obuljen, koji je tvrdio da je cilj knjige bio da „savremenu nauku o rasama (koju apsolutno nije stvorio g. Hitler) omalovaži i izrugaa“, da je prikaže kao „sumrak nauke“ zbog toga što se ona „intenzivno i ozbiljno uči, a svesno primenjuje“ od čitavog nemačkog naroda, koji „ima puno pravo da očisti i da sačuva čistu i zdravu svoju krv“. Autor je posebno hteo da oda „dužnu poštu“ uspomeni Gobinoa „koji je silno uticao na unapređenje nauke o rasama“. Tvrdio je da je Balk, kao čovek „očigledno tuđe krvi“, pokušao da Gobinoa tendenciozno „izvrgne ruglu u našim redovima“, a na „teret Jugoslovena“, u čemu je prepoznavao „urođenu pasminsku špekulaciju“. Osuđivao je i „sramotnu činjenicu“ što je na omot beogradskog izdanja stavljena „odvratno nakaradna slika jednog rastresenog naučenjaka koji se izbezumljeno, pod crvenim (krivim) hakenkrojcerskim krstom, trudi da reguliše astronomski

¹²⁶ Stevan Ivanić, Dr. G. Banu, *L'hygiène de la race*, Glasnik Centralnog higijenskog zavoda, Beograd, sv. 1-2, 1939.

dalekozor – prstima svoje iznakažnjene noge“, dok je korica francuskog izdanja, po njegovom mišljenju bila pristojna, „sa otiskom ljudske mrtvačke lobanje“. Prevaru je video i u tome što je beogradsko izdanje nosilo naslov *Sumrak nauke*, a parisko *Les races (Rase)*, komentarišući da francuska publika dobro zna ko je Gobino i da „nauka o rasama nije u sumraku, nego da ona sada svuda po svetu cveta“.

Obuljen je smatrao da se zna odakle se „podmuklo“ i sistematski radi na tome da se po svaku cenu „koči širenje svake grane u nauci o rasi“ i da se spreči primena prirodnih, „naučno utvrđenih rasnih zakona“ u svetu. Uočavao je pojavu rasta „rasnog pokreta“ od strane malog broja „ozbiljnih i odličnih rodoljuba“ koji istrajno rade na tom problemu, ali istovremeno, i „modu“ da se po kafanama „brblja – katkad i posprdno – o rasnim problemima“, što rade „tuđi i domaći agenti i provokatori“. Tvrdio je da se tako radilo i ranije, kada su bila aktuelna pitanja o rasama konja, krava, svinja i kokoši, ili o vrstama šljiva, jabuka, oraha i ruža, kada su „agenti i demagozi“ manipulirali naivnošću neukih masa koje su nasedale „lažnim prorocima i tuđim agentima“, a na štetu svojih gazdinstava. Antirasizam je obeležavao kao „podzemnu tuđinsku akciju i propagandu kojom izvesni skotovi idu za tim da onemoguće pravilno poznavanje i praktično rešavanje važnih pitanja o rasama“, pronalazeći ga u „opasnim susedima“, „zloglasnom internacionalizmu“, „domaćim izrodima“ i inostranim „inorasnim skotovima“. Tvrdio je da se ne sme više trpeti da „odvratni i opasni domaći izrodi i drugi stvorovi tuđih i dušmanskih sojeva sole nama pamet u rasnim pitanjima i da takovi sada kod nas pišu o sumraku rasne nauke u času kad se ona kod nas sretno pojavljuje“. Po Obuljenovom mišljenju, „vekovni dušmani i novi profiteri“, uz pomoć „domaćih izroda“, odnosno, raznih doktora i drugih „tipova“, za „skupe pare izdajnički pišu i deru se: 'Nema rase, svi su ljudi na svetu jednaki'“. Uočavao je da se u Jugoslaviji tek počelo sa radom na polju „rasnog problema i nauke o nasleđu“, sa nadom da će se „nauka o rasama“ koristiti novim naučnim tekovinama „o utvrđivanju krvnih grupa“, jer, dok se svuda u svetu radi na očuvanju „urođenih rasnih osobina“, dotle u Jugoslaviji, čim se o tome počelo govoriti „odmah su neprijatelji našega naroda i sluge njihove udarili na sva zvona: 'Rase su izum fašizma'“. ¹²⁷

¹²⁷ Miho Obuljen, Josif Artur grof Gobino, *Narodna odbrana*, 6. septembar 1935; Dužnost i potreba izučavanja rasnog problema, *Narodna*

Otdžbina je iz istomišljeničkog novosadskog lista *Narodna svest* prenela takst o predavanju koje je održao dr Ljubomir Živković, predstavljen kao „specijalista za lečenje nogu i šuljeva“, na temu *Rasna teorija u nauci*. Predavanje je ocenjeno kao dobro plaćena akcija „anacionalnih i antidržavnih elemenata“, a Živković je prikazan kao „dostojan 'drug' onog kolege dra Teodora Balka iz Zemuna, koji je otštampao jednu tobož 'filipiku' protiv nauke o rasama“ pod nazivom *Sumrak nauke*, a u izdanju Lekarske biblioteke u Beogradu, „očigledno u tesnoj vezi sa tzv. lekarskim sindikatom“. Navodeći da „pevci pevaju onako kako ko njih plati“, novosadski list je ocenjivao kao laž tezu da je teorija o rasama nastala poslednjih godina kao doktrina fašističkih država, tvrdeći naprotiv, da se rasna pitanja tretiraju vekovima, a da ih sam Musolini nikad nije pokrenuo. S druge strane, „g. Hitler“ je spasavajući svoj narod, odlučio da ga „podigne“, preduzimajući „efikasne mere da sačuva i unapredi arijske rase od kojih je sastavljen nemački narod“, a upravo je to ono „što boli gospodu koji su sigurno dobro honorisali lekare Balka i Živkovića“.¹²⁸

I za ovu temu su posebno bile zanimljive teze Branimira Maleša. Baveći se tokom svih razmatranih godina problemom rasa, Maleš je imao izraženu potrebu da odbrani „nauku o rasama“, i posebno, da odbrani samu ideju o postojanju ljudskih rasa, pri čemu se ova rasprava nikada nije vodila oko razlika u boji kože, već se odnosila na specifična fizička svojstva koja su podrazumevala i različite duhovne i psihičke osobine pripadnika. Pri tom je imao prividno dva „protivnika“ na dijametralno suprotnim stranama, nemački nacionalsocijalizam i antirasizam. Kako bi odbranio „nauku o rasama“ od žestokih napada antirasista, bio je prinuđen da se distancira od nacističke „rasne teorije“, posebno od njenog stava o „nečistim rasama“. Istovremeno je vodio borbu da dokaže postojanje ljudskih rasa i njihovu naučnu potvrđenost. U toj dvostrukoj borbi, podrazumeva se da je primaran motiv bila borba protiv antirasizma, a da je negiranje istovetnosti „nauke o rasama“ i nacističke „rasne teorije“ služilo samo kao paravan za otklanjanje političkih implikacija njegove „nauke“. Maleš je verovao da se „nauka o rasama“ napada iz ideoloških i socijalno-političkih motiva, iako je ona „egzaktna nauka“ čiji

odbrana, 28. jul-4. avgust 1935; Nauka o ljudskim rasama, nacionalna potreba i dužnost, *Otdžbina*, 28. januar 1937.

¹²⁸ Predavanje o rasnoj teoriji, *Otdžbina*, 18. decembar 1936.

rezultati mogu da posluže raznim političkim i socijalnim pravcima, ali se „ne mogu nenaučno kritikovati“, jer ona „nema nikakve veze sa rasizmom, pa stoga ni sa antirasistima“. Rasistička teorija, po njegovom mišljenju, pripada sociologiji, a ne nauci o rasama, pa antirasisti gube vreme kada dokazuju da su rase nečiste ili da uopšte ne postoje, jer misle „da su rase rasista istovetne sa rasama antropologa, da je takozvana teorija o rasama istovetna sa naukom o rasama“. U neposrednim razradama svoje teorije, međutim, vrlo često je upadao upravo u zamku nacističkog razumevanja rase, poništavajući sopstvene tvrdnje o razlikovanju ove dve teorije.

Povodom antirasističke knjige Dušana Popovića, *Postoje li rase*, objavljene u Beogradu 1936. i članka dr Ljubomira Živkovića „Rasna teorija i njena antidemokratska uloga u društvu“, objavljenog u *Vremenu* iste godine, oglasio se u *Otadžbini* braneći „nauku o rasama“. Tvrdeći da je antropologija u Jugoslaviji skoro nepoznata disciplina i da malo koga zanima „nauka o telesnim i funkcionalnim razlikama između ljudi“, Maleš je navodio da „o nekim maglovitim teorijama, koje stoje daleko iza osnovnih, naučnih istina, diskutuje se već po gimnaziskim klupama“. Rezignirano je pisao da se niko nije „otimao“ da pročita knjigu *Čovek* dr Škerla, u kojoj su „tačno i jasno obrađena osnovna znanja o čoveku“, ali da je knjige Teodora Balka *Sumrak nauke* i Dušana Popovića *Postoje li rase* pročitao svaki student. Borbu protiv rasizma identifikovao je sa nekadašnjom borbom protiv Darvina, tvrdeći da se istorija ponavlja, da poluznanja služe kao „sačma kojim se pune kubure naših antirasista“, odnosno, da se stvara antirasizam „ne samo pre antropologije, pre stručnog obrazovanja, već i pre 'rasizma'“. Vrhunac nove „antirasističke kvazinauke“ je dovođenje u pitanje čak i postojanje ljudskih rasa, onoga što je osnovno za antropologiju „kao nauku o rasama“, pa se knjige štampaju „da bi se dokazalo kako rase ne postoje“. Maleš je tvrdio da se sve radi samo da se obori „rasna ideja“ kao lažna nauka u službi borbe protiv demokratije, što mu je ličilo na „borbu klerikalaca protiv teorije o evoluciji vrsta“. Tvrđio je da se, kada su rezultati antropologije u pitanju, svako smatra pozvanim da o njima sudi „nestručno i neznački“, da i nestručnjaci misle da mogu raspravljati o čoveku kao biološkoj jedinki i o ljudima „kao biološko-socijalnoj zajednici“. Ljutio se što ima i onih koji se usuđuju da pišu „neistine u ime nauke“ i koji tvrde „da su rase 'nečiste', pa čak

da rasa uopšte nema“, ocenjujući to kao „besmislice“ u koje veruju neupućeni, „naročito kod nas“, gde je antropologija skoro nepoznata nauka. On je, naprotiv, smatrao da antropologija „kao nauka o Hominidima“, mora da zauzme „centralno mesto“ među prirodnim, istorijskim i socijalnim naukama. Žalio je što su do tada „i pravi i samozvani“ predstavnici ove nauke, mnoge njene rezultate iskrivljavali, stvarajući „nepravilna i nemogućna shvatanja o rasi“, bilo iz neznanja ili „u zloj nameri“. Napredovanje antropologije je sprečavala i činjenica što joj je predmet ispitivanja bio „mrtav čovek, njegovi mrtvi mišići i njegov preparisani kostur“, dok je tek savremenoj antropologiji uspelo „da joj objekat bude živ čovek, čovek koji je nedeljivo vezan sa sredinom u kojoj živi i u kojoj se razvio i koji je nasleđem vezan za svoje pretke“.¹²⁹

I Svetislav Stefanović je imao izraženu potrebu da odbrani „rasnu nauku“ i „značaj rasnog faktora u istoriji čovečanstva“, naročito njegove kulture. Odricanje njihovog značaja smatrao je „naučno neopravdanim“, posebno kod autora sa naučnim pretenzijama koji pristupaju „rasnom faktoru“ sa „bagatelisanjem i preziranjem najpozitivnijih činjenica“, govoreći o rasnom problemu bez poznavanja najnovije nemačke literature. Smatrao je da je „više nego razumljivo“ što značaj rasnog faktora u ljudskoj istoriji odbacuju pristalice marksizma u svim slojevima, „pa i u klasi takozvanih intelektualaca“, ali mu je manje bilo razumljivo zašto to rade i neki „nacionalno slobodni intelektualci“. Verujući da je njihov motiv bio u strahu da ne budu proglašeni „za reakcionare i mračnjake“, odricao je da sam ima tu vrstu nelagode, jer ne želi da zatvara oči „pred nesumnjivim činjenicama“ da su sve kulture u istoriji imale „rasno, odnosno nacionalno u širem smislu, obeležje“.¹³⁰

¹²⁹ Dr Branimir Maleš, „Rasna teorija“ i njena „antidemokratska uloga“, povodom jedne knjige i jednog članka, *Otadžbina*, 3-10. maj 1936; Definicija rase, *Dvadeseti vek*, novembar 1938; Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati, *Socijalno-medicinski pregled*, oktobar-decembar 1937.

¹³⁰ Svetislav Stefanović, *Rasa i kultura* (1935), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 321-322.

Jevreji – nemački emigranti u Jugoslaviji

Problem nemačkih Jevreja koji su od 1933. krenuli u izbeglištvo, stvorio je dodatne kontroverze i u delu beogradske javnosti u odnosu na antisemitizam. Osuda progona nemačkih Jevreja kao opšte mesto tadašnje evropske i svetske javnosti, uticala je nedvosmisleno i na odnos domaće. Iako je među konzervativcima i desničarima malo autora bilo spremno da istupi sa otvoreno antisemitskih stanovišta, to ne znači da antisemitizam nije bio prisutan. Naprotiv, čak je i redovno verbalno odricanje od antisemitskih primisli sadržavalo pritajeni antisemitizam u prividno objektivnom opisu jevrejskih „osobina“, u zahtevima da se spreči njihov dolazak u zemlju, u optužbama za nelojalnost prema državi, u redovnim upozorenjima upućivanim Jevrejima da svojim ponašanjem „ne izazivaju“ antisemitizam, i u krajnjoj liniji, u obeležavanju samih Jevreja odgovornim za pojavu antisemitizma u svetu. Karakteristična je bila i intencija da se unutrašnji antisemitizam pravda otporom „samo“ prema „germanskim Jevrejima“ kao nosiocima nemačkog duha, a da se pri tom potpuno zanemaruje činjenica njihovog progona upravo iz Nemačke. Istovremeno, u konzervativnim krugovima, opšte mesto je bilo uljuljkivanje u samoproglashenu i podrazumevajuću tvrdnju da je „pitomo“ jugoslovensko stanovništvo „po prirodi“ visoko tolerantno i da ne poznaje antisemitizam.

Tokom tridesetih godina novine su sporadično obaveštavale i o aktivnosti cionista u zemlji. Decembra 1933. u Jevrejskom domu u Beogradu dr Emanuel Olsvanger iz Jerusalima je održao predavanje o ideologiji cionističkog pokreta i obnovi Palestine.¹³¹ Beogradski Jevreji su 1935. osnovali Odbor za podizanje „Gore Blaženopočivšeg Viteškog Kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja“ u Palestini, u koji je ušlo preko trideset Jevreja, predstavnika raznih kulturnih društava. *Pravda* je tvrdila da je ova akcija naišla na veliko odobravanje

¹³¹ Apel jugoslovenskim Jevrejima, *Vreme*, 12. decembar 1933.

domaćih Jevreja.¹³² Iste godine je u Beogradu uz učešće 200 delegata iz svih krajeva Jugoslavije, održana konferencija kongresa Nove cionističke organizacije koju je otvorio novosadski advokat Julije Dohani. Na skupu beogradskih Jevreja 1936. istaknuto je da u svetu postoje dva fronta, s jedne strane pacifizam, demokratija i sloboda, a s druge, diktatura, rat i militarizam. Između ova dva „tabora“ su Jevreji koji podržavaju prvi. Ukazano je na neophodnost saradnje Jevreja i Arapa kako bi se omogućio opstanak i razvitak jevrejske države, jer „solidarnost radničkih masa jevrejskih i arapskih mora biti temelj svih akcija i celokupne jevrejske aktivnosti na izgradnji otadžbine.“¹³³ *Pravda* je 1938. izveštavala sa kongresa Udruženja cionista Kraljevine Jugoslavije održanog u Zagrebu, koji je otvorio predsednik dr Liht istakavši značaj osnivača cionizma Teodora Hercla i lorda Balfura za jevrejski narod. Podvukao je da se svetski poredak ne može zasnovati na mržnji, „a motiv antisemitizma je mržnja“, kao i da se protiv antisemitizma ne treba boriti onim sredstvima kojima se antisemiti bore protiv Jevreja.¹³⁴

Usled otpočinjanja bojkota i progona Jevreja u Nemačkoj i negativne reakcije u čitavom svetu, i u Beogradu je održavano nekoliko tribina na kojima je osuđen antisemitizam u Nemačkoj i istaknut značaj Jevreja u nacionalnoj istoriji. Na predavanju u Jevrejskoj čitaonici, Dušan Nikolajević je novembra 1933. istupio protiv „mračnih antisemita“ koji su protivnici ljudskog roda i njegovog napretka, naglašavajući da su Jevreji uvek „voleli grudu na kojoj su ponikli i čestito zarađivali svoj hleb nasušni“. Navodio je da je „jevrejska vrlo inteligentna rasa“ dala čovečanstvu neprolazne vrednosti, da je „jevrejska duša“ pokazala više smisla „da se raduje radostima ljudskog roda, od mnogih hrišćanskih naroda“ i da niko nije bio izložen takvim nepravdama kao Jevreji, iako su dali „bezbroy istinski humanih ljudi društvima koja su često zaboravljala da pravom na sunce raspoložu jednako svi narodi, sve rase, svi ljudi“. Ukazujući na

¹³² Između ostalih, vrhovni rabin dr Isak Alkalaj, dr Jakov Čelebonović, dr Fridrih Pops, David Albala, Hermina Melamed, Aron A. Alkalaj, Benjamin Flajšer. (Beogradsko Jevrejstvo podići će šumu u Palestini u spomen Viteškog Kralja Aleksandra Prvog, *Pravda*, 7. februar 1935).

¹³³ J. Ar. U Beogradu je počeo Kongres novih cionista, koji traže nacionalnu jevrejsku državu Palestinu, *Vreme*, 26. decembar 1935; Beogradski Jevreji ističu na svome zboru potrebu daljeg useljavanja njihovih sunarodnika u Palestinu, *Vreme*, 29. avgust 1936.

¹³⁴ Kongres cionista u Zagrebu o antisemitskom pokretu u Evropi, *Pravda*, 7. jun 1937.

činjenicu da je ogromna većina Jevreja narod pukih siromaha i nazivajući antisemitizam „gnusnim i nakaznim divljaštvom“, tražio je povratak moralu i verskoj toleranciji.¹³⁵ Vladimir Ćorović, rektor Beogradskog univerziteta, održao je 1936. predavanje o ulozi Jevreja u nacionalnoj istoriji, „toplo pozdravljen od publike koja je bila u glavnom jevrejska“.¹³⁶ U sali Jevrejskog doma advokat dr Miloš Stanković je iste godine održao predavanje o antisemitizmu, političkoj reakciji i demokratiji, dokazujući da ne postoji tzv. „spontana mržnja“ prema Jevrejima, već da su svi progoni bili veštačke tvorevine političkih i ekonomskih „nenarodnih režima“ koji su na taj način skretali pažnju naroda sa drugih sudbonsnih događaja.¹³⁷ Verovatno u nameri da odgovori na neutemeljene tvrdnje desničara, E. B. Gajić je u svojoj knjizi *Jugoslavija i jevrejski problem* koja je 1938. izašla u Beogradu, a prikazana u *Vidicima* kao verodostojan izvor, izneo podatke o broju i socijalnoj strukturi jugoslovenskih Jevreja. Od 68.000 Jevreja ili 0,5% od celokupnog stanovništva Jugoslavije, što je bilo apsolutno i procentualno među najmanjim brojevima u Evropi, najviše njih je živelo u Beogradu, u Dunavskoj, Savskoj i Drinskoj banovini (Sarajevo), a malo u Sloveniji i u agrarnim banovinama, jer su se uglavnom bavili trgovinom i slobodnim profesijama ili su bili radnici, sa samo 454 zemljoradničke porodice.¹³⁸ Broj Jevreja koji pripadaju kapitalističkoj klasi u Jugoslaviji iznosio je oko 20.000, dok je velika većina Jevreja živela „u istim ekonomskim nevoljama kao i ostali građani, pa često i gorim“. Gajić je izneo i statistiku o kaznama izrečenim protiv Jevreja, koja je pokazivala da je npr. u 1936-37. od ukupnog broja Jevreja u Jugoslaviji bilo osuđeno samo 62 lica, ili 0,09%, iz čega je zaključivao „da je sva povika na Jevreje“ zbog korupcije i nemorala nastala veštački, i „kad im mnogi nebi zamerali nekada i suviše naglašeni merkantilni osećaj, onda bi se Jevreji morali smatrati kao najetičkiji, jednako kao što su i državotvorno veoma lojalni građani ove zemlje“. Kritikujući antisemitizam, navodio je pozitivne strane

¹³⁵ Jevrejstvo i hrišćanstvo, predavanje g. Dušana S. Nikolajevića, *Pravda*, 29-30. novembar 1933.

¹³⁶ Uloga Jevreja u našoj istoriji, *Vreme*, 13. januar 1936.

¹³⁷ Predavanje o antisemitizmu u Jevrejskom domu, *Politika*, 12. oktobar 1936.

¹³⁸ Broj porodica velikih bankarskih, industrijskih i trgovačkih preduzetnika iznosio je 309, porodica manjih trgovaca i zanatlija 7898, slobodnih profesija (lekara, advokata itd.) 1488 porodica.

jevrejstva, naročito njihov udeo u civilizaciji i učešće u nacionalnim borbama Srbije za oslobođenje. Smatrao je da je antisemitizam veštački pokret, stvoren da bi se krivica za privredna, politička i socijalna zla bacila na jednu „nezaštićenu rasu“, a narodima nametnuli nedemokratski režimi. Isticao je prava Jevreja na Palestinu, ali nije bio oduševljen pristalica njihovog odlaska iz Evrope, smatrajući da su oni socijalno srasli sa zemljama u kojima žive. Verovao je da je Jugoslavija „jedna od najpravednijih zemalja na svetu u odnosu prema Jevrejima“ i da u širokim slojevima naroda ne postoje rasne predrasude ni mržnja, predviđajući da su slobodarske tradicije Jugoslovena garancija da neće doći ni do kakvih antisemitskih ekscesa.¹³⁹

Vreme je 1936. na indikativan način izveštavalo o atentatu na jednog nacionalsocijalistu u Švajcarskoj. Ubica je bio dr David Frankfurter, sin rabina iz Vinkovaca. *Vreme* se upinjalo da dokaže da ovo ubistvo nema nikakve veze sa Jugoslavijom već da je vezano isključivo za odnos nacionalsocijalista prema Jevrejima u Nemačkoj. Čak je u Društvu naroda intervenisala jugoslovenska delegacija tvrdnjom da se ubica „ne oseća Jugoslovenom“ i da se nije školovao na domaćim univerzitetima već u Nemačkaj. *Vreme* je zaključivalo da karakter ovog atentata pokazuje „da ubica nije jugoslovenskog porekla, niti je pripadao jugoslovenskim Jevrejima starosedeocima“.¹⁴⁰

Pitanje jevrejskih izbeglica, međutim, naišlo je na kontroverzne reakcije. Već marta 1933. Ministar inostranih poslova Bogoljub Jevtić je primio delegaciju beogradskih Jevreja koja ga je zamolila da se „ne čine smetnje“ Jevrejima iz Nemačke koji beže od Hitlerovog terora, u slučaju njihovog eventualnog dolaska u Jugoslaviju. Ministrov odgovor je bio da ni do tada nisu činjene nikakve smetnje, pa neće ni u buduće, licima koja potraže gostoprimstvo u Jugoslaviji.¹⁴¹ Novine su maja 1933. prenele da je u Zagrebu u prostorijama Jevrejskog kluba održan veliki protestni miting protiv progona Jevreja,

¹³⁹ E. B. Gajić, *Jugoslavija i jevrejski problem*, *Vidici*, 25. oktobar 1938.

¹⁴⁰ Atentator dr. David Frankfurter ubio je nacional-socijalističkog vođu Vilhelma Gustlofa mecima iz revolveira, u stanu žrtve; Posle atentata dr. Frankfurter hteo je da izvrši samoubistvo, ali nije imao - hrabrosti. Karakter atentata pokazuje da ubica nije jugoslovenskog porekla, *Vreme*, 6. februar 1936; Atentator Frankfurter ubio je hitlerovskog prvaka u Švajcarskoj samo zato da bi se osvetio za progone Jevreja, *Vreme*, 7. februar 1936.

¹⁴¹ Deputacija beogradskih Jevreja kod Ministra inostranih poslova g. Jevtića, *Vreme*, 30. mart 1933.

koji je otvorio dr Hugo Kon, predsednik zagrebačke jevrejske crkvene opštine, a govorili su i rabini dr Gavro Švarc iz Zagreba i dr Alkalaj iz Beograda.¹⁴² Krajem godine *Politika* je izvestila da je u Zagreb stigao veliki broj izbeglica iz Nemačke. U početku su brigu o njima vodili domaći Jevreji, ali kako se pokazalo da među njima ima i emigranata nejevreja, pojavila se potreba da se osnuje odbor sastavljen od zagrebačkih intelektualaca koji će brinuti i o njima.¹⁴³

Po dolasku prvih jevrejskih izbeglica iz Nemačke krajem 1933, *Vreme* je posvetilo izvesnu pažnju uslovima u kojima su oni živeli u Beogradu. Objavljen je opširan članak u kome se navodilo da je egzodus nemačkih Jevreja u mnogim zemljama izazvao otpor prema njihovom prihvatanju, dok je Jugoslavija spadala u države koje su rado primile nemačke emigrante. „Prognani iz svoje zemlje, gde su rođeni i njihovi pretci, oni se sada nalaze u izgnanstvu, neznajući kojim načinom i sredstvima da produže put iskušenja.“ Opisivan je težak položaj u kome se nalaze prognanici u Beogradu. „Odmah po dolasku sa stanice sa jednom izgužvanom hartijom oni bivaju upućeni na svoje saplemenike u ulici Vuka Karadžića broj 12, u prostarije Saveza jevrejskih varoisповednih opština. Tu su i kancelarije emigrantskog biroa. U hodniku, a zatim u jednom prostranom pretsoblju, u kome se samo može čuti nemački jezik, emigranti nalaze jedinu zabavu i rasonodu da se, sakupljeni pod udarom iste nemilosrdne sudbine, ispovedaju jedan drugome. Ili zajednički sanjaju o sreći koja ih čeka u zemlji o kojoj još ništa ne znaju.“ Mnogi od njih su u letnjim odelima i „odrpanim cipelama, neobrijani i zarasli u dugu kosu“. Tu im se izdaju vize za Sofiju, Bukurešt, Carigrad ili neki drugi centar gde se nalaze biroi za pomoć Jevrejima. Autor je opisivao da među izbeglima ima ljudi svih profesija, najviše trgovačkih putnika, ali i intelektualaca i zanatlija. Azil sa siromašnom menzom u koji se upućuju pridošlice, po iskazu jednog člana Odbora za prihvata, izdržava se „od prošnje“ članova. Novinar je nastavljao: „U tom trenutku nailazi dr Katalan, koji kaže da je izvesna dama javila da može dati nešto starog veša i jedan par muških cipela. G Šrajber odmah zapisuje adresu, i šalje jednog čoveka kod nje kući, dok ostali, naročito oni koji su zimu teško osetili sa

¹⁴² Protestni miting zagrebačkih Jevreja, *Vreme*, 22. maj 1933.

¹⁴³ Predsedavao je Vladimir Pfajfer, a članovi su bili Ivo Korošec, Irina Aleksander, Mirko Kus-Nikolajev i Edo Dajč (U Zagrebu je osnovan odbor za zbrinjavanje emigranata iz Nemačke, *Politika*, 31. decembar 1933).

nestrpljenjem čekaju povratak svoga drugara.“ Menza za izbegle se nalazila u Kosmajskoj 35, a izdržavala se „dobrotam jednog saplemenika“. Novinar je posetio i azil u kome pridošli Jevreji spavaju, a koji se nalazio u prostranom suterenu sa „četrdeset iskrivljenih primitivnih kreveta sa rasparanim slamaricama, bez čaršava“. U dnu suterena nalazio se kravir na kome je upravo svirala jedna devojčica. Dr Katalan je komentarisao proteste zbog zadržavanja emigranata u Beogradu, smatrajući ih neumesnim pošto niko od njih ne želi da ostane, već pokušavaju da odu dalje u potrazi za hlebom. Izjavio je da se mesečno izdvaja preko 30.000 dinara za izdržavanje emigranata i da se do tog novca dolazi molbama za pomoć koje članovi odbora upućuju drugim Jevrejima. Katalan je zaključio: „Zato možemo odgovariti svima onima kojima je krivo što smo humani toliko: ko hoće da što pre emigranti odu neka nam dade novac da ih otpremimo. Mi ćemo taj novac čak i vratiti.“¹⁴⁴

Ovakva reakcija predstavnika Saveza jevrejskih varoisповednih opština nije bila slučajna. Posle dolaska prvog malog broja emigranata iz Nemačke jevrejskog porekla, gotovo trenutno, u domaćim desničarskim krugovima je ispoljeno nepoverenje prema njima, češće pod opštom oznakom nepoverenja prema „strancima“, ređe sa otvoreno antisemitskih pozicija. Čak je ograđivanje od antisemitizma bilo opšte mesto, i paravan iza koga su se najčešće skrivali antisemitski motivi. Razloge treba tražiti u činjenici da je osuda antisemitizma kao uostalom i fašizma, tridesetih godina smatrana „politički korektnim“ ponašanjem i pitanjem elementarne moralnosti. Ipak, verbalno odricanje od antisemitskih primisli, ni malo nije ublažavalo antisemitizam koji je sledio, jer se „pošast“ koja je dolazila od prisustva Jevreja, podrazumevala i tretirala kao činjenica. Drugim rečima, desničari su i u Jugoslaviji, kao i drugde po svetu, bili spremni da verbalno osude Hitlerovo proganjanje Jevreja, ali samo pod uslovom da oni ne potraže pomoć u njihovoj sredini.

Početak novembra 1933, ubrzo posle prijema manjeg broja nemačkih Jevreja u zemlju, senator dr Ivan Majstrović podneo je Senatu interpelaciju o ovom problemu koja je izazvala veliku pažnju javnosti. Pošao je od nepotvrđene vesti da je jugoslovenska vlada dala dozvolu za useljenje i trajni boravak u

¹⁴⁴ Radmilo Milenković, Tužna slika među beznadežnim ljudima, u beogradskom azilu za smeštaj jevrejskih izbeglica iz Nemačke, *Vreme*, 23. decembar 1933.

zemlji grupi od 350 izbeglih jevrejskih porodica. I Majstrović je počeo svoju interpelaciju osudom antisemitizma, tvrdeći da ceo kulturni svet stoji „pad odvratnim utiskom antisemitskog pokreta“ političkog režima u Nemačkoj. Nastavljao je da antisemitizam, „koji se kao krvava nit provlači kroz tolika stoleća sve do današnjih dana, pretstavlja jednu od najcrnijih ljaga na istoriju ljudske civilizacije“, ali da se Jugosloveni mogu ponositi što se nikada nisu ogrešili o Jevreje. Zato je odricao da i sam ima antisemitske pobude iako, uz ovakvo principijelno stanovnište prema antisemitizmu, smatra „da povećanje jevrejskog elementa u našoj mladoj državi pod bilo kojim vidom ne može da se odobri, te čak može da nas zabrinjava“. Svoj zahtev za sprečavanje doseljenja nemačkih Jevreja obrazlagao je tvrdnjom da postoji suštinska razlika između Jevreja Sefarda i Eškenaza, u korist prvih. Postojeći, tj. „urođeni jevrejski element“ u Jugoslaviji, pripada latinskom ogranku jevrejstva, Sefardima, koji se doduše za četiri veka na Balkanu nije asimilovao sa slovenskim življem, zadržavajući i svoj jezik, ali protiv koga on nije imao ništa. S druge strane su bili „germanski Jevreji“ ili Eškenazi koji su se vremenom „nama nezvani i neželjeni doselili“, posebno u severne delove zemlje. Tvrдио je da ovi Jevreji, ne samo da se nisu asimilovali „sa autohtonim slovenskim življem“, već su mu ostali uvek tuđi „po jeziku, mentalitetu i aspiracijama“, da su bili najžilaviji nosioci pangermanske kulturtregerske misije na Balkanu, „oslonac protivnarodnih režima“ i da uz retke izuzetke, nisu nikada pokazali blagodarnost prema narodu „u kome i od koga žive“. Pozivao se na zbivanja u Francuskoj, tvrdeći da je davanje azila delu nemačkih Jevreja, u francuskoj javnosti proizvelo zabrinutost, jer se radilo o Jevrejima „rođenim i zadojenim nemačkim duhom“ koji bi mogli postati nepouzdan element na pograničnim teritorijama. Smatrao je da isti razlozi važe i u Jugoslaviji, čak „u kudikamo većoj meri“, jer joj kao pretežno poljoprivrednoj zemlji nije državni interes da svoju „etničku homogenost“ krnji „heterogenim elementima“. Tražio je da se ne odobri dozvola trajnog boravka ili zaposlenja „germanskim Jevrejima“, čak „ni onda kad se radi o pojedincima, koji uživaju glas u naučnom svetu“, jer su proterani jevrejski intelektualci u svojoj reviji *Die Sammlung* koja izlazi u Amsterdamu, izneli kao svoj cilj da postanu „veliko žarište nemačke kulture u inozemstvu“. Bez obzira na činjenicu koju je sam istakao, da su u pitanju intelektualci proterani upravo iz Nemačke, Majstrović

je zaključivao da ovako jasno izložen cilj opravdava bojazan od jevrejskog doseljavanja. Na kraju interpelacije postavio je pitanja da li je istinita vest da je grupi od 350 jevrejskih porodica prebeglih iz Nemačke, data dozvola za useljenje i trajni boravak u Jugoslaviji i kako se ta dozvola može dovesti u sklad sa odredbama Zakona o državljanstvu Kraljevine Jugoslavije.¹⁴⁵

Ministar unutrašnjih dela Živojin Lazić je, odgovarajući na Majstrovićevu interpelaciju, naveo da je odobren azil manjem broju nemačkih emigranata jevrejskog porekla, ali da nije odlučivano o trajnosti njihovog zadržavanja, sa obrazloženjem da i oni svoj boravak smatraju privremenim i da žele da nastave put „u svoju nacionalnu državu Palestinu“. Naveo je da u tom trenutku u Jugoslaviji boravi oko dvesta emigranata, dok je njih šest stotina već otputovalo dalje. Pitanje državljanstva se nije ni razmatralo jer je zakon predviđao mogućnost njegovog sticanja tek posle deset godina stalnog prebivanja u zemlji. Ministar je konstatovao da se prijem emigranata ograničio na prihvatljivu meru, jer se vodilo računa o teškim ekonomskim prilikama u zemlji, kao i da među emigrantima ima imućnih ljudi koji će svoj kapital plasirati u zemlji što, uz „njihove veze sa zapadnim tržištima“, može biti samo od koristi. Kao razloge za prihvatanje Jevreja emigranata, ministar Lazić je naveo državnu tradiciju prihvatanja emigranata „bez obzira na veru“ i „urođenu toleranciju“ koja nalaže da se kod davanja azila ne opredeljuje prema verskoj pripadnosti. Naglašavao je da u zemlji ima političkih emigranata iz raznih država, „i Slovena i Neslovena“ i da to internacionalno pravo koje se u Jugoslaviji poštuje, „čini čast Jugoslaviji, kao i kulturi i humanosti naše nacije“. Zato nije uskraćeno pravo azila ni nemačkim emigrantima „sledejući u tome i primeru drugih visoko kulturnih država“, posebno kada se zna „da su naši Jevreji uvek živeli u slozi sa našim narodom“.

Posle ministra je govorio senator i vrhovni rabin dr Isak Alkalaj, jedini Jevrejin u Senatu. U ime Jevreja se zahvalio vladi, ocenjujući govor Ministra unutrašnjih poslova kao „odjek velike duše jugoslovenskog naroda“. Govorio je o nastojanjima nacionalsocijalista u Nemačkoj da utvrde svoje pozicije razvijajući svestranu propagandu širom sveta i šaljući emisare da propovedaju hitlerizam i mržnju prema Jevrejima. Dr

¹⁴⁵ Interpelacija senatora g. dr. I. Majst(o)rovića o doseljavanju nemačkih Jevreja, može li Jugoslavija da primi Jevreje iz Nemačke? *Vreme*, 12. novembar 1933.

Alkalaj je naveo da se taj pokret nije mogao zaustaviti na granicama Jugoslavije, već je i u njoj proizveo govor protiv Jevreja, čak i u Beogradu, gde „niču novi listovi i brošure u kojima se po Hitlerovom receptu rečima i karikaturama vređaju i omalovažavaju Jevreji“ i obeležavaju „kao štetni po državu“. Zato je i Majstrovićeva interpelacija dobila najširi publicitet, stvarajući „kod neobaveštenih narodnih masa“ uverenje da taj pokret „nalazi podrške i kod ovog najvišeg foruma u državi“. Alkalaj je izrazio čuđenje što je interpelant Majstrović istupio protiv azilskog prava Jevreja u trenutku kada ih Velika Britanija i Francuska „oberučke prihvataju“, kada Društvo naroda stvara komesarijat za pomoć nemačkim izbeglicama i kada Čehoslovačka izjavljuje „da se smatra ponosnom da progonjenim žrtvama obesti i netolerancije pruži azilsko pravo“. Alkalaj je izneo podatke prema kojima je u tom trenutku u Jugoslaviji bilo ukupno 202 useljenika Jevrejina,¹⁴⁶ od kojih je samo njih 93 na teretu jevrejskih humanih institucija, pri tom privremeno nastanjenih jer čekaju da budu dalje otpravljeni. Ostalih 109 izbeglica su imućni građani koji traže mogućnost da svoj kapital investiraju u zemlji. Zaključivao je da bi Majstrovićeva bojazan bila nerazumljiva i da su u pitanju hiljade izbeglica, jer ni tada oni ne bi mogli poremetiti „homogenost naše nacionalne države“. Alkalaj je naveo da je i u Kraljevini Srbiji bilo Jevreja, i Sefarda i Eškenaza, insistirajući da između njih nema razlike, da su „sa svojom braćom pravoslavne vere delili i zlo i dobro“ i da su svi „lojalni podanici naše mlade države“.

Na kraju je govorio i interpelant Majstrović odbacujući da je njegova interpelacija „izraz nekog antisemitskog pokreta u našoj državi“ i tvrdeći da je podneo samo u svoje ime. Navodio je da antisemitski pokret nije prisutan samo u nemačkom Rajhu, već i u Austriji, Mađarskoj, Rumuniji, donekle i u Grčkoj, predviđajući da ukoliko Jevreji budu i njih napustili, moraće da „dođu k nama“, što bi stvorilo „veliku opasnost u nacionalnom, političkom i socijalnom pogledu“. Majstrović je smatrao da „nama nije potreban antisemitski pokret“, ali braneći se od antisemitizma, potrebno je braniti se i od semitizma. Zato je zaključivao da „ne treba dozvoliti da se jevrejski elemenat u našoj državi dalje množi, jer u ovom broju,

¹⁴⁶ u Osijeku 1, u Zagrebu 110 u Beogradu 91, dok je kroz zemlju prošlo oko 600 ljudi, kroz Osjek 23, Novi Sad 88, Suboticu 117, Zagreb 156 i Beograd 248.

u kojem su danas, ne pretstavljaju nikakvu opasnost, a docnije, u većem broju, mogu eventualno biti od štete“.¹⁴⁷

Interpelacija Ivana Majstorića nije bila slučajna jer je stav da su „domaći“ Jevreji drugačiji od „stranih“ i da ovi drugi mogu predstavljati opasnost za državu, imao svoje mesto u konzervativno i desno orijentisanim krugovima. Bio je baziran na tezi o bitnim razlikama između Sefarda i Eškenaza i ovim drugim kao nosiocima pangermanskog duha. Ni činjenica njihovog progona upravo u Nemačkoj ništa nije menjala na ovom uvreženom i često širenom stereotipu. Upravo tako je pisala *Narodna odbrana*, praveći razliku između ove dve grupe Jevreja i svodeći je u suštini na odvajanje Jevreja u Srbiji od onih iz drugih delova zemlje. Izveštavala je o akciji „naših sugrađana mojsijevske veroispovesti“ koji su, nezadovoljni držanjem nekih „mojsijevaca iz novooslobođenih krajeva“, odlučili da kod njih razviju ljubav i „smisao za zemlju čiji su građani i za narod iz čijih životnih sokova crpu svoju vlastitu snagu“.¹⁴⁸ Pretpostavljalo se da bi odziv akciji bio dobar da jedna grupa „mojsijevaca“, posebno cionista, nije protiv njih povelala „besomučnu kampanju“. Naglašavalo se da su Jevreji u Srbiji „s našim narodom srasli“ i čuvajući veru svojih praotaca, primili jezik, običaje, došli do visokih položaja i „zadužili našu nacionalnu kulturu“. U novoj državi Jugoslaviji se, međutim, zateklo dosta „mojsijevaca“ koji su kao nekadašnji podanici Austrougarske bili germanizovani ili mađarizovani, i vaspitani u njenom duhu, zauzeli „potpuno negativan stav“ prema novoj državi čuvajući „austrijski mentalitet“. To je bio razlog što su „patriotski vaspitani mojsijevci“ odlučili da ih poprave, „utoliko više što je glavčina prekosavskih mojsijevaca, koja je okupljena u cionističkom pokretu, otpočela sa otvoreno štetnim radom“. Tvrđilo se da cionističkom pokretu u zemlji pripada „osam desetina od ukupnog broja mojsijevaca“ i da je počeo da zadire u nacionalna pitanja. *Narodna odbrana* je navodila da nema ništa protiv ideologije cionizma kao „specifično jevrejske stvari“, ali je imala protiv da se kolonizacija u Palestini vrši „o našem trošku“. „Mi ne razumemo potrebu da se, na primer, našim dinarima podiže jedna nova šuma u Palestini, za koju je već

¹⁴⁷ Polemika oko nastanjivanja jevrejskih emigranata u našoj zemlji, *Politika*, 1. decembar 1933; Ministar unutrašnjih dela o prijemu Jevreja izbeglica iz Nemačke, *Vreme*, 1. decembar 1933.

¹⁴⁸ Pokretači akcije su bili Avram Lević, načelnik Ministarstva finansija u penziji i apotekar i rezervni potpukovnik Almuslin.

sada prikupljeno nekoliko miliona dinara, kad već postoji jedna šuma koja nosi časno ime jednog našeg velikog vladara, podignuta našim novcem, i pokraj ogromnih goleti u našoj zemlji koje treba pošumljavati.“ Zaključivala je da za cioniste postoje dve mogućnosti, ili da idu u Palestinu, ili da ostanu u zemlji i da se prilagode narodu i državi, kao i da je „sa gledišta jugoslovenskih etničkih, političkih i ekonomskih interesa“, bolja prva solucija. Druga bi bila prihvatljiva samo ako bi sami Jevreji, „sa izuzetkom dobrog dela onih iz predratne Kraljevine Srbije“, revidirali svoj stav prema zemlji.¹⁴⁹

U sasvim drugačije intoniranom tekstu i sa dijametralno suprotnim zaključcima, na sličan način delio je Jevreje u Jugoslaviji i Milan Budimir. Tvrđio je da u zemlji ne postoji jevrejsko pitanje jer uživaju punu zaštitu, ali i da se Jugoslavija po pitanju njihovog doseljavanja drži načela da „nijedna država na svetu u današnjim prilikama ne želi da se broj njenih manjina poveća“. Budimir je verovao da 70.000 Jevreja u zemlji ne treba izolovati, još manje proganjati, ocenjujući da su oni najstariji Beograđani i „stari sugrađani u carskom Skoplju, republikanskom Dubrovniku i vezirskom Sarajevu“. Iako je navodio da su jevrejske kolonije bile prisutne na Balkanu još u doba Rimskog carstva, „dakle pre doseljenja slovenskih seljaka i turskih stočara“, naglašavao je da taj „momenat historijskog prioriteta“ ne ističu ni sami Jevreji, a ukoliko bi ga neko „brzopleto“ i potegao, onda bi mu „Balkanci“ mogli odgovoriti da su njihovi ilirski preci hiljadama godina ranije poslali svoje koloniste na istočno Sredozemlje „i da su imena Palestina i Kanaan starobalkanskog ilirskog porekla“. Zaključujući da su balkansko-jevrejske veze stare „blizu 40 stoleća“, zalagao se za „simbiozu Arijaca sa ovim semitskim raseljenicima“. Razloge protiv jevrejsko-slovenske simbioze video je u činjenici što osim Jevreja Sefarda koji su mogli da se razviju u dobre „Srbe Mojsijeve vere“, u Jugoslaviji žive i noviji jevrejski doseljenici Eškenazi, koji su „uz nekoliko odličnih i časnih izuzetaka“, bili prethodnica germanizacije i mađarizacije, „najzadrtije“ „slovenoždski“ raspoloženi, „šampioni 'čistog' antislovenskog hrvatstva“ i pobornici „nametnutog i nametljivog jugoslovenstva“. Tvrđio je da je „kod starih Jugoslovena“ ostala sveža uspomena na njihovo „ranije izmećarstvo u službi germanskog prodiranja na istok“ i da zbog toga mnogi „trpeljivi

¹⁴⁹ Slučaj g. Levića i naši cionisti, *Narodna odbrana*, 24. mart 1935.

balkanski Sloveni sa nepoverenjem gledaju na svaki javni korak naših Jevreja“. Druga činjenica je, po autorovom mišljenju, bila opšte poznata i važila je za sve Jevreje, „počevši od onih što su plakali na rekama vavilonskim pa sve do ovih današnjih što plaču na svih pet kontinenata“, a odnosila se na moralno-ekonomsku stranu „jevrejskog čoveka“, koga je narodna pesma obeležila rečima: „Tu ti nema čara ni šičara, dok ne dode Karo od Mostara: groše daje, a zolote prima“, pa su zbog „zolota“ napadani i najbedniji Jevreji. Tvrdio je da Sloveni „po svojoj duši“ ne mogu biti netrpeljivi ni prema kome, pa ni prema Jevrejima, jer su „prvenstveno mirotvorni i duhovni asimilatori, a ne oružnički konkivistadori“. Njihova „trpeljiva i strpljiva“ zadružnost, verovao je, pojačaće „blagotvorni uticaj slovenske misli u celom svetu“, ako uredi svoj odnos prema onom jevrejstvu koje se smatra glavnim predstavnikom kapitalističke samovolje. Verovao je da između slovenske zadružnosti i liberalnog kapitalizma ne može biti pomirenja, zalažući se za zadružnost „u svakom narodu i u svakoj državi“, tako što bi se „svaki lični i porodični kapitalizam, pa prema tome i jevrejski“, sveo na najpotrebniju meru i iskorenila mogućnost „besne utakmice među profiterima“. Verujući da se prema materijalizmu ne sme pokazivati trpeljivost, „jer sama bez duha, materija je ubitačna za Slovenina, Jevrejina i za svakog naprednog čoveka“, smatrao je da bi Sloveni, zamenjujući kapitalizam zadružnošću, „stvorili najbolje uslove za usavršavanje prave i trajne društvene trpeljivosti“, pa i za „korisnu slovensko-jevrejsku simbiozu“.¹⁵⁰

Istovremeno, u pojedinim konzervativnim i desničarskim krugovima, i pored svih saznanja o progonu Jevreja u svetu, a možda i upravo zbog toga, antisemitski sadržaji su se umnožavali. Pojedine novine su sa više ili manje otvorenosti istupale sa antisemitskih pozicija, često se prikrivajući iza ispoljavanja nepoverenja i neprijateljstva prema „strancima“ generalno. U tome je prednjačila konzervativna *Narodna odbrana* pišući, po pravilu neodređeno, o neprijateljskoj i antidržavnoj aktivnosti „stranaca“, ne ostavljajući dilemu da je reč o eufemizmu korišćenom primarno za Jevreje. Oni su se mogli prepoznati u izmišljenim imenima „neprijatelja-stranaca“ i u stereotipnom opisu njihovih „osobina“. Osnovna teza je bila da naivnom i gostoljubivom

¹⁵⁰ Milan Budimir, O Jevrejima, slovenskoj trpeljivosti i zadrugarstvu, *Vidici*, 10. oktobar 1938.

narodu u zemlji pretila velika opasnost od masovnog dolaska „stranaca“, čiji je jedini cilj da špekulacijama i utajom poreza opljačkaju i upropaste državu. Već septembra 1933. *Narodna odbrana* je pisala da su „širokogrudni plemeniti slovenski narodi“ izloženi eksploataciji od „nesavesnih stranaca jer su i suviše gostoljubivi“, da stranci „čitavim armijama upadaju u našu zemlju oduzimajući hleb trgovcu, zanatliji, industrijalcu, intelektualcu“, da oni „u gomilama“ dolaze kao „ptice grabljivice koje će nas onog časa napustiti, odnoseći bogat plen, čim im se igde ukaže prilika za boljim eksploatacijom još lakovernijeg naroda nego što je naš“. Navodilo se da takvi stranci lako dolaze do državljanstva, što se svakodnevno „hiljadama puta ponavlja“, da je neodložno zaustavljanje njihovog „nadiranja“, jer oni nisu prijatelji zemlje, već „često ljudi vrlo sumnjive prošlosti te su zato i morali napustiti svoju otadžbinu“, da postojeća „invazija stranaca“ vodi „sigurnom uništenju našeg naroda“ što potpomaže i „kobna zabluda da su stranci nama dobronamerni prijatelji“.¹⁵¹

Pod naslovom „Jedna opomena“, list je maja 1934. pisao o poslednjoj aferi čiji je akter bio „došljak Mojsijevac“. To je bio povod da list naglasi da poštuje prava „naših Mojsijevaca“ za koje, iako su im „mentalne osobine, zanimanja, način rada i života mahom skopčani za materijalnu korist“, ipak nije bio vezan nijedan skandal. „Ali posle rata u Jugoslaviji među naše Mojsijevce umešali su se mnogi sa strane“, a „naši domaći Mojsijevci“ nisu se potrudili da svoje nazore o dužnostima prema zemlji prenesu i na pridošle, koji „nemaju za nju simpatija“, iako su tu „našli zaštitu i uhljebnja“. Prigovarano im je što umesto da pridošlice vaspitavaju, „od njih primaju zle i opake odlike“. Navodeći primere pljačkanja države od strane pridošlica, konstatovano je da „ne mora neko da bude naročito antisemit“ pa da digne svoj glas u odbranu države. Jula meseca list je pisao da je kriza zahvatila čitavo društvo, ali da „izvesan“ broj ljudi koji „prkose svakoj krizi“, uvek nađu načina „da i mimo nje izvode svoje paklene i vrlo unosne poslove“. Tvrđilo se da su nosioci svih velikih afera uglavnom „tuđinskog porekla, u 95 procenata to su lica sa stranim, sa tuđinskim, nejugoslovenskim imenima. Nisu tu ni Pavlovići, ni Markovići, ni Glišići, ni Trifunovići, nego mahom Šviceri i Špiceri, Grinbaumi i Farkaši“, odnosno, većinom lica „sa mađarskim,

¹⁵¹ Inž. D. D. Lončarević, Stranci u našoj zemlji, *Narodna odbrana*, 17. septembar 1933

nemačkim ili judeo mađarskim imenima“. Naglašavalo se da su to „društvene gusenice i hrčkovi“, koje bi trebalo udariti „posred temena, kako bi se Otadžbina očistila od tih gadova“. *Narodna odbrana* se „u horu sa celokupnim stanovništvom“, pitala: „Dokle će ovi Bernardi Farkaši, Grinbaumi, Šenkeri i Štinkeri, Špiceri i Mardohaji da potkradaju i pljačkaju državu“ i da „skrnave grobove onih, koji su potocima krv svoju točili za slobodu ove zemlje, da ugrožavaju opstanak nesrećnih porodica i države, koju su naši ljudi ne žaleći žrtava stvarali i kostima svojim popločili“. Tvrđilo se da su u pitanju čitavi „bataljoni“ stranaca i da zato ne može da se prebaci *Narodnoj odbrani* da „sprovodi ideologiju šovinizma“, jer ona samo želi da onemogući rad „anacionalnih i antidržavnih elemenata“. Zato je jedan od zadataka *Narodne odbrane* bila odbrana domaće privrede od „tuđinaca“ koji žele da finansijski upropaste državu i čija se radna snaga „kao paukova mreža razapela nad celokupnom našom privredom“, jer nije šovinizam, već je „sveta dužnost i ljubav prema rodu“, postarati se prvo „za hleb rodenoj deci, pa tek onda za hleb gostima“. Rasprostranjeno uverenje u Jugoslaviji, da pojam „stranac“ znači nešto „otmeno“ i „sposobno“, list je video kao odraz odsustva nacionalne kulture, tražeći da se sa tim „tradicionalnim mišljenjem“ prekine i pokaže „da gostoljublje ne znači blesavost i da u našoj kući gazduje domaćin, a ne gost“. Zahtevalo se da se stane na put „stranim probisvetima“ koji Jugoslaviju smatraju svojom kolonijom iz koje mogu „da vade do mile volje“, da se prestane sa verovanjem da su strani „stručnjaci“ bogovi kojima svi moraju da se klanjaju, „a koji bi vrlo verovatno u svojim otadžbinama sedeli skrštenih ruku“, da se javno „žigošu“ takvi slučajevi i udalje takvi „stručnjaci“, kako zemlja ne bi bila „večiti majdan bogaćenja belosvetskim strancima“. Tražilo se da „svako u krugu svoga delovanja“, a naročito po većim gradovima, „prouči dobro koliko ima tih stranaca, šta rade, kako rade i kako se odužuju zemlji u kojoj su našli široko i duboko gostoprinstvo, pa će se uveriti, da je nastalo vreme za prečišćavanje“, uz ogradu da im nije cilj da „navuku opštu mržnju na strance“, jer „gosti su uvek dobrodošli, ali pijavice nisu nam potrebne“.

Ubrzo je list uputio i drugu „opomenu“ Jevrejima, jer je na prvu bilo oštih reakcija. Tvrđilo se da „Jugoslovenima“ nije dovoljno da im se „tutne fraza o širokogrudosti“, pa da „zažmurimo na sve“, da „zdrav jugoslovenski nacionalizam ne

zna za mržnju“, ali i da je „fakat“ da ima Jevreja koji ne vrše svoje fiskalne obaveze prema zemlji i da „od samih Jevreja“ zavisi kakav će stav domaći nacionalizam zauzeti prema njima, odnosno, da „stav nacionalista zavisi jedino od držanja onih, koji ni do danas nisu stigli da nauče naš državni jezik, a kamo li da likvidiraju sa mentalitetom koji ih zavađa sa našom državnom i nacionalnom mišlju“.

Već 1934. *Narodna odbrana* je iz nemačkog lista *Leipziger Abendpost* prenela članak o organizaciji Narodna odbrana, koji je izveštavao da „novi vođ Narodne odbrane g. Ilija Trifunović“ pokušava da konsoliduje stanje u zemlji prema pravilima organizacije koja se izgrađuje „po nemačkom sistemu“ i gde su svi mesni odbori potčinjeni vodi. I Narodna odbrana „stoji na polju rasnog gledišta, te ona prima za svoje članove samo one, koji pripadaju slovenskoj rasi“, što je prouzrokovano sistematskim protivzakonitim izvozom zlata jednog beogradskog Jevrejina koji ne bi mogao da uspe u tom poslu „da ga drugi Jevreji nisu pomagali“.¹⁵²

Iz broja u broj baveći se istom temom, list je ponavljao da su poslednjih godina učestale afere čiji su nosioci bili ljudi „koji nisu pripadali našoj naciji“, a koji su oštetili državu „za teške milijune“, da se strani „stručnjaci“ bave nezakonitim poslovima nanoseći veliku štetu celokupnom „nacionalnom životu“, da su „grobari naše nacije“ i da moraju biti „onemogućeni“. Tražilo se da se „Mojsijevci prihvate zaslužne saradnje u izgradnji naše države“, pa će samo po sebi nestati i „pitanje Mojsijevaca u našoj državi“, ali sve dok budu verovali da je Jugoslavija područje „u kome se može slobodno i nekažnjivo pljačkati“, dotle će postojati i nastojanje da se takvi „svim silama“ onemoguće u „njihovoj prljavoj raboti“. Zaključivalo se da „ako je nacija vrh svega i iznad svakog“, onda „svaki onaj koji drugačije misli i radi, ima da se popravi i pokori većini koja tu naciju sačinjava – u protivnom mora da bude odstranjen“.

Tih godina *Narodna odbrana* je bila veoma aktivna u sprovođenju akcije „Svoj svome“, prateći propagandu slične kampanje u Nemačkoj, koja je bila, kako se navodilo, „na

¹⁵² Jedna opomena, povodom poslednje prljave afere, *Narodna odbrana*, 27. maj 1934; Bataljoni Farkaša, *Narodna odbrana*, 22. jul 1934; V. P. Za čast naroda i narodne snage, *Narodna odbrana*, 29. jul 1934; Mil. Bor. Opet opomena, *Narodna odbrana*, 19. avgust 1934; Macis, Nemci o „Narodnoj odbrani“, *Narodna odbrana*, 23. septembar 1934.

stepenu umetnosti“ i gde se zahtev za potrošnju domaće robe mogao lakše sprovesti jer je „nemački varošanin i seljak odgojen u vojničkom duhu“ i energično sprovodi ideju „vaskrsenja nacionalne proizvodnje“.¹⁵³ Tražeći da se kupuju samo proizvodi domaćih proizvođača kako bi se sprečilo da „postanemo privredno roblje tuđinu“, tvrdilo se da niko ne zna koliko se „novaca zgrće“ u kase stranaca, ali je sigurno da oni uvek „nađu puta i načina da što manje porez plate“, pa i uvid u liste kažnjenih lica potvrđuje da su sva njihova imena „bez ic na kraju i čisto judeo mađarska“. Na sopstveno pitanje „ko je taj ko podnosi krive i netačne poreske prijave“, odmah se odgovaralo da to čine samo oni „čija je državlјanska svest pod znakom pitanja“, a to su „razni Šterni, Šranci, Rozencvajzi, Solomoni i Štajni, Grinvaldi i Rozenberzi“, uz precizno navođenje da taj „elemenat“ čini „impozantnu većinu od 90% svih izrečenih kazni“ carinski kažnjivih dela.¹⁵⁴ Tvrdilo se da u jugoslovenskim velikim gradovima živi određen broj stranaca koji zauzimaju značajne položaje iako su po svojoj prošlosti, sadašnjosti, poslovima, kulturi i poreklu „vrlo sumnjivi“, pa „ti sumnjivi tipovi“, uz domaću pomoć, uspevaju da osvoje pozicije i u „najotmenijim krugovima“ gde mogu najlakše da skriju svoj kriminal.¹⁵⁵

Povodom izlaska prvog broja nedeljnog lista *Beogradske jevrejske novine*, oktobra 1936, *Narodna odbrana* je ocenjivala da se njihovo uredništvo trudilo da javnosti predstavi Jevreje kao najveće jugoslovenske patriote, „kao ispravne, časne i poštene građane“. Prigovarala je što list ne ukazuje i na „sve rđave strane kod Jevreja“, i što nije uputilo kategorički zahtev „izvesnim Jevrejima“ da izbegavaju korupciju, „švercerske i trošarinske afere, povrede deviznih propisa, falsifikate“. Naglašavajući da je uredništvu *Beogradskih jevrejskih novina* jedan od glavnih ciljeva širenje cionističkog pokreta, jer je propagiralo prikupljanje sredstava za Palestinu, *Narodna odbrana* je postavila pitanje: „Pa zar je ovo patriotizam, zar ovo ide na dobro države i naroda jugoslovenskog?“ Naglašavalo se da Jevrejima niko ne brani da kupuju zemlju, ali da oni to nerado rade, jer im „ne konvenira“ da

¹⁵³ Anton A. Antončić-Mikočić, *Dobro i zlo*, *Narodna odbrana*, 9. septembar 1934; Posle izložbe domaće radinosti, *Narodna odbrana*, 12. maj 1935.

¹⁵⁴ I opet svoj svome, *Narodna odbrana*, 16. septembar 1934; Zar milost za švercere? *Narodna odbrana*, 3. februar 1935.

¹⁵⁵ Ivan Malinar, Pregled štampe, *Narodna odbrana*, 1. mart 1936.

se bave zemljoradnjom. Prenošeni su podaci iz *Beogradskih jevrejskih novina* o broju Jevreja u Jugoslaviji,¹⁵⁶ uz primedbu da bi bilo bolje da su doneti podaci po profesijama, „odakle bi se jasno videlo koliko Jevreji vole obrađivati zemlju, dok za Palestinu sa najvećim trudom kupe priloge i tamo šalju naše dinare“.¹⁵⁷

Karakteristična teza kojom je često potkrepljivan antisemitizam, bila je ona o sprezi komunizma i jevrejstva koja je postala gotovo stereotip podrazumevan čak i od dela protivnika antisemitizma. Tako je anonimni autor jednog teksta u listu *Život i rad* 1933, načelno osuđujući antisemitizam, i sam u osnovi Marksovih socijalističkih ideja video njegovo lično poreklo, tvrdeći da su one razumljive kada se ima u vidu „da su Jevreji po svom udesu bili stolicima denacionalizovani i sledstveno tome najviše se približili pojmu sveljudskog bratstva“.¹⁵⁸ Nasuprot tome, Živojin Balugdžić je odbacujući klasične antisemitske argumente po kojima su Jevreji tvorci i glavni konzumenti i kapitalizma i komunizma, sarkastično primećivao da su oni izgleda stvorili „pravo čudo“, jer su istovremeno optuživani i da su nosioci kapitalističke preduzumljivosti, i preko „raznih Marksa i Engelsa“, organizatori pokreta „protivu sebe“.¹⁵⁹

I pored uočavanja kontroverznosti i nelogičnosti ovakve argumentacije, u konzervativnim i profašističkim krugovima ona je i dalje predstavljala temelj opisa jevrejskog „problema“. Ivan Nevistić je u *Pravdi* tvrdio da je u svakoj otkrivenoj komunističkoj organizaciji u zemlji primećivan „napadno veliki procenat“ članova bogatih jevrejskih porodica. Pitao se da li je to slučajno, i odmah odgovarao da će ti „samozvano napredni“ ljudi već i samo ovako postavljeno pitanje okarakterisati kao znak „reakcionarnog antisemitizma“. Uporno je i dalje tvrdio da to ipak ne može da pobije činjenicu da su među propagatorima komunizma naročito brojni „naši bogati Jevreji“. Priznavao je da to izgleda paradoksalno, jer se postavlja pitanje kako se u pokretu, koji iz temelja ruši kapitalistički sistem, nalaze ljudi koji su zahvaljujući kapitalu stekli položaje u društvu. Odgovarao je da tu pojavu i sami marksisti-idealisti nazivaju

¹⁵⁶ Od ukupno 71.540 Jevreja u zemlji, u Beogradu je živelo 11.100, u Zagrebu 9.500, u Sarajevu 9.320.

¹⁵⁷ *Beogradske jevrejske novine, Narodna odbrana*, 25. oktobar 1936.

¹⁵⁸ Ernst Toler, *Jedna mladost u Nemačkoj*, roman, izdanje Nolit, Beograd 1933. *Život i rad*, 15. oktobar 1933.

¹⁵⁹ Živojin Balugdžić, Dva shvatanja o jevrejstvu, *Srpski književni glasnik*, 1. oktobar 1940.

„salonskim komunizmom“ i tumače kao obični snobizam, „tako čest u tako zvanim otmenim krugovima, naročito među ženama“. Po Nevistiću čak nije ni bilo naročito bitno što su u pitanju bogataške porodice, koliko činjenica što su jevrejske. „Zašto su baš Jevreji, i to bogati Jevreji, toliko naročito, ne samo simpatizeri već i propagatori marksizma? Zašto baš oni pokazuju toliku sklonost za otvaranje izdavačkih preduzeća i knjižara u kojima marksistička literatura zauzima redovno počasno mesto i predstavlja glavni artikl?“ Smatrao je da se to ne može objasniti pukim snobizmom i da je uzrok mnogo dublji. Iako nije objasnio u čemu je taj dublji razlog, zaključivao je da ti „čudnovati sledbenici Marksa“ u svojoj računici previđaju da takvim radom daju najveći podstrek antisemitizmu, da „u našoj krajnje tolerantnoj nacionalnoj javnosti upravo izazivaju rasističko raspoloženje“ i da je čudno što sve to oni, „kao nenadmašne računčizije zaboravljaju u svojoj računici“.¹⁶⁰

Slično je pisala i Ljotićeva *Otadžbina*, neprikriveno označavajući Jevreje kao vođe domaćih komunista, tvrdnjom da se pregledom presuda Suda za zaštitu države potvrđuje da je među osuđenima za komunizam „najviše jevrejskih imena“. Jevreji su obeleženi kao „najrevnosniji komunistički agitatori“, izdavači marksističkih knjiga, finansijeri marksizma, pomagači „separatista svih boja“. I ovde je pominjana klasična ljotićevska formulacija da je Jevrejima stalo do toga da „voda i dalje bude mutna, kako bi u njoj lakše lovili“, odnosno, da im nije u interesu sređivanje prilika u zemlji, ni pronalaženje pravog puta „u poslednjem času“. Opis domaćih Jevreja završavao se konstatacijom: „Za njih: novac, raskoš, šampanjac, – a za nas: siromaštvo, oskudica i komunizam.“ Time nije, kako se navodilo, skidana odgovornost i sa domaćih ljudi, koji su iz „sebične gramžljivosti“ ili iz „naivnosti“, nasedali „dobro smišljenim mahinacijama ljudi, kojima je otadžbina ceo svet“.¹⁶¹

Moderni antisemitizam proistekao iz antijudaizma najviše je došao do izražaja u obimnom tekstu advokata Ilije Živančevića objavljivanom u nastavcima u listu *Vreme*. Pisao je da je Hristova misao teško prodrla u dušu njegovih učenika i da Jevreji nikako nisu mogli da shvate da treba propovedati novu veru i van jevrejskog naroda, jer „Jevrejski Bog ne može biti poklonjen strancima“. Na ruševinama Rimskog carstva diglo se

¹⁶⁰ Ivan Nevistić, „Salonski marksizam“, *Pravda*, 20. decembar 1935.

¹⁶¹ Naši dopisi, – povodom članka „Komunistička opasnost“, *Otadžbina*, 4. avgust 1935.

„Carstvo judeorimske Crkve“ koje je „ubilo“ hrišćanstvo, „judaistička ideja o zabrani ploda saznanja pretvorila je veru u dogmu, oterala Misao na lomaču i gurnula čoveka u duboku tamu“, „judaistički teokratizam dao je vladu crkve“, „judaističko-rimska isključivost imala je za posledicu Krstaške Ratove“, a „judaističko shvatanje Boga kao Osvetnika“ uvelo je hrišćanstvo u inkviziciju. „Na horizontu zapadne Evrope samo su se videle crne rize i krvave ruke Velikoga Inkvizitora.“ Ovaj „krvavi val zaustavili su, međutim, Arijanaci i u zapadnu Evropu uneli svetlosti i humanizma“. Pod pojmom „Arijanaca“ autor je primarno podrazumevao Slovene.¹⁶²

U svojim razmatranjima „čistote rase“, Svetislav Stefanović je odnos prema Jevrejima postavio na čisto biološki teren. Ističući značaj „pozitivnih“ proizvoda mešavine germanske i slovenske rase, istovremeno je naglašavao „štetan“ uticaj mešavine germanske i jevrejske, tvrdeći da se mešani brakovi te „dve rase“ degenerišu i postaju sterilni već u drugoj ili tećoj generaciji. Verovao je da je to iskustvo „o sterilizaciji Jevreja u mešavini sa drugim rasama“ i bilo jedan od povoda za njihov običaj da sklapaju brakove samo sa svojim saplemenicima, čak i u najbližem srodstvu, „što je dosad čuvalo čistotu Jevreja kao rase, sa izvesnim utvrđenim i nepromenjenim fizičkim i psihičkim osobinama“. To ih je istovremeno učinilo stranim, „često, nedragim i nemilim i nerado primljenim u društvu drugih naroda“, pa se i „mržnja rasista“ okrenula „u prvom redu i najviše protiv Jevreja“.

Stefanovićev antisemitizam je, međutim, uglavnom dolazio do izražaja posredno, tako što je u jevrejskom poreklu pojedinih ličnosti prepoznavao uzrok njihovog „kobnog“ delovanja. Koren Marksovog učenja video je u njegovom poreklu, tvrdeći da je i on, „kao i većina njegovih sunarodnika“, spadao u „sposobne imitatore“, a „nesposobne za velike originalne ideje“. Za propast Čehoslovačke 1938. bio je kriv Beneš čije bi jevrejsko poreklo, po Stefanovićevom mišljenju, „mnogo šta objasnilo u kobnoj ulozi ovog čoveka“. Poljsku je upropastio Bek čije ime „ne govori za njegovo slovensko poreklo pa bi i to objasnilo mnogo stvari“, dok su Blum, Mandel i Daladje upropastili Francusku, od kojih su prva dvojica „jasno, jevrejskog porekla“. I u zemlji visoko cenjeni Bergson, po

¹⁶² Ilija M. Živančević, advokat, Germani ili Sloveni? Misija Arijanaca, *Vreme*, 19-21. oktobar 1933.

Stefanovićevom mišljenju je bio „Jevrejin po poreklu i po duhu svoje filozofske limunade za dokone ljude“.¹⁶³

I crkveni list *Misionar* se bavio jevrejskim pitanjem. Nikolaj Velimirović je 1936. ponavljao staru priču da su Jevreji prvo ustali protiv pravoslavne vere, zbog čega su „razvevani kao pleva po celome svetu; kuća njihova ostala je pusta; kao što im je Spasitelj i prorekao govoreći: eto će vam se ostaviti vaša kuća pusta“.¹⁶⁴ *Misionar* je pisao da su bezbožnici gori od neznabožaca, „a osvetoljubivi Jevreji od svih zverova“. Predviđao je da će bog preneti „sveti moralni oganj“ u Rusiju koja je počela, pa će i završiti dva rata, „evropski i jevrejski“. Napadajući adventiste, *Misionar* ih je pitao „zašto poričete Hrista i opšte Vaskrsenje mrtvih sa vašom Jevrejskom subotom“ i „zar nije bolje da pokažete da ste vi novi Jevreji? Jevrejima je milo što ste se odvratili od Nedelje i Crkve. A nama nije mio ni jedan vaš postupak. Dok vi Jevreje ostavljate na miru, i samo nas kritikujete“. Adventistima je prebacivano da „jevrejskim okom“ gledaju na *Stari zavet*, da za „zlobne Jevreje“ Jovan Krstitelj nije bio prorok, niti Hristos mesija, da ni Jerusalimski hram nije mogao da se održi, jer „Bog nije dozvolio Jevrejima da se opravdaju ni zidinama svoga Hrama“. Urednik *Misionara* je povezujući „boljševizam i jevrejstvo“, navodio da nije „načelni antisemit“, ali da se nameće „sociološka“ činjenica „antisemitskog“ karaktera, da je marksizam i u teoriji i u praksi, kao jevrejska tvorevina, agresivni neprijatelj crkve.¹⁶⁵

Misionar je izvestio i da je 1936. u Osjeku, „relativno židovskom gradu“, boravio pastor anglikanske crkve „Židov, g. Davidson“ sa naročitom misijom propagiranja prelaska Jevreja u hrišćanstvo. Citirane su njegove reči: „Mi smo osnovali svoju vlast i blagostanje na materijalizmu i zlatu, ali šta nam je zlato pomoglo u Nemačkoj i drugim državama gde nas gone! Mi se sada vraćamo u Obetovanu Zemlju i opet sa kesama zlata koje će nas i tamo izneveriti.“ Tvrđio je da dok se potomci „izabranog naroda“ ne vrate Hristu i ne priznaju svoju krivicu, neće nigde naći mira,

¹⁶³ Dr Svetislav Stefanović, Rasizam i ekonomska struktura društva, *Ideje*, 18. maj 1935; Apsurdi i paradoksi demokratije, *Otađbina*, 11. decembar 1936; Masonske izopačenosti; Za preorijentaciju i reviziju vrednosti (1940), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 221-222, 439;

¹⁶⁴ Episkop Nikolaj, Beseda o nedelji pravoslavlja, *Misionar*, februar 1936.

¹⁶⁵ Biserne brojanice, *Misionar*, februar 1936; R. J. A. Poruke adventistima, *Misionar*, februar 1936; Urednik *Misionara*, jeromonah Jovan, Odgovor na jednu tužbu, *Misionar*, decembar 1937.

jer će se „krv Pravednika“ svetiti „na nama i deci našoj“. Pitao se šta su Jevrejima pomogli protestanti, hugenoti, „humanisti i Liga“, šta su im pomogli Volter, Didro i Ruso, „punokrvni Jevreji“, šta „materijalistički filozofi“ Galilej, Njutn i Kant „koji pokušase svoju mudrost izjednačiti sa Božijom“, u čemu je „jevrejsko bogoborstvo došlo do vrhunca“. Pominjao je i Laplasa, Darvina i Marksa, „sve Jevreji“, pričao kako su Jevreji zavladaali Rusijom i pokazali „svu svoju mržnju prema čovečanstvu“, a ipak, „jevrejsko carstvo ne dolazi“. Predviđao je da kad se „probude hrišćani od posleratnog nemorala ko zna šta sve očekuje sve bogate Jevreje“. U Americi jevrejsko blago vlada uzalud jer tamo postoji „strašna hrišćanska organizacija“ Kju Kjuks Klan „uperena protiv svega jevrejskog“. Zaključivao je da „Krv Pravednikova gori nad našim glavama“, da su danas „svi hrišćani braća“ i da je „Hristos naša vera, Hristos je naša ljubav, – On je Mesija naš“. ¹⁶⁶ *Misionar* je pisao o jevrejskoj „opasnosti“ zbog njihovog „plana“ po kome ruše vladaoce, zakone i crkvu. I Engleskom su još u 18. veku zavladaali Jevreji „pod imenom franmasona“, pomoću racionalizma su umrtvili duh francuskog naroda, doveli ga do propasti i uveli u Revoluciju. Zatim su ubili kralja i zaplenili crkve, jevrejski bankari su ukočili sav novčani saobraćaj, uneli „luksuz i pokvarenost“ u činovništvo, „da se u Francuskoj nije moglo disati od nepravde“, pa je tako pala francuska monarhija. Jevreji su „bogoborci i zakonoborci – protiv Boga i protiv zakona – to je cilj svih sloboda koje oni po svojim knjigama propovedaju. Jer im je zločin slast“. Za vreme „obesne“ carice Katarine Jevreji su uspeli da svoju „književnu logiku“ prenesu u Rusiju, a onda započeli „opšti napad na Evropu“. Posle svetskog rata ona je postala „poprište jevrejskih agitacija“, u evropskim novinama je zavladao „jevrejski jezik“, pisale su „samo ono što je Jevrejima slatko, pijanstvo, preljube i zločini“. Kafane su počele da se ponose „satanskom ’žac’-muzikom“, ulice „bludotvornim razgovorima“, žene „smradom i golotinjom“, novine „pronalaskom zločina“ i tako su gradovi postali „sodomska pristaništa za rušenje vere i morala“. *Misionar* je zaključivao da „Evropejci ratovaše, a Jevreji zaključiše mir“ i „sve ratne oštete pretvoriše u trgovačke akcije. Te akcije otkupiše budzašto, pa pomoću tih akcija zarobiše i zapleniše sav novac, da bi pomoću krize upravljali svetom“. I navodna „kriza“ je „staro jevrejsko oružje za rušenje“, a masa nezadovoljnika im je poslužila kao najbolja vojska „za nered i krvoproliće“. Sve što je u Evropi internacionalno,

¹⁶⁶ Dimitrije Orsić, Jedan interesantan pokret! *Misionar*, jun-jul 1936.

kao „ton-filmovi, žac muzika, nemoralna ženska nošnja, sportske utakmice, turizam, kupe, radio-koncerti, kriminalne novine, proždrljivost, krajnje preziranje bližnjega, odbacivanje straha Božijeg“, predstavlja „plodove sistematske jevrejske i franmasonske propagande“ koji bezakonjem „truju svet da bi njime zavladao“. U Rusiji to vrše javno, u Evropi prikriveno, a „glupi evropski varošani“ to nazivaju „savremenom kulturom“, jer su ih Jevreji toliko „zaglupeli“ da „savremenim“ nazivaju „sasvim starinsko jevrejsko oružje“. I u zemlji „sa malim izuzetkom“ gotovo sve novine „pišu na jevrejskom jeziku“, odnosno, sadrže „zlo ili laž“.¹⁶⁷ *Misionar* je pisao da je satana glavni neprijatelj ljudskog roda čije je oružje greh, ali da pored njega postoji „još jedno oružje, koje on upotrebljava protiv nas posredno i s vremena na vreme. Jevrejstvo, na primer“. Jevreji su odbacujući Hrista odbacili i spasenje radeći protiv crkve, a time i „protiv naših duša“. I masonstvo je „takav neprijatelj Božji pa naš“. I liberalizam znači „slobodu od Boga, crkve i moralnih načela: u filosofiji – to je racionalizam, u politici – to je demokratija, u ekonomiji – to je kapitalizam“, pa je i kapitalizam „neprijatelj Božji i naš“. I komunizam je „proglasio čovekovu nezavisnost od vere i hrišćanskog morala“ predstavljajući „vrh satanske delatnosti“.¹⁶⁸ „Jevrejski kapitalisti“ su, ne žaleći para, u Jugoslaviji pokušavali da svojim „izvitoperenim verskim učenjem“ razruše porodicu, društvo, državu i da oslabe Srpsku pravoslavnu crkvu „koja sve Srbe drži i čuva pod svojim okriljem kao kokoš piliće svoje“.¹⁶⁹

Opisujući jedan zbor udružene opozicije u Šapcu, *Otadžbina* je navodila reči Mačekovog izaslanika da su hrvatski i srpski seljaci opljačkani, a da je njihov novac završio u „dubokim džepovima beogradske čaršije“. *Otadžbina* mu je preporučivala da se zagleda „malo bolje u džepove zagrebačkih Jevreja“ koji su mnogo dublji i u kojima će „naći i celu beogradsku čaršiju, a sigurno i sve proizvode žuljevitih ruku i hrvatskoga i srpskoga seljaka“.¹⁷⁰ U desničarskim krugovima je povremeno primenjivan metod prividnog razumevanja Jevreja, a stvarnog antisemitizma koji je posebno koristio vođa pokreta Zbor Dimitrije Ljotić. Negirajući da u njegovom pokretu ima mržnje prema Jevrejima, „niti je sejemo, niti želimo da se razvije“, pisao da im je želja samo da izgrade svoj „samozaštitni sistem“, ali da

¹⁶⁷ R. J. Arsović, Opasnost od Jevreja, *Misionar*, septembar 1936.

¹⁶⁸ Marko Dimitrijević, Naši neprijatelji, *Misionar*, jun 1937.

¹⁶⁹ Vasilije Kostić, Pod okriljem Pravoslavlja, *Misionar*, april 1937.

¹⁷⁰ U čijim džepovima, *Otadžbina*, 3. novembar 1935.

u tome nailaze „na prepreke jevrejskog duha“. Navodio je da među Jevrejima nije „našao veći broj rđavih ljudi, nego među ostalim narodima“, da je jevrejski narod stvarajući istorijsko i duhovno jedinstvo, ostvario „jednu izuzetnu organsku celinu“ i da se s obzirom na ulogu jevrejstva u životu civilizovanih naroda može reći da se sve te „veličanstvene reke ulivaju u jevrejsko more“. Upravo u tome je video „suštinu jevrejskog pitanja“. Navodio je da se u svetu desila „trostruka revolucija“ koja je uništila dotadašnje „organske zaštitne osnove čovečanstva“ prilagođene „organizmima svakog naroda“, a ogledala se u pobedi ideje individualizma koja je „u ekonomiji urodila kapitalizmom, u politici demokratijom“, a u duhovnoj oblasti „uzimanjem jedinke za merilo i borbe za opstanak kao sretstvo napretka“. Ljotić je oprezno navodio da ima ljudi koji u toj revoluciji „vide delo jevrejsko“ izvedeno po planu, sam dodajući da za takvo tvrđenje nema nepobitnih istorijskih dokaza. Zatim je uvek dolazilo jedno podvučeno „ali“. Tvrdeći da od navedene trostruke revolucije svi narodi osećaju velike nevolje i da svaki od njih ponovo pokušava da sebi izgradi „zaštitu u ekonomiji, u politici, u filozofiji ili moralu“, na tom putu nailaze na prepreku. Postavljao je pitanja: „Koga narodi nalaze na svom putu pri tim pokušajima? Ko na razne načine ometa ostvarenje njihove zamisli?“ I odmah nedvosmisleno odgovarao: „Nalaze onaj isti duh, što je sam duboko pobožan, bio najveći pobornik ateizma, što je sam duboko nacionalan, dao najveće pobornike za internacionalizam, što je sam duboko porodičan, dao najveće kritičare braka i najveće hvalitelje raspojasanosti, što je sam duboko konzervativan, bio izvor i oruđe najvećih revolucija. Nalaze uvek duh Jevrejstva.“ Tvrдио je da je razbijeno „organsko jedinstvo svakog naroda“ osim jevrejskog, koji ima izgrađene „zaštitne sisteme“, pa dok svojim duhom, organizacijama i novcem ruši zaštitne sisteme drugih naroda, dotle čuva svoj savršen religiozno-nacionalno-socijalni sistem i svoju individualnost, jer jedino „jevrejskom duhu“ koriste „nenarodni sistemi kapitalizma, demokratije, individualizma, materijalizma i bezboštva“. Pozivajući se na Dostojevskog, tvrdio je da nisu samo „ganjanja mogla uticati na izgrađivanje ovog jevrejskog zaštitnog sistema“, već mu je osnova u jednoj ideji „koja vuče, pokreće i nosi“ i o kojoj čovečanstvo „još nema snage da kaže poslednju reč“. Tvrдио je da neminovno mora doći do sukoba „između duha svakog naroda koji teži svojoj samozaštiti i duha Jevrejstva koji mu pri

tome smeta“, ali i pledirao da taj sukob bude razrešen mirno, tražeći od Jevreja da razumeju „duboke razloge svog pitanja, pa ništa sa svoje strane, ako im je moguće, da ne čine da ne bi oštrinu svog pravog položaja osetili“.¹⁷¹

Svoj stav prema Jevrejima tj. „Izrailju“ Ljotić je najeksplicitnije izneo u knjizi *Drama savremenog čovečanstva* koja je predstavljala predavanje održano u više mesta u zemlji oktobra 1939, posle početka rata i potpisivanja ugovora o nenapadanju između Nemačke i Sovjetskog Saveza. Užasnut ovom činjenicom, a u strahu od komunizma i sada već otvorenoj mržnji prema Jevrejima, Ljotić je čak i Hitlera proglasio samo pionom u njihovim rukama. Pisao je da „reditelj“, odnosno, tvorac i organizator drame čovečanstva nije jedan čovek, već „jedna kolektivna ličnost“, jedan od „najvećih i najneobičnijih naroda na svetu“. Narod bez svoje teritorije, „rasejan kao pleva među drugim narodima“, narod koji je i svoj jezik zaboravio, promenio veru, koji je izgubio i socijalnu strukturu i koji „bez truda“ obezbeđuje svoj život na zemlji. Nastavljao je da je to narod koji je „i dušu promenio“, a koja je ipak ostala „onakva kakva je bila nekada“, tj duša puna „zlobe i pakosti“. Živeći kao prognanik, taj narod je morao da navlači „masku laži“ i da se „naoruža mržnjom“ prema onima zbog kojih je nosio masku. Naglašavao je: „Eto, taj narod je Reditelj Drame savremenog čovečanstva.“ To je „Izrailj“, jedini narod koji se „drznuo da pomisli da se rve s Bogom“, verujući da mu je suđeno „da vlada narodima“. U tom cilju on pod maskom dela svim sredstvima, i kad govori o jednakosti, iako sam „ne veruje da je jednak s ostalim narodima“, i kad govori o bezboštvu, iako sam ne može biti ateista, i kad govori protiv braka i porodice, iako „nema naroda koji je tako porodičan kao što je jevrejski narod“, i kad govori za internacionalizam, iako sam „oseća odvratnosti prema drugim narodima“, „i kad je za demokratiju, i kad je za socijalizam i kad je za komunizam“. Tako je uspeo krajem 18. veka da poruši „sve zaštitne sisteme evropskih naroda“, uspeo je da uzme u svoje ruke celokupno svetsko bankarstvo i trgovinu, pozorišta i opere, filmsku industriju, izdavačka preduzeća. Ali ni to mu nije bilo dovoljno, pa je želeo da „napravi lom i kaos“ u svetu, svetsku revoluciju posle koje će „pući ona zora koju Izrailj čeka“. Ljotić je tvrdio da je „svaki rat i svaka revolucija na štetu evropskih hrišćanskih naroda, a na

¹⁷¹ Dimitrije Ljotić, Odgovor Malhut Jizrael-u, *Otažbina*, 13. avgust 1936.

korist jevrejskog naroda“. Negirao je da su *Protokoli sionskih mudraca* falsifikat tvrdeći, naprotiv, da oni „pretkazuju budućnost“ i otkrivaju „jevrejske planove“. Tako je zaključen i Versajski mir, i to je „režiser – Izrailj spremio“, tako su stvorili i preduslove za nemačko jedinstvo, tako su „Jevreji i njihovi agenti“ stvorili i Društvo naroda, tako su „uvukli Ameriku u rat“, doveli „svog eksponenta“ Vilsona da omogući razjarivanje pobedene Nemačke, ali i da spreči njeno uništenje. „Oni su razjedinili Veliku Britaniju i Francusku, a ove odvojili od Italije“, oni su bili „glavni agent defetizma u Francuskoj“, i Narodni front je „jevrejsko-komunistička tvorevina“ preko koga je Francuska „ekonomski, politički i vojnički skrhanja“. Oni su „bacili Musolinija u naručje Hitlera“. I kritiku kapitalizma je napisao „Jevrejin Karlo Modrohaj Marks“, postavljajući osnovu socijalizma koju čine ateizam, materijalizam i klasna borba. I te tri misli „nose pečat jevrejskog genija i pritvornog mu mentaliteta“. I revolucija 1917. je bila „porobljavanje ruskog naroda od strane jedne misli strane ruskom narodnom duhu, njegovoj istoriji i njegovoj tradiciji; misli ponikle iz jevrejskog semena, odrasle na đubrištu zapada, a ubačene preko ljudi poslatih u plombiranim vagonima, kroz neprijateljsku zemlju usred rata“. I sukob Trockog i Staljina je „samo maska Izrailjeva“. Revolucijom u Rusiji Jevreji su stvorili „tvrđavu svetske revolucije“ pomoću koje će „međunarodno Jevrejstvo“ doći do ostvarenja svog „pedesetvekovnog sna o vladavini nad celom zemljom i svim narodima“, obaranjem nacionalnih država, ubijanjem drugih religija, „stvaranjem jedne svetske države, kojom niko drugi vladati ne može već jedino međunarodni, svuda među narodima rastureni narod, kome će se sva plemena pokloniti i svi narodi služiti i blagosloviti ga kao pobednika“. U drami koju Jevreji „režiraju“ svakome daju ulogu „tako umešno da je i jedan Hitler, za koga smo verovali da je sasvim dobro prodro u planove jevrejske, odigrava vrlo dobro, ako i nesvesno, onako kako Izrailju treba“. Nemačka treba da bude izazivač rata i motor revolucije, a „preko Sovjeta Izrailj drži Krmilo rata, pa prema tome i Krmilo revolucije“. Zato je nemačko-sovjetski pakt „spajanje motora sa krmom“. Ljotić je tvrdio da je odavno rekao da „Hitler postaje nesvesni jevrejski agent“, izaziva rat i upravljen „sovjetskim kormilarom“, udara „o zid anglo-francuski, sve u cilju koji je Izrailj postavio“. Tako je počela „lukavo spremljena“ drama, a „Izrailj ima razloga da iza kulisa trlja ruke i da se smeje, kako samo on ume“.

Zaključivao je da „Reditelj“ nije svemoguć, već da njegovi uspesi „dolaze od njegove lukavosti i našeg slepila“.¹⁷²

Ovo pitanje je detaljno razmatrao i Milosav Vasiljević u knjizi *Sociološki trebnik* iz 1940. pisanoj za potrebe organizacije Zbor, zastupajući na isti način antisemitizam sa svom njegovom klasičnom argumentacijom. Polazeći od razbacanosti jevrejskog naroda po svetu, tvrdio je da on predstavlja čvrstu narodnu i versku zajednicu koja ima svoje interese različite od interesa zajednica u kojima živi. Od oko petnaest miliona Jevreja u svetu, tvrdio je da samo oko 10% živi po selima, dok je u „najvećem jevrejskom gradu“ Njujorku čak 30% stanovnika Jevreja. Računao je da se za poslednjih stopedeset godina njihov broj u svetu ušestostručio „i proširio na celu zemljasku kuglu“, posebno u zemljama sa demokratskim uređenjima. Tvrdio je da nijedan narod na svetu nema sličnu profesionalnu ni imovinsku strukturu, zbog čega su Jevreji uspeli da dođu do najviših položaja „u narodima koji su ih primali u svoju sredinu“. Kao primer je navodio Britaniju gde su Jevreji uspeli da zauzmu „najveće političke položaje“, nabrajajući koji političari su Jevreji i tvrdeći da od deset glavnih položaja u vladi Nevila Čemberlena, „pet mesta drže Jevreji“, dok je Ministar spoljnih poslova Antoni Idn „oženjen Jevrejkom i preko žene je u srodstvu sa Litvinovim-Finkelštajnom, doskorašnjim komesarom spoljnih poslova u SSSR“. Tvrdio je da i u Sjedinjenim Američkim Državama Jevreji zauzimaju najviše položaje, da su članovi „Ruzveltovog trusta mozgova“ sve Jevreji, dok je Ministar spoljnih poslova Kordel Hal „oženjen Jevrejkom“. U vladi Narodnog fronta u Francuskoj „pod predsedništvom Jevrejina socijaliste Leona Bluma“, prebrojavao je Vasiljević, od 90 članova bilo je „40 Jevreja, 40 masona a samo 10 Francuza koji nisu bili ili se ne zna da su bili slobodni zidari“. Ovakve uspehe Jevreja tumačio je njihovim zajedničkim naporima „da se celome svetu nametnu kao gospodari“, jer „kao narod bez donjih, osnovnih zanimanja“ nemaju interesa da se organizuju u svojoj državi. Kako bi postali gospodari sveta, oni su stvorili demokratiju i komunizam, širenjem „demokratskih zabluda“ oni slabe nejevrejske narode, a komunističkim revolucijama uništavaju postojeće buržoazije kako bi umesto njih ustoličili „jevrejski vodeći sloj“. Zato od širenja demokratskih i komunističkih „zabluda“ među narodima, koristi imaju isključivo Jevreji. „Jevrejina“ Karla Marksa nije zanimao

¹⁷² Dimitrije V. Ljotić, *Drama savremenog čovečanstva*, Beograd, 1940, 8-47, 56-112.

položaj radničke klase, već je stvorio teoriju za potrebe „jevrejskog prodiranja“, svoju doktrinu je „stvarao kao Jevrejin“. To je, po Vasiljevićevom mišljenju, potvrdila ruska revolucija gde je uništenjem ruskog vodećeg društvenog sloja, ostvareno „gospodstvo Jevreja nad ruskim narodom“. I ovde je priložio spisak Jevreja u vrhu sovjetske uprave, zaključujući da je to država „kojom potpuno vladaju Jevreji“ i početak „ostvarenja jevrejskog programa o vladavini Jevreja nad svima drugim narodima“. I Kominternu je imala za cilj da pobuni donje slojeve u svim narodima, „sem jevrejskog“, vodeći ih u „porobljavanje“. I slobodno zidarstvo je „pripremio Jevrejin Elijas Ašmol“, čime je, „naročito Jevrejima“, obezbeđen ulazak u nacionalne lože. I masonski simboli su uglavnom „jevrejskog porekla“, a slobodno zidarstvo je „škola za vaspitanje elita svih naroda u duhu demokratije“, kao pretpostavke ostvarenja „jevrejskog zavladvavanja svetom“. Vasiljević je poručivao da „Zboraš smatra današnje Jevrejstvo, u ovome njegovom organizacionom obliku, veoma negativnim činiocem po učvršćenje naše narodne zajednice. Zboraš smatra Jevrejstvo centrom akcije za širenje demokratskih i komunističkih zabluda u svetu“.¹⁷³

Da nije u pitanju bio stav pojedinih listova i autora, već da je zazor prema doseljavanju Jevreja i ograničavanju slobode već prisutnih, postajao vremenom i državna politika, svedoči govor koji je održao 1938. Ministar prosvete Anton Korošec. I on je, osvrćući se na „jevrejsko pitanje“, tvrdio da ono u Jugoslaviji ne postoji, da Jevreji „uživaju potpunu zaštitu zakona“ i da se tretiraju kao ravnopravni državljani. U vezi sa doseljavanjem Jevreja iz drugih država, naveo je da „nijedna država na svetu u današnjim prilikama ne želi, da se broj njenih manjina poveća“, pa se tog „vrlo trezvenog stanovišta“ drži i Kraljevina Jugoslavija.¹⁷⁴ Povodom vesti „sa izvesnih strana“ da se protiv Jevreja i u Jugoslaviji priprema specijalni zakon, *Vreme* je 1938. izvestilo da je „sa merodavnog mesta“ obavešteno da su sve te vesti neistinite jer ne postoje nikakvi razlozi za to.¹⁷⁵ Veoma brzo, međutim, takvi „specijalni zakoni“ su doneti, pri čemu je posebno zanimljiv kontekst rada njihovog donosioca, Ministarskog saveta,

¹⁷³ Milosav Vasiljević, *Sociološki trebnik*, Beograd 1940, 150-192.

¹⁷⁴ Na proslavi 20-godišnjice opstanka Jugoslavije u Črenšovicima u Prekomurju ministar g. Dr Korošec je rekao: „U Jugoslaviji ne postoji jevrejsko pitanje“, *Vreme*, 12. septembar 1938.

¹⁷⁵ Protiv Jevreja u našoj zemlji ne priprema se nikakav zakon, *Vreme*, 20. april 1938.

i sadržina drugih, paralelno donošenih uradaba. *Samouprava* je avgusta 1940. izvestila da je ministar Korošec odlučio da se u sve srednje škole uvede učenje nemačkog jezika od prvog razreda, a učenje italijanskog da postane obavezno. Kako nije bilo dovoljno nastavnika za italijanski jezik, odlučeno je da se za početak uvede kao obavezan predmet samo u određenim gradovima.¹⁷⁶ Odluka je obrazlagana potrebom uspostavljanja kulturnih i ekonomskih veza sa Nemačkom i Italijom, koje su postojale i pre „nego što smo postali neposredni susedi“, a te „vekovne“ veze trebalo je sada produbiti i ostvariti što tešnju duhovnu saradnju. Tvrdilo se da je ova odluka Ministra prosvete „pozdravljena u svim redovima našeg društva, a prvenstveno među privrednicima i intelektualnim radnicima“, koji od privredne i kulturne saradnje sa Italijom i Nemačkom „očekuju i privredni i duhovni prosperitet naše nacije“.¹⁷⁷

Septembra 1940. su obnarodovane četiri uredbe o osnivanju nemačkih škola u Kraljevini Jugoslaviji na predlog Ministra prosvete. Doneta je *Uredba o otvaranju potpune privatne nemačke gimnazije s pravom javnosti u Beogradu*. Počinjala je sa radom od školske 1940/41. godine i za nju su važila određena odstupanja od Zakona o srednjim školama. Nemački jezik je trebalo da se uči od prvog do osmog razreda sa istim brojem časova kao i srpskohrvatski, dok se od trećeg do osmog razreda učio i italijanski jezik. Nastavni jezik je bio nemački, izuzev za nacionalnu grupu predmeta (srpskohrvatski jezik, nacionalna istorija i nacionalna geografija). Uredbom je određeno da nastavnici mogu biti jugoslovenski i nemački državljani, a učenici deca jugoslovenskih i stranih državljana koji su nastanjeni i zaposleni u Kraljevini Jugoslaviji. Druga je bila *Uredba o otvaranju potpune nemačke privatne realne gimnazije u Novom Vrbasu* sa sličnim odredbama kao i prethodna. Članom 7 je propisano da nastavnici „moraju biti jugoslovenski državljani nemačke odnosno jugoslovenske narodnosti“, dok je član 8 propisao da „učenici mogu biti jugoslovenski državljani samo nemačke narodnosti i deca roditelja nemačkog državljanstva koji su stalno nastanjeni i zaposleni u Kraljevini Jugoslaviji“. Treća je bila *Uredba o privatnoj nemačkoj učiteljskoj školi s pravom javnosti u Novom Vrbasu* za koju su važila ista odstupanja od

¹⁷⁶ U jednoj gimnaziji u Beogradu, Ljubljani, Mariboru, Celju, Novom Sadu, Kragujevcu, Skoplju, Sarajevu i Kotoru.

¹⁷⁷ Produblјivanje kulturnih i privrednih odnosa sa Nemačkom i Italijom, *Samouprava*, 17. avgust 1940.

Zakona o učiteljskim školama kao i u prethodnim uredbama.¹⁷⁸ Ubrzo je doneta i četvrta, *Uredba o otvaranju nepotpune nemačke privatne realne gimnazije u Apatinu* sa istim odstupanjima od Zakona o srednjim školama,¹⁷⁹ a zatim, na predlog Ministra saobraćaja i *Uredba o oslobodenju transporta nemačkih iseljenika iz Besarabije plaćanja takse za ukrcavanje i iskrčavanje u rečnim pristaništima Kraljevine Jugoslavije*.¹⁸⁰

Na istoj sednici Ministarskog saveta, održanoj 16. septembra 1939. na kojoj su ove Uredbe donete, a samo obnarodovane i stupile na snagu septembra 1940, donete su i dve uredbe koje su se odnosile na Jevreje. Prva je bila *Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane*. Članom 1 je predviđeno da se „trgovačke radnje koje se bave prometom na veliko sa predmetima ljudske ishrane“ podvrgavaju reviziji „ako su imaooci radnja Jevreji“, da će se kao radnje Jevreja smatrati one „čiji su vlasnici ili suvlasnici na dan stupanja na snagu ove uredbe Jevreji ili čiji je kapital u celini ili većim delom u rukama Jevreja“, da će se akcionarska društva, društva sa ograničenom odgovornošću i zadruge smatrati kao jevrejske, „i onda ako su uprava, direktori i prokuriste društva odnosno zadruge većim delom Jevreji“ i da će reviziju izvršiti nadležne upravne vlasti. Poslednjim članom je određeno da od dana stupanja na snagu ove Uredbe „neće se izdavati Jevrejima ni društvima sa kapitalom Jevreja ovlašćenja kao ni dozvole za obavljanje trgovačkih radnji sa predmetima ljudske ishrane na veliko“.¹⁸¹

¹⁷⁸ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 9. septembar 1940.

¹⁷⁹ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 23. septembar 1940.

¹⁸⁰ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 28. septembar 1940.

¹⁸¹ Članom 2 je predviđeno da će nadležna vlast doneti odluke kojim će se trgovačkim radnjama zabraniti dalji rad, s tim što protiv ove odluke „nema mesta pravnom leku ni upravno-sudskom postupku, kao ni zahtevu za naknadu štete“. Na osnovu odluke o zabrani daljeg rada oduzeće se dozvola za obavljanje odnosne radnje „i radnja po zvaničnoj dužnosti brisati iz registra“, što će učiniti nadležni sudovi. Član 3 je predviđao da kod industrijskih preduzeća koja se bave proizvodnjom predmeta ljudske ishrane na veliko, a koja se smatraju kao jevrejska, može na trošak preduzeća biti postavljen komesar sa zadatkom da se stara o pravilnosti rada preduzeća. Naređenja komesara su obavezna za upravu i osoblje preduzeća čija je dužnost da mu daju sva potrebna obaveštenja i omoguće pregled poslovnih knjiga. Član 4 je predviđao da „ko protivno odluci nadležne vlasti o zabrani daljeg rada trgovačkim radnjama“ nastavi sa radom „kazniće se zatvorom do dve godine i novčanom kaznom do 500.000 dinara“, da će se istom kaznom kazniti „i Jevreji koji se služe drugim licem kao prividnim imaoecem prava za obavljanje trgovačke radnje sa predmetima ljudske ishrane na veliko, kao i lica koja im omogućuju da na osnovu njihovog prava obavljaju takvu

Druga je bila *Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola*. Članom 1 je predviđeno da se na univerzitete, visoke škole u rangu univerziteta, više, srednje, učiteljske i druge stručne škole može upisati „samo određen broj učenika jevrejskog porekla“, koji će se odrediti tako da prema broju ostalih učenika ovih škola bude „u onoj razmeri u kojoj se nalazi broj državljana jevrejskog porekla prema broju ostalih državljana“. Vrhovna školska vlast će odrediti „koliko se učenika jevrejskog porekla, počev od školske godine 1940/41 može upisati u prvu godinu, odnosno u prvi razred, na pojedinim fakultetima i ostalim školama“, što se neće primenjivati na učenike jevrejskog porekla upisane u ostale godine. Član 2 je određivao da se „lica jevrejskog porekla“ čiji su roditelji zaslužni za otadžbinu mogu, po odobrenju nadležne vrhovne školske vlasti, upisati na univerzitete i druge škole bez obzira na ovo ograničenje. Član 3 je predviđao da „stranci jevrejskog porekla ne mogu se upisati za učenike univerziteta ni ostalih škola“. Obe Uredbe su stupile na snagu danom obnarodovanja u *Službenim novinama*, a potpisali su ih predsednik Ministarskog saveta i zastupnik Ministra unutrašnjih poslova, Dragiša Cvetković i potpredsednik dr Vladko Maček.¹⁸² *Politika* je sutradan, bez ikakvog komentara na osmoj stranici prenela tekst druge uredbe. Prvu nije pomenula.¹⁸³

1. Slučaj profesora Blumentala

Takva, podeljena atmosfera vladala je u Beogradu kada je kao emigrant iz Nemačke u nju došao profesor Blumental.

Ferdinand Blumental (Blumenthal) je rođen 5. 6. 1870. u Berlinu u jevrejskoj porodici. Medicinu je studirao u Frajburgu,

trgovačku radnju“, da kazne izriču redovni sudovi i da naplaćene novčane kazne idu u korist banovinskog fonda za pomaganje stručnih škola. Član 5 je predviđao da lica koja protivno odluci nastave sa radom zabranjene radnje, vlasti mogu uputiti na prinudni boravak u drugo mesto, a lica koja su već jednom pravosnažno osuđena mogu uputiti „pored prinudnog boravka, i na prinudni rad“. Upućivanje na prinudni boravak i prinudni rad vršiće se prema propisima Uredbe o upućivanju nesavesnih spekulanta na prinudni boravak i prinudni rad.

¹⁸² *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 5. oktobar 1940.

¹⁸³ Vlada je propisala uredbu o ograničenju školovanja lica jevrejskog porekla, *Politika*, 6. oktobar 1940.

Strasburgu, Cirihi i Berlinu. Promovisan je za doktora medicine u Frajburgu 1895, za titularnog profesora imenovan je 1905, a 1914. je postao zamenik upravnika Instituta za proučavanje raka. Za vanrednog profesora i direktora Instituta za proučavanje raka u Berlinu imenovan je 1917.

Beogradski stručni časopis *Medicinski pregled* je već aprila 1933. objavio da je posle „uvođenja nacionalsocijalističkog kursa u Nemačkoj“, veliki broj naučnika, Jevreja i liberala, morao napustiti svoje položaje, među kojima i „čuveni ispitivač raka i direktor berlinskog Univerzitetskog instituta za ispitivanje raka Ferdinand Blumental“.¹⁸⁴ Kada je sredinom 1933. bio prisiljen sa porodicom i da emigrira, Medicinski fakultet u Beogradu mu je uputio poziv i iste godine ga izabrao za svog honorarnog profesora.¹⁸⁵ Prilikom prve posete Beogradu, jula 1933. primili su ga Ministar prosvete dr Stanković, rektor Univerziteta dr Petković i dekan Medicinskog fakulteta dr Burijan. Da su u medicinskim krugovima postojali određeni otpori njegovom dolasku, svedočila je njegova potreba da već prilikom ove prve posete naglasi da neće obavljati privatnu praksu i da će u svemu saradivati sa Jugoslovenskim društvom za ispitivanje raka.¹⁸⁶ Pored *Politike*, i *Vreme* je detaljno izveštavalo o poseti profesora Blumentala. Nazivajući ga naučnikom svetskog glasa, navodilo je da je doputovao na poziv ministra prosvete dr Radenka Stankovića, a na pradžlog Medicinskog fakulteta. Ponuđeno mu je da drži predavanja kao honorarni profesor i da razvije zaseban institut za ispitivanje i lečenje, „kako bi se naš lekarski svet upoznao sa hirurškim radom i sadašnjim pokušajima i metodima internog lečenja raka“. Naglašavalo se da su se istraživanja pokojnog profesora Đorđa Joannovića poklapala sa radom berlinske škole profesora Blumentala. Prilikom svoje posete, profesor Blumental je sa dekanom Burijanom, sa kojim je bio u prijateljskim odnosima od 1900. godine, posetio Hiruršku i Internu kliniku, Patološki institut, a zatim i ministra prosvete sa kojim je utvrdio sve formalnosti oko stupanja na Beogradski univerzitet. Posle posete rektoru Beogradskog univerziteta trebalo je da otputuje za Lugano gde privremeno boravi.

¹⁸⁴ Vesti, Događaji u Nemačkoj, *Medicinski pregled*, april 1933.

¹⁸⁵ *Pedeset godina rada Medicinskog fakulteta*, Beograd, 1970, 14; Čuvenom naučniku prof. Blumentalu ponuđena je katedra na beogradskom Medicinskom fakultetu, *Vreme*, 4-6. jun 1933.

¹⁸⁶ Slavni naučnik prof. dr Ferdinand Blumental govori nam o borbi protiv raka kod nas, *Politika*, 27. jul 1933.

Očekivalo se da oktobra meseca, kada je trebalo da započne sa radom u Beogradu, sa njim doputuju i njegovi asistenti, kako bi zajedno nastavili naučni rad koji su bez svoje volje prekinuli u Berlinu. *Vreme* je objavilo i razgovor sa profesorom Blumentalom, opisujući ga kao simpatičnog i pristupačnog čoveka, velike svetske kulture. Blumental je uputio komplimente domaćim medicinskim institutima koji su „na zavidnoj visini“, kao i beogradski Medicinski fakultet, posebno pominjući pokojnog profesora Joannovića kao „naučnika svetskoga glasa“. Rekao je da je iz Nemačke otputovao krajem aprila zbog „arijskog paragrafa“, ali i dodao da nema „nikakvog razloga“ da se žali na postupak nemačke vlade koja je prema njemu bila pažljiva. „Ja sam se sa Nemačkom u prijateljstvu rastao.“ Nije ulazio u ocenu političkog stanja u Nemačkoj, jer je kao naučnik „daleko od svake politike“. Osećajući se i dalje kao Nemač, zamolio je da se ne piše rđavo o njegovoj otadžbini. Blumental je naveo da se njegov laboratorijski rad oko ispitivanja raka odnosi na organsku terapiju i dijetu kod obolelih. Navedeno je da će Blumental zastupati Beograd na međunarodnom kongresu u Madridu „što za nas može da bude od velike koristi“.¹⁸⁷

Početkom oktobra 1933. profesor Blumental se sa porodicom iz Švajcarske doselio u Beograd gde je privremeno odseo u hotelu „Srpski Kralj“. *Politika* je pisala da je profesor Blumental karijeru kliničara započeo kao asistent „kod čuvenog Lajdena u Berlinu“, da se više decenija bavio tom oblašću nauke i da je napisao veliki broj značajnih naučnih radova. Naglašavalo se da je njegov dolazak u Beograd veliki dobitak za domaću nauku, jer je prema njegovoj „izričitoj želji“, trebalo da otvori institut za proučavanje raka po ugledu na postojeći u Berlinu, koji će raditi „u tesnoj vezi“ sa Društvom koje je osnovao pokojni profesor Joannović. Dužnost novoizabranog honorarnog profesora trebalo je da bude „da organizuje i sistematizira borbu protiv raka u našoj zemlji, da stvori institut u kome će se ova bolest proučavati i da drži predavanja za studente i lekare“. Dok materijalne mogućnosti to ne dozvole, profesor Blumental je trebalo privremeno da radi u Fiziološkom institutu Medicinskog fakulteta. Odobreno mu je da dovede i svog asistenta iz Berlina, profesora dr Ernsta Mislovicera, bivšeg šefa laboratorije na internoj klinici u Berlinu, a molio je i da mu se obezbede dva

¹⁸⁷ F. K. Naš Medicinski fakultet dobija jednog sjajnog naučnika za profesora, dolazak najčuvenijeg istraživača bolesti raka profesora dr. Blumentala, u Beograd, *Vreme*, 19. jul 1933.

lekara iz Beograda koje je želeo da „što pre uvede u novu dužnost“. Profesor Blumental je molio i da mu se obezbedi nekoliko postelja u beogradskim klinikama, „gde bi smestio bolesnike, pratio tok bolesti i vršio lečenje“, što je i učinjeno na I internoj klinici kod profesora dr Ignjatovskog i na Internoj propedeutičkoj klinici kod profesora dr Arnovljevića. Obezbeđena mu je i ambulanta u kojoj bi vršio ispitavanje bolesnika. Naglašeno je da profesor Blumental, „i ako lekar internista i kliničar“, neće vršiti privatnu praksu, a kod bolesnika će ići samo u slučajevima u kojima lekari budu izričito zahtevali da čuju i njegovo mišljenje. Najavljeno je da će profesor Blumental započeti predavanja za studente, u početku na nemačkom i francuskom jeziku, u novembru „kada se bude vratio sa međunarodnog kongresa za rak u Madridu“, na kome je domaću medicinu trebalo da zastupaju, kao šef delegacije profesor Šahović, a kao članovi profesori Blumental i Miodragović. Devetog novembra 1933. profesor Blumental je održao „svečano pristupno predavanje u slušaonici fiziološko-histološkog instituta Beogradskog univerziteta“. Predavanju su prisustvovali svi profesori Medicinskog fakulteta, veliki broj studenata i dr Šremer, sekretar nemačkog poslanstva. Profesor Blumental se zahvalio na srpskom jeziku iskazujući sreću što je pozvan u sredinu koja svojom velikom „dušom i patnjama“ može svima da posluži za primer. Potom se zahvalio jugoslovenskoj vladi, Beogradskom univerzitetu i Medicinskom fakultetu, naglasivši da je poziv primio kao naročiti znak priznanja zbog velikog ugleda Beogradskog univerziteta u svetu. Naveo je da mu naročitu čast predstavlja činjenica što će biti sledbenik profesora Joannovića, „čiji su radovi o istraživanju raka u nauci veoma priznati i koji je stvorio jednu organizaciju u Jugoslaviji za borbu protiv raka, koju sada sa uspehom vode njegovi učenici“. Izrazio je uverenje da će svoj zadatak uspešno ispuniti, posebno se zahvalivši što je Medicinski fakultet pozvao i njegovog dugogodišnjeg saradnika profesora Mislovicera da mu u tome pomogne.¹⁸⁸ Istim povodom i *Vreme* je donelo opširan članak, navodeći pored citiranog, da je

¹⁸⁸Juče je doputovao u Beograd g. dr Ferdinand Blumental, čuveni ispitivač raka, bivši predsednik nemačkog Državnog odbora za suzbijanje raka i novi profesor Beogradskog univerziteta, *Politika*, 19. jul 1933; Slavni naučnik prof. dr Ferdinand Blumental govori nam o borbi protiv raka kod nas, *Politika*, 27. jul 1933; G. Dr. Ferdinand Blumental novoizabrani profesor univerziteta doputovao u Beograd, *Politika*, 8. oktobar 1933; Svetski naučnik počinje rad u Beogradu, pristupno predavanje profesora dr. Blumentala na našem Univerzitetu, *Politika*, 10. novembar 1933.

dekan dr Burijan predstavio profesora Blumentala, koga su prisutni dočekali „burnim i dugotrajnim aplauzom i uzvicima 'Živeo'“. Profesor Burijan je istakao značaj naučnog rada profesora Blumentala na polju suzbijanja raka, kojim se bavio više od četrdeset godina. U svom izlaganju profesor Blumental je naveo da je pored lokalnog lečenja raka operacijom i zračenjem, korisno i terapijsko lečenje, ali da još ne postoji siguran lek, kao i da je za borbu protiv ove bolesti potrebna saradnja svih vrsta naučnika. „Prisutni su burnim aplauzom pozdravili novog profesora beogradskog Medicinskog fakulteta“, a među prvima su mu čestitali profesori Burijan, M. Kostić, Jovanović-Batut, Koen, Borisavljević, Đ. Đorđević i drugi.¹⁸⁹

U godišnjem izveštaju rektoru za 1934/35. dekan Medicinskog fakulteta je naveo da je Ferdinand Blumental vodio specijalnu ambulantu za bolesti raka. „U poliklinici za pregled bolesnika od raka, koja radi dva puta nedeljno (utorak i petak) na Internoj propedevtičkoj klinici od 1 oktobra 1934 god. do 1 jula 1935 pregledano je svega 132 bolesnika, od kojih 64 novih. Bolesnicima je dat savet za lečenje, besplatno razdeljeni lekovi, ili su upućivani na lečenje (zračenje ili operaciju).“ U izveštaju za narednu godinu navodilo se da je Laboratorija za ispitavanje raka i njena ambulanta čiji je šef profesor Blumental, pregledala 207 bolesnika (66 novih), kao i da su u njoj vršena opsežna istraživanja.¹⁹⁰ Iste godine u izveštaju o radu Univerzitetske biblioteke, među ostalim privatnim licima koja su joj poklonila knjige i časopise navedeno je i ime profesora Blumentala.¹⁹¹ U časopisu *Medicinski pregled* Blumental je 1933. objavio članak „Uvod u eksperimentalno proučavanje raka“, 1936. sa Lazarom Stanojevićem članak „Osnovni principi za diagnostiku raka“, a napisao je i nekrolog nemačkom naučniku Fridrihu Krausu.¹⁹² Njegovu knjigu *Rezultati eksperimentalnog ispitivanja i lečenja*

¹⁸⁹ F. K. Svečano pristupno predavanje novog profesora Beogradskog Univerziteta g. dr. Blumentala, čuvenog istraživača bolesti raka, *Vreme*, 10. novembar 1933.

¹⁹⁰ Istraživanja su se odnosila na „ispitivanja prirode agense raka i održavanje karcinomskih ćelija. Ispitivan je i nađen nov način kako da se izvesno vreme 'invitro' održi transplabilitet životinjskog karcinoma i sarkoma i dr. ispitivanja“.

¹⁹¹ *Univerzitet u 1934-35 godini*, godišnji izveštaj Univerziteta Ministru prosvete sa izveštajima dekana i nekolikim posebnim izveštajima, Beograd, 92; *Univerzitet u školskoj 1935/36 godini*, godišnji izveštaj rektora univerziteta sa izveštajima dekana, Beograd, 77, 150.

¹⁹² *Medicinski pregled*, decembar 1933; mart 1936; februar 1936.

raka preveo je na srpski jezik dr Lazar Stanojević, a objavljena je 1936. u Beogradu u izdanju Gece Kona.¹⁹³ Zabeležene su i teme predavanja koja je držao na Medicinskom fakultetu 1934. i 1935. na nemačkom i francuskom jeziku u okviru kurseva za usavršavanje praktičnih lekara.¹⁹⁴

Medicinski pregled je 1935. pisao da Tomarkinova zadužbina, koja je osnovana u cilju „širenja međunarodne medicinske nauke i međusobnog zbližavanja naučnika i lekara“, svake godine održava kurseve za više medicinsko obrazovanje na kojima su učestvovali kao predavači „najpriznatiji naučnici iz svih krajeva sveta“. Do te godine kursevi su održani u San Moricu, Luganu, Milanu i 1934. u Meranu, na kome su predavači bili i profesori Burijan i Blumental iz Beograda. Naredne, 1935. godine, kurs je održan u Briselu i u banji Spa, a među predavačima iz celog sveta (Beča, Brisela, Praga, Hajdelbarga, Rima, Londona...), bio je i Ferdinand Blumental, koji je održao predavanje o napretku u dijagnostici i lečenju raka. Iz Beograda su učestvovali i doktori Arnovljević, Radosavljević i Todorović. I 1936, na osmom Međunarodnom kursu za visoko medicinsko obrazovanje Tomarkinove zadužbine, održanom septembra u Atini, među predavačima iz čitavog sveta, Beograd je predstavljao Ferdinand Blumental.¹⁹⁵ Iste godine organizovan je Drugi Međunarodni kongres za naučnu i socijalnu borbu protiv raka na kome je učestvovalo oko 500 lekara iz četrdeset i dve države. Ferdinand Blumental je bio „glavni referent za organoterapiju raka“, a iz Jugoslavije su još učestvovali i doktori Šahović (Beograd), Kerbler, (Zagreb), Holeva (Brežice) i Stanojević (Beograd).¹⁹⁶

*

* * *

Samo dva dana posle objavljivanja prvog afirmativnog teksta o profesoru Blumentalu sredinom 1933. u *Politici*, u istim

¹⁹³ *Politika*, 18. septembar 1936.

¹⁹⁴ „O pitanju operacije i zračenja kod raka“, „Osnovi za jednu dijetu kod bolesnika od raka“, Saopštenje dekanata o kursu za praktične lekare, *Medicinski pregled*, septembar 1934; „Etiologija i biologija malignih tumora“, „Dijagnostičke i terapijske metode kod raka i njihova kritika“, Program kursa za usavršavanje praktičnih lekara na Beogradskom Medicinskom fakultetu od 3 oktobra do 18 oktobra 1935 g, *Medicinski pregled*, avgust 1935.

¹⁹⁵ Ovogodišnji kurs Tomarkinove zadužbine, *Medicinski pregled*, jun 1935; Ovogodišnji Tomarkinov kurs u Atini, *Medicinski pregled*, jun 1936.

¹⁹⁶ L. Stanojević, II. Međunarodni kongres za naučnu i socijalnu borbu protiv raka (Bruxelles (Brisel), 20-26 septembra 1936), *Medicinski pregled*, januar 1937.

novinama je objavljeno da njegov dolazak u zemlju znači mnogo, ali i da već šest godina postoji Jugoslovensko društvo za izučavanje i suzbijanje raka i da je zato, pre početka rada profesora Blumentala, „potrebno da se zna da je ovaj pokret dosad učinio mnogo za suzbijanje raka, te naš novi naučnik neće imati da krči ovde potpuno nove puteve“.¹⁹⁷ Navodeći da se u Madridu održava međunarodni kongres za borbu protiv raka, *Vreme* je oktobra 1933. navelo da Jugoslaviju kao „zvanični delegat“ države predstavlja profesor Šahović, a kao delegati Društva za izučavanje i suzbijanje raka, takođe dr Šahović i dr Miodragović. Profesor Šahović je tom prilikom izjavio da će na kongresu biti prisutni najveći naučni autoriteti „kao delegati svojih vlada“. Ime profesora Blumentala nije pomenuto.¹⁹⁸

Nije prošlo ni dve nedelje od njegovog doseljenja u Beograd, a u stručnom medicinskom časopisu *Lekar* osvanuo je i prvi napad iz pera dr Milivoja Milenkovića, pod naslovom „Skupoceno oduševljenje“. Započinjući tekst konstatacijom da bi „naše oduševljenje“ često izgledalo komično da nije isuviše žalosno, autor je tvrdio da je ono „u svakom slučaju“ ekonomski i moralno štetno. „Često čitamo kako se sa velikim oduševljenjem i metanisanjem prima sve što dolazi iz inostranstva. Naročito kako se sa oduševljenjem primaju razni stranci sa egzotičnim imenima. U njima se, bez malo, gledaju mesije koje imaju da preporode naš društveni život i našu rasu. Ličimo na one afričke Crnce, kojima Englezi donose šarene perle od stakla, da bi im u zamenu odneli čitave lagere slonove kosti.“ Nastavljao je da se poslednjih dana mogao pročitati „jedan psalmospjev i panegirik“ povodom dolaska berlinskog naučnika Blumentala, čiji je pisac uveren da će on odmah po svom dolasku rešiti „čovečanski problem“ bolesti raka i kao „Jugosloven“ proslaviti „najjužniju slovensku rasu“. Milenković je pretpostavljao da je pisac teksta bio „zaveden lepotom njegovog imena, koje je cvećem ukrašeno“, pa je pomislio da „kada se čovek zove Blumental onda ima i naročitu taliju da na našem tlu svoj naučni cvetak razvije do džinovskih dimenzija“. Smatrao je, međutim, da nije u pitanju samo Blumental, već da će sa njim doći i „bezbroy“ drugih „pozvanih i nepozvanih“, jer je poznato ovdašnje gostoprinstvo, pa je već prisutan veliki broj onih koji su davno došli i „u ime nauke“, a uz pomoć svojih

¹⁹⁷ Povodom dolaska prof. dr Blumentala, na suzbijanju raka kod nas učinjeno je već mnogo, *Politika*, 29. jul 1933.

¹⁹⁸ Na kongresu naučnika koji rade na suzbijanju raka biće zastupljeno 36 država, *Vreme*, 16. oktobar 1933.

„egzotičnih imena“, postali milioneri. Ograđujući se od Hitlerovih metoda progona ljudi, tvrdio je da treba poštovati svakog čoveka, „ma kojoj rasi i narodnosti pripadao“, pa i „same Jevreje“, ali da se ne smeju snositi posledice „razjarenog Hitlerovog rasizma“ i dozvoliti strancima „besomučna trgovina“, od njih se ne smeju stvarati milioneri „koji će u ime nauke da kupuju palate po Beogradu“, dok će domaći lekari da rade „kao nadničari“. Naglašavao je da „ni najmanje“ ne veruje da „egzotični elementi“ dolaze u zemlju da bi domaća nauka procvetala, ali da „duboko veruje“ da dolaze kako bi sebi obezbedili „lepu egzistenciju“. Ograđujući se da ne želi da precenjuje „stvarnu vrednost svoje rase“, tražio je da se ne dozvoli ni njeno potcenjivanje, istovremeno sumnjajući da „visoke atribute imaju baš oni stranci, koji dolaze u našu sredinu“. Tvrdio je da se veći naučni pronalasci uvek vezuju „za čoveka i rasu iz koje on proizlazi, pa ma gde on bio nastanjen“ pa, ukoliko se i dođe do nekog naučnog pronalaska u zemlji, on će „pripasti ličnosti i jednom čoveku, i njegovoj zemlji, i nikako se ne može vezati za lične sposobnosti i nadčovečanske kvalitete naše rase“. Zaključivao je da „egzotična imena“ ne obožava samo „prost svet“ već i „naši lekari“, sarkastično im preporučujući da i sami odbace svoja prezimena sa „prokletim ‘ić“ i uzmu druga, koja će im obezbediti kapitale, a „sve u ime nauke, i za nauku“. Svoje „dobronamerno izlaganje“ je zaključivao odbacivanjem „ma kakve šovinističke namere“, tvrdeći da podržava „opravdano gostoljublje“ prema onima koje je nesreća zadesila i kojima treba obezbediti egzistenciju „proporcionalno njihovom radu i stručnoj spremi“. Ali, „mi ne možemo i ne smemo dozvoliti da se u ime nauke, i na račun te iste nauke, pojedini stranci bogate i kapitališu“ i da se nikako ne smeju smatrati „prorocima i mesijama“ razni „egzotični stranci“ koji su sticajem političkih okolnosti došli u zemlju, „ne da budu proroci i mesije, već da nađu rada i zarade“. Zato je tražio da se u Jugoslaviji strancima „jednom i za uvek“ zabrani vršenje privatne lekarske prakse i da se time pozabavi Savez lekarskih komora, kako se ne bi desilo da „nam promućurni stranci, koji su uspeli već da u Beogradu kupe i po jednu palaticu, daju zaposlenje i određuju nagradu za naš rad, i sve to u ime nauke i za ljubav nauke“.¹⁹⁹

Na ovaj tekst reagovao je Milan Rajić u listu *Život i rad*. Ocenjujući Milenkovićeve teze kao „iz osnova pogrešne“, smatrao je da njegov članak zaslužuje punu pažnju intelektualaca kako bi

¹⁹⁹ Dr. Mil. M. Milenković, Skupoceno oduševljenje, *Lekar*, 1. novembar 1933.

se izašlo „iz žabokrečine naše učmale sadašnjice“. Naveo je da je Milenković u prvim stavovima „izneo celu svoju misao“, da Blumentala „kao i mnoge druge naučnike svetskoga glasa, sa egzotičnim imenima“, ne bi nikako trebalo dovoditi u zemlju jer se time dovodi u pitanje i „naš moral i naše ekonomsko stanje, a to sve radi nekog efemernog naučnog proučavanja i borbe protivu raka“. Zato je, cinično je primećivao Rajić, trebalo odmah pozvati u pomoć Savez lekarskih komora i čitavu javnost i reći im „da je zlo već na pragu i da se treba spasavati makar i u dvanaestom času od Hanibala“. Ocenjivao je da bi Milenkovićeve teze bile smešne da ne ostavljaju „bolan i žalostan utisak“, posebno što dolaze od profesionalno-stručnog lica. Osuđivao je upotrebu „neukusnih“ i „providnih aluzija“ na račun Blumentalovog imena i porekla, navodeći da nije potrebno da Blumental bude Jugosloven, kao što ni Ajnštajnu nije potrebno da bude Francuz, Amerikanac ili Englez gde mu je ukazano gostoprimstvo, jer je nauka internacionalna i ne vezuje se za granice nacije. Polemisao je i sa Milenkovićevim zahtevom da se strancima zabrani privatna praksa, tvrdeći da „slučaj g. Blumentala“, nije slučaj „gomile stranaca“, već jednog od retkih koji je uspeo, iako „Jevrej in po rođenju, da zauzme u Berlinu katedru profesora patologije, glavnu i najvažniju katedru na medicinskom fakultetu i dođe za direktora jednog velikog naučnog instituta za proučavanje i suzbijanje raka“. Rajić je tvrdio da se u zemlji koja obiluje školovanim ljudima kao što je Nemačka, takva čast ukazuje samo naučnicima čija otkrića „idu daleko preko granice njihove uže otadžbine, kao što je slučaj sa g. Blumentalom“, smatrajući da takav naučnik ne pripada samo Nemačkoj već svim narodima. Milenkovićevu priču o šarenim perlama i slonovoj kosti smatrao je „deplasiranom i neumesnom“, jer Blumental nije lažna naučna veličina, i da nije pozvan u Beograd, pozvali bi ga drugi svetski naučni centri. Zaključivao je da je Beogradski univerzitet dobro učinio što ga je pozvao, jer će i domaći mladi lekari moći nešto da nauče samo ako budu radili „sa velikim naučnim duhovima“, inače će ostati „polutani i nedoučeni ljudi“, kao i beogradski Medicinski fakultet koji „nije na onoj visini, koju bi trebao da ima“.²⁰⁰

Samo deset dana posle napada u listu *Lekar*, decembra 1933. održana je druga redovna skupština Jugoslovenskog društva za izučavanje i suzbijanje raka, koju je otvorio

²⁰⁰ M. L. Rajić, *Zablude, Život i rad*, 1. januar 1934.

predsednik, dr Čedomir Đurđević. U izloženim referatima je istaknuto da „nije mali broj Jugoslovena, koji su veliki deo svoje naučne delatnosti uputili pravcem proučavanja problema raka“, kao i da je Glavni odbor Društva dao podstreka „onim Jugoslovenima“ koji su shvatili značaj tog problema. Naglašeno je da je za istraživanje ove bolesti potrebno poznavanje mnogih medicinskih disciplina, „koje je nemoguće da jedan isti radnik zna“, i da je „neozbiljno pomišljati da je moguće skoncentrisati u jednome licu sve ove discipline“. Navedeno je da pokušaj da se stvori „sveslovenski časopis za pitanje raka“, nije realizovan iz materijalnih razloga, ali je na Međunarodnom kongresu u Madridu, na predlog jugoslovenskih delegata, usvojena odluka da jedan slovenski jezik bude zvanični jezik na budućim kongresima. „Glavni odbor smatra da je na taj način ispravljena nepravda učinjena jednoj rasi koja broji više od 200.000.000 stanovnika.“²⁰¹ Ime profesora Blumentala ni ovom prilikom nije pomenuto.

Nastavljajući svoj obračun sa „strancima“, *Narodna odbrana* se juna 1935. osvrnula na stanje na Univerzitetu, tvrdeći da „rđavi vaspitači“ ne mogu stvarati dobre učenike, i da se ne može propovedati ljubav prema otadžbini, a „tolerirati one čiji je rad sistematski upravljen protiv njenoga prosperiteta“. Univerzitet je kritikovan što je izgubio „nacionalni karakter“ i što se na njemu „svaki stranac koji naiđe pretpostavlja nesumnjivim duhovnim i moralnim vrednostima našega naroda“. Tvrđilo se da „mi ne moramo biti ni antisemiti, ni pristalice Hitlerovih metoda u politici, pa ipak ne biti ni za to da svakoga Jevrejina koga Firer Rajha protera iz moćne, snažne i kulturne Nemačke, naš Univerzitet oberučke i kolenopriklono prima u svoje okrilje“. Reznirano se konstatovalo: „Dočekali smo da se predavanja na našem Univerzitetu u Beogradu drže na nemačkom jeziku; i onda, ako uspeh učenika nije dovoljan, krivi su studenti, jer ne znaju nemački; ali nije kriv profesor koji ne zna jezik zemlje u kojoj drži katedru.“ Insinuiralo se da je dovoljno da „jedan okretan potomak izabranog naroda posveti kakvu svoju knjigu kome profesoru beogradskog Univerziteta, pa da stekne pravo da dobije katedru redovnog profesora kod nas“. Tvrđilo se da su u takvoj sredini domaći naučnici bili ponekad prinuđeni da odu sa Univerziteta, a neki i „Bogu na istinu“²⁰² i zaključivalo da

²⁰¹ Za uspešnu borbu protiv raka potrebno je da narod bude obavešten o prvim simptomima ove opasne bolesti, *Vreme*, 11. decembar 1933.

²⁰² Ovo je bila verovatno insinuacija na smrt profesora Đorđa Joannovića, ali potpuno bespredmetna jer je on izvršio samoubistvo početkom

„moralna atmosfera na našim Univerzitetima“ nije ni najmanje podesna „za procvetavanje nauke“.²⁰³

Prilikom konačnog obračuna sa profesorom Blumentalom pružilo je održavanje Drugog Međunarodnog kongresa za borbu protiv raka održanog septembra 1936. u Briselu, na kome je on bio „glavni referent za organoterapiju raka“. Njegovo izlaganje i prezentacija preparata koji je izradio njegov tim, izazvalo je podjelu među naučnicima – oduševljena odobravanja jednog i osporavanja drugog dela prisutnih, kojima je posebno smetalo što se ne saopštava tačan sastav leka, i što je prećen reklamom u stranoj štampi. Od jugoslovenskih naučnika govorili su dr Šahović iz Beograda i dr Kerbler iz Zagreba.²⁰⁴ Neposredno po povratku iz Brisela, dr Kerbler je u listu *Lekar* postavio pitanje da li je profesor Blumental našao lek protiv raka. Pozivajući se na štampu u svetu koja je pisala o ovom leku, tražio je da se odgovori da li je zaista u pitanju lek koji leči rak ili, naprotiv, ti novinski članci predstavljaju samo reklamu za neko „bezvredno ili problematično sredstvo“. Naveo je da se tim pitanjem bavio i kongres u Briselu na kome je profesor Blumental u referatu pomenuo i svoj preparat, naglašavajući da „organski preparati služe samo kao pomoćna sredstva kod lečenja raka“ ili kod „beznadnih inače napuštenih slučajeva“, što znači da „ni njegov preparat ne dolazi u obzir kao samostalno sredstvo i sam po sebi nema sposobnosti izliječiti bolest rak“. Po Kerblerovom izveštaju, na ovo Blumentalovo izlaganje prvo je reagovao prof. Šinc iz Ciriha tvrdeći da je isprobao Blumentalov preparat, ali bez ikakvog uspeha. Profesor Kaijo iz Ruana je naprotiv istupio kao „odusevljeni pristaša prof. Blumenthala“ i njegovog preparata. Prof. Jencer iz Ženeve je osudio što se o preparatu piše po novinama, ali i istakao da je i sam njime lečio deset bolesnika i opazio „neka poboljšanja, ali ni jedan bolesnik nije izliječen“. Autor teksta je na kongresu rekao da pominjana poboljšanja nisu ni izdaleka takva da bi dokazivala neku vrednost preparata, jer „neznatna poboljšanja nalazimo kod ljudi koji boluju od raka vrlo često i bez ikakvog liječenja“. Prof. Šahović je rekao da je već na kongresu u Madridu tri godine ranije prof. Blumental pominjao svoj lek, pa mu je na ovom kongresu postavio pitanje „da li su bolesnici koji su onda liječeni sada živi i zdravi“. Prof. Blumenthal

1932, godinu dana pre dolaska Hitlera na vlast i skoro dve godine pre dolaska profesora Blumentala u zemlju.

²⁰³ P-ć, Naši univerziteti, *Narodna odbrana*, 23. jun 1935.

²⁰⁴ Naš udeo u borbi protiv raka, *Politika*, 30. septembar 1936.

nije odgovorio na ovo pitanje, niti je uzeo reč u diskusiji. Tekst je zaključen konstatacijom da je kongres doneo nekoliko izjava namenjenih javnosti, među kojima je bila i ona da „nije poznato uspješno liječenje raka lijekovima“.²⁰⁵

Samo mesec dana kasnije, Jugoslovensko društvo za izučavanje raka se povodom ovog kongresa obratilo javnosti konstatacijom da su „nadrilekarstvo i šarlatanizam“ u slučaju raka kobni, da se rak leči samo „priznatim metodama“ i da se „ne traba zavaravati odlaganjem upotrebe tih metoda lečeći se raznim lekovima čija se reklama rastura“, a čija vrednost još nije utvrđena. Na godišnjoj skupštini Lekarske komore za Beograd, Zemun i Pančevo najglasniji je bio dr Jovan Mijušković, koji je napao novinare što „pojedina lekarska pitanja zlurado i bengalskom vatrom osvetljavaju“. Obećao je novinarima da im to lekari „neće zaboraviti“, preteći da oni znaju „svačije porodične i najintimnije tajne“, da se pred lekarima „svlače gole žene i devojke“, ali da oni ipak čuvaju njihove tajne. Zaključivao je da se lekari ne boje da će njihova mesta zauzeti šarlatani. Lekarska komora je u svom kominikeu sa skupštine ocenila da deo štampe populariše „nadrilekare“, dodajući da se ne boji „neke imaginarne konkurencije“ i stajući iza svog člana dr Jovana Mijuškovića u čijem govoru nije pronašla ništa što bi govorilo o neprijateljstvu prema štampi. Smatrala je, naprotiv, da je štampa opet „pripomogla da se prkosno održi protiv svih nastojanja lekarske organizacije jedan naš član, koji je prihvatio neetičke i nadrilekarske metode radi svog ličnog materijalnog podizanja“.²⁰⁶

A onda je opet stupila na scenu antisemitski raspoložena čaršija. Decembra 1936. u Ljotićevoj *Otadžbini* osvanuo je tekst sa nadnaslovom „Priča o jednom profesoru univerziteta. Kako je glasoviti naučnik i sin 'izabranog naroda' ostavio zemlju kad je trebalo da plati porez“. Ovaj antisemitski tekst u kome se podsmevalo nemačkom naučniku jevrejskog porekla kao nezalici i utajivaču poreza, posebno je značajan jer je 1936. kada je pisan, u njemu sadržano podsmevanje i cinizam u odnosu na progon Jevreja u Nemačkoj.

²⁰⁵ Dr Juraj Körbler (Kerbler), Da li je prof. Blumenthal pronašao lijek protiv raka? *Lekar*, oktobar 1936.

²⁰⁶ Nadrilekarstvo i šarlatanizam u slučaju raka naročito su kobni, *Politika*, 24. novembar 1936; Na godišnjoj skupštini Lekarske komore oštro je napadnuta štampa, *Politika*, 28. decembar 1936; Završena je godišnja skupština Lekarske komore u Beogradu, *Politika*, 4. januar 1937.

U „prvom činu“ opisivan je dolazak međunarodnog voza kojim je u prvoj klasi stigao u Beograd čovek dočekan cvećem i ovacijama. „Nedeljama pre njegovog dolaska lokalna štampa udarala je na sva zvona radosnu vest, da najveći živi naučnik sveta, borac protiv strašne bolesti raka, spasilac čovečavstva dolazi u našu zemlju. Prokleti nemački fašizam, netrpeljiv za sve što nije arijevske izbacio je iz Nemačke i ovog gospodina, pored tolikih 'svetskih veličina' – Ajnštajna, Emil Kon-Ludviga, Ernesta Tolera koji je bio čak i član revolucionarne boljševičke vlade u Bavarskoj, zajedno sa Jevrejinom Kurt Ajznerom, i toliko drugih. Žalosno je, zaista, kako ti Nemci ne umeju da cene svoje veličine!“ U „drugom činu“ opisivano je kako je „gospodinu“ odmah data katedra na Univerzitetu, „neograničena“ sredstva za laboratorije, ulazak u najviša društva, kako je postao „kajmak naše male sredine“. Održao je „čak i jedno predavanje“ i „odmah“ otvorio ordinaciju. „Na veliko se odmah počelo sa fabrikacijom lekova protiv raka, koje je spravljala cela četa asistenata, koje je gospodin doveo sobom iz Nemačke. I oni su žrtve. Na sramotu naše zemlje i sredine, neki od naših lekara ustali su protiv gospodina. Rekli su da mi imamo boljih naučnika, iako je to, svi znamo, vrlo malo istina. Čak su i toliko išli sa podmetanjem, da su tvrdili da su gospodinovi lekovi bezvredno đubre, da je gospodin vašarski komedijaš, a njegova reklama – sve, samo ne rezultat naučnog rada“. U „trećem činu“ se navodilo da je „gospodin“ zarađivao na lekovima preko pola miliona dinara godišnje, a „zaboravio“ da plaća porez, pa je kažnjen sa 250.000 dinara zbog utaje. „Uvredjen nad tolikim nepoštovanjem 'naučnog' rada, gospodin se u ime 'nauke' uvredio, naljutio, zapretio i – odlučio da nas ostavi i ode u zemlju gde se 'naučni' rad u pravoj njegovoj vrednosti ceni. Zemlja, koju je izabrao da je usreći, jeste Grčka“. Autor je postavljao pitanje, „da li će gospodin pre odlaska hteti da plati dugovanu porezu. Obaška sramota koju doživimo, jer smo izašli na glas da nam se 'ne drže' naučne veličine. Nekulturna, balkanska zemlja“. U „epilogu“ autor je navodio da se ova priča nije desila u Meksiku već u Jugoslaviji, da se „gospodin“ o kome je reč zove „Ferdinand Blumental hon. profesor Beogradskog Univerziteta, Jevrejin i kao takav žrtva fašizma, sem toga bivši žitelj Beogradski i najveći svetski 'naučnik' na polju suzbijanja bolesti raka. Zavesa se spušta – neko plaće a neko se smeje“.²⁰⁷

²⁰⁷ Tragičesko zbitije u tri čina sa epilogom, priča o jednom profesoru univerziteta, kako je glasoviti naučnik i sin „izabranog naroda“ ostavio zemlju

I *Narodna odbrana* je na sličan način ispratila profesora Blumentala. Ne pominjući njegovo ime, navodila je da su kao i uvek gostoprимljivi „Balkanci“ oberučke primili jednog naučnika kada je morao da napusti Nemačku. „U ime nauke i viših socijalnih ciljeva mi smo mu dali ogromnu platu, sjajno uređenu laboratoriju, sve mogućnosti za potpun naučni rad. A mnogo je to značilo, jer smo mi siromašna, vrlo siromašna zemlja i toliko nam pare trebaju! Međutim, uvaženi naučnik radio je nešto na nauci, a o vrednosti takvog njegovog rada u poslednje vreme vladaju potpuno podeljena mišljenja; ali je veću pažnju posvetio svojim trgovačkim poslovima. Radom u ordinaciji i prodajom lekova protiv raka, zaradio je milionsku sumu. Ali je zaboravio da plati porez. Kada mu je poreznik zakucao na vrata, on se uvredio i kažu da će da napusti ovu obećanu zemlju i potraži zaklon u susednoj državi.“ Cinično se zaključivalo da se još jednom sukobio „balkanski mentalitet“ sa predstavnikom „visoke“ kulture, sa „izdankom najotmenijeg Zapada“. „I sigurno mu još izgledamo nedovoljno kulturni i malo zahvalni što je baš našu zemlju izabrao – za svoje poslove“.²⁰⁸

Čak je i *Politika* objavila satirični tekst u kome se navodilo da ima ljudi koji su se rodili „pod srećnom zvezdom tuđeg neba, a u zodijaku pod znakom raka, koji je možda u lečenju išao natraške, ali je s kneževskim vizitama kolosalno napredovao i milione doneo, ne računajući čistu zaradu od dvesta hiljada neplaćene poreze“.²⁰⁹

*

* * *

Ferdinand Blumental je podneo ostavku na mesto profesora 21. decembra 1936. koja je stupila na snagu 1. februara 1937. U izveštaju rektoru za 1936/37. koji je potpisao novoizabrani dekan Aleksandar Kostić, samo je konstatovano da je u toku te školske godine „otpalo“ dva honorarna profesora, jedan od njih bio je profesor Blumental. Još je navedeno da je u okviru Interne propedeutičke klinike, istog dana, 1. februara 1937. prestala da radi „Ambulanta za bolesti raka, koju je vodio g. Prof. Blumental“. U delu izveštaja gde je navodeno ko je od profesora Medicinskog fakulteta boravio na međunarodnim

kad je trebalo da plati porez, *Otadžbina*, 25. decembar 1936.

²⁰⁸ Osvrti, *Narodna odbrana*, 3. januar 1937.

²⁰⁹ Brandim, Misterije u receptima, *Politika*, 10. januar 1937.

skupovima, nisu navedena predavanja profesora Blumentala u inostranstvu.²¹⁰

Pod naslovom „Jedan priznati naučnik odlazi“, januara 1937. je objavljeno da je profesor Blumental pozvan u Jugoslaviju zato što u zemlji nije postojao ni jedan stručnjak za eksperimentalno ispitivanje raka. U dužnost mu je stavljeno da drži predavanja na fakultetu, da upravlja naučnom laboratorijom, da vodi ambulantu za pregled bolesnika, da organizuje borbu protiv raka u zemlji, da bude na raspoloženju lekarima prilikom savetovanja o bolesnicima i da privatno bude pozivan u konzilijume kada lekari smatraju da je to potrebno njihovim pacijentima. Navedeno je da profesor Blumental nije uspeo da postigne rezultate koje je želeo zbog prilika koje vladaju u pojedinim medicinskim krugovima u zemlji, da je bezrazložno brutalno napadan bez mogućnosti da se brani, da su iznošene laži o njegovim „basnoslovnim“ primanjima, da je, naprotiv, dobijao samo platu vanrednog profesora, da je u ambulanti besplatno lečio svakog bolesnika i da im je svoj preparat besplatno davao, da njegov preparat nikada nije reklamiran u zemlji, da nikada nije vršio privatnu praksu i da poseduje uverenje od Komore da je imao pravo na konzilijarnu praksu koja nije bila velika i za koju je izvršavao sve obaveze prema poreskim vlastima. Navedeno je i da je tokom tri godine revnosno držao nastavu na fakultetu, da se odazivao svim pozivima iz unutrašnjosti zemlje da drži popularna predavanja (u Skoplju, Dubrovniku, Sarajevu, Šapcu...) kao i da je omogućio pojedinim domaćim lekarima da steknu prijateljske veze u inostranstvu i budu pozivani na saradnju u stranim časopisima. Sam Blumental je svoj odlazak obrazložio isticanjem roka za koji je biran, naglašavajući da će mu vreme provedeno u Beogradu „ostati u prijatnoj uspomeni“, posebno Fiziološki institut i Interna propedevtička klinika na kojima je uvek dobijao podršku za svoj rad. Naveo je da je sa većim brojem članova Medicinskog fakulteta bio u prijateljskim odnosima, ali da ipak nije uspeo sa stvaranjem instituta jer je za takav poduhvat potreban „duh prijateljstva i saradnje“. Svojim kolegama i, posebno, studentima, poželio je da „rasvetle još uvek veliku tajnu raka“ i da sa uspehom nastave delo koje je započeo najveći jugoslovenski naučnik na tom polju Đorđe Joannović. 27. januara 1937. održao je poslednje predavanje studentima u slušaonici

²¹⁰ *Univerzitet u školskoj 1936/37 godini*, godišnji izveštaj rektora univerziteta sa izveštajima dekana i drugim izveštajima, Beograd, 76, 83, 96; Uvažene ostavke, *Prosvetni glasnik*, januar 1937.

Fiziološkog instituta gde mu je jedan student u ime ostalih izrazio zahvalnost i žaljenje što više neće imati prilike da ga slušaju.²¹¹

Podaci o lutanjima porodice profesora Blumentala od 1937. do 1940. su nedovoljno pouzdani (pominju se boravci u Albaniji, Revalu...). Koliko se zna, 1941. se zatekao u SSSR-u. Posle nemačkog napada na Sovjetski Savez je uhapšen. Poginuo je u vazdušnom napadu na transport zatvorenika 6. 07. 1941. na nepoznatom mestu.

²¹¹ Jedan priznati naučnik odlazi, *Politika*, 28. januar 1937.

II

SLIKA BUDUĆNOSTI

Desničarske vizije budućnosti

Razmatranje percepcije fašizma u beogradskoj javnosti tridesetih godina i mesta Jugoslavije u tadašnjem okruženju, prirodno je zaključiti vizijama neposredne budućnosti onih koji nisu smatrali da mu se treba suprotstaviti, već, naprotiv, preuzimati neka od njegovih iskustava i saradivati sa njim. U tim krugovima, primarno je antikomunizam, ali i antidemokratija, bio izvoriste svih „konceptija“ koje su predlagane za budućnost. Istovremeno, uz zabranu levičarskih glasila, uočljiva pasivizacija građanske opcije, prećutno prihvatanje zvanične spoljne politike približavanja Nemačkoj, nesuprotstavljanje čak i prvim „rasnim“ uredbama u zemlji, samo su doprineli da pred početak rata konzervativno-nacionalistička i profašistička opcija izgledaju u javnosti kao dominantni stavovi.

Pitanje budućnosti Jugoslavije u postojećem okruženju, posebno problem vaspitanja omladine, unutrašnjeg uređenja države, njene spoljne politike i izbora strane u budućem ratu, pokazuju kakva su rešenja nudila konzervativna i, posebno, desna, profašistička glasila. U prvom slučaju su pokušavala da pronađu mehanizme za oslobađanje omladine od „marksističke propagande“ i da je pridobiju za nacionalizam kao temelj budućeg unutrašnjeg uređenja. U drugom je nacionalizam umesto demokratije i komunizma trebalo da bude temelj nove unutrašnje politike, a u trećem su glorifikovani odnosi Jugoslavije sa Nemačkom i zahtevano priključenje zemlje „nacionalističkom taboru“. Prirodan produkt je bilo opredeljenje desničara i za „nacionalističku stranu“ u budućem ratu. Zanimljiva je njihova potreba da uvek koriste ovaj eufemizam za fašizam i da nikada svoje izabranike ne nazovu imenom kojim su ga svi ostali „krstili“, fašizmom. Razloge treba tražiti s jedne strane, u totalno negativnoj obojenosti termina „fašizam“ na čemu su, evidentno, najdoslednije radili levičari, a sa druge, u osobenosti jugoslovenskih profašističkih struja da, čak i u vreme kada su bile sigurne u pobedu evropskog fašizma, poznih tridesetih godina, ostanu bar u terminološkim određenjima delimično prikrivene.

1. Antikomunizam

Antikomunizam, a ne antifašizam, je bio osnovna odrednica konzervativnih glasila koja su, naročito od sredine tridesetih godina, sledila zvaničnu državnu politiku. Ono što će presudno obeležiti i kasnije, ratne godine, činjenica da antikomunizam nikad nije bio praćen i antifašizmom, ispoljilo se već tridesetih godina. Drugim rečima, pronalaženje u komunizmu najvećeg zla doba, po pravilu je praćeno pomirljivošću u odnosu na fašizam, a ne retko i pohvalama njegovoj ideologiji i praksi.

Već 1935. godine *Vreme* je pisalo da je prilikom otkrivanja ilegalne komunističke organizacije, Uprava grada Beograda zaplenila „obilan kompromitujući materijal“ i razna uputstva o načinu na koji treba koristiti manifestacije raznih političkih grupacija za komunističku agitaciju. U njima je, u skladu sa novom politikom Kominterne, stajalo da svi politički zborovi moraju biti zborovi „narodnog fronta slobode“, za koje treba unapred pripremiti parole koje su zajedničke komunistima i okupljenim masama. Pred masama treba zahtevati „raspuštanje terorom sakupljene skupštine“, raspis slobodnih izbora, „pravo samoopredeljenja potlačenih naroda“, puštanje na slobodu političkih osuđenika, ukidanje Zakona za zaštitu države, obezbeđenje slobode štampe, zbora, dogovora i udruživanja, uspostavljanje odnosa sa Sovjetskom Rusijom, brisanje zemljoradničkih i zanatskih dugova državi, bankama i zelenašima, pomoć besposlenim radnicima i postradalim seljacima od suše i poplave, 40-to satnu nedelju bez sniženja nadnica, uvođenje osiguranja za slučaj besposlice i starosti. *Vreme* je komentarisalo da se iz navedenog materijala najbolje vidi „na koji način ove komunističke organizacije sprovode svoj rušilački rad“, kao i njihova namera da izazovu nered „i dovedu do opšte pometnje u svim društvenim redovima, kako bi što lakše došli do ostvarenja svojih zadnjih ciljeva“. Konstatovalo je da svega što komunisti zahtevaju nema u Sovjetskoj Rusiji, gde se radnici i seljaci „eksploatišu do krajnjih granica“ i „umiru od gladi i zime“. Nasuprot tome, u Jugoslaviji „nadležni faktori“ njihovim potrebama poklanjaju „punu pažnju“. Zato je *Vreme* apelovalo na građanstvo „da se čuva ovakvih agitatora“, jer komunisti „nastoje

svim sredstvima da sruše današnji porodični i društveni život i donesu strahovladu komunističke diktature“.²¹²

Samouprava je prikazala gostovanje u Beogradu berlinskog profesora Adolfa Erta, predsednika Saveza antikomunističkih organizacija u Nemačkoj, koji je na poziv Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta, maja 1936. održao predavanje „Komunistička svetska opasnost i odbrana od nje“. Pored nemačkog opunomoćenog ministra u Beogradu fon Herena, prisustvovali su i general Vojin Maksimović, senatori i predstavnici „svih nacionalnih i kulturnih društava“. Citirane su Ertove reči da je u Nemačkoj pobeda oružanog ustanka sprečena samo „odlučnim otporom nacionalnog socijalizma pod vodstvom Adolfa Hitlera“, da je Komunistička partija Nemačke pretrpela „strahovit poraz“, a Nemačka „očišćena od kamunizma“. *Samouprava* je navodila da je predavač po završetku govora „bio srdačno pozdravljen“.²¹³ I *Otadžbina* je pisala da se jugoslovenska omladina iz mladalačke zablude ili iz bezizgledne budućnosti „napajala i zanosila komunističkim utopijama“, a opasnost je dolazila i od „mnogobrojnih neprijatelja“ Jugoslavije kojima je išlo u prilog da ona bude slaba, pa su se služili komunizmom „kao odličnim sretstvom za svoje paklene smerove“. *Otadžbina* je tvrdila da se komunisti uvlače u nadleštva, redakcije, izdavačka preduzeća, da „ruše temelje porodice“, a knjigama o socijalnim problemima razaraju moral. Zaključivala je da Jugoslaviji nije potrebna „nikakva kopija ni fašizma, ni hitlerizma“, ali je potrebno da se ne zatvaraju oči pred komunističkom opasnošću koja se može suzbiti samo nacionalsocijalističkim metodama, pa je „spas od komunizma“ mogao doneti jedino jugoslovenski narodni pokret organizovan odozdo.²¹⁴

Kriminalna biblioteka je, videći neprijatelja Jugoslavije isključivo u komunizmu, pisala da je u zemlji pojačan komunistički rad sa istom taktikom masovne akcije kao na Zapadu, što je potvrđivalo otkrivanje velike komunističke organizacije. Iako je policija „obezglavila komuniste“, nije ih uništila, već je čak doprinela ispravljanju njihovih terenskih

²¹² Njihove rušilačke metode, kako komunisti iskorišćavaju i najdobronamernije elemente, da izazovu pometnju, čuvajte se agitatora koji ne misle dobro ni vama ni vašoj deci, *Vreme*, 30. decembar 1935.

²¹³ Jedno predavanje o komunističkoj opasnosti u svetu, *Samouprava*, 26. maj 1936.

²¹⁴ Komunistička opasnost, *Otadžbina*, 28. jul 1935.

grešaka „i dala im povoda da misle na jači masovni rad i prelazak iz konspirativne komunističke akcije na legalan teren“. Zato je *Kriminalna biblioteka* zahtevala da „naš organizam“ mora da ostane zdrav i sposoban „ne samo da odoli napadu nego i da uništi napadača“. U toj borbi najviše su uradili Nemci, koji su prvi osetili „opasnost od komunizma“ i stvorili udruženja za borbu protiv njega, pre svega Antikomintern sa sedištem u Berlinu, dok su u Jugoslaviji, sami građani ustali „u odbranu porodice, religije i lične bezbednosti“, stvarajući svoj Antimarksistički komitet. Osnovana je i biblioteka za izdavanje knjiga i brošura kojima se ukazuje na opasnost od komunizma i demantuju njihovi proklamovani ciljevi kojima „zavode“ omladinu. Zamišljena su i mnogobrojna popularna predavanja, a ostalo je da se mobiliju i škola, crkva, nacionalne, kulturne i političke organizacije, i građanstvo i seljaštvo, intelektualni i manuelni radnici, jer „svuda na svakom mestu i sve društvene redove treba spremati da odbiju komunistička lažna obećanja i diktaturu sa leve“. Budući da ova akcija nije davala rezultate, smatralo se potrebnim da se ona dalje razvije, „kako bi doprla i u najzabačenije kutove naše države“, jer Jugoslaviji predstoji „teška borba protivu takozvane marksističke literature“ koja se besplatno dotura „čak i na selo“ i tako „utapkava put komunizmu“.

Jugoslovenska ilegalna Komunistička partija koja se po ovom listu sastoji od „nekoliko bednika emigranata“, u duhu zaključaka Sedmog kongresa Kominterne je izradila taktiku „raspirivanja plemenskog nezadovoljstva i separatizma“, pojačavanja borbe protiv „kapitalističkog iskorišćavanja seljaka od strane gradske i seoske buržoazije i države“, proglašavanja svake vlade, osim vlade Fronta narodne slobode, za fašističku i pojačavanja borbe protiv fašizma, okupljanjem svih nezadovoljnika bez obzira na partijska opredeljenja. Rukovođeni uspesima komunista u Španiji i Francuskoj, i jugoslovenski kamunisti su izbacili parolu „Front narodne slobode“ i krenuli etapno u ostvarenje ciljeva, tražeći saveznike kako bi „poljuljali državne temelje“. Da bi uspeh u svojoj akciji u Jugoslaviji, u kojoj im je zabranjen rad, komunisti naređuju svojim članovima uvlačenje u sve političke partije „samo da bi svoja levičarska nastojanja i tamo sprovodili i da bi minirali sve što je zdravo“. *Kriminalna biblioteka* se nadala da komunistima niko neće poverovati, niti im pomoći u toj „razornoj akciji“, koja

se sakriva ispod „miroljubivog plašta demokratije“. Zato je bilo nužno da jugoslovensko društvo energično, kroz crkvu, školu i porodicu, povede borbu protiv komunista i da te „nezvane agente“ Kominterne na vreme otera „sa domaćeg praga“, a samo u tesnoj saradnji policijskih vlasti i društva leži pobjeda nad komunizmom, nad tom „društvenom zarazom“.²¹⁵

Po uzoru na nemački Rajh, pisao je ovaj list, i u Beogradu je osnovan Antimarksistički institut ili Antikomintern za borbu „protiv razornog rada komunističkih agitatora“.²¹⁶ U okviru ove, posebno „korisne ustanove“ antikomunističkog sadržaja, naročitu aktivnost razvila je njegova Ženska sekcija, koja je u svoj program stavila borbu protiv komunizma i širenje nacionalnog osećaja „kao najbolju branu protivu internacionalizma i njegovih defetističkih ciljeva“. Svoje akcije je sprovodila putem predavanja antimarksističkog karaktera, naročito za žensku omladinu, snabdevanja ženskih ustanova potrebnom literaturom, izdavanja ženskog časopisa „sa antikomunističkim sadržajem“. U Jugoslaviji je „razorna komunistička delatnost“ zahvatila skoro sva područja javnog života, napadajući „duhovne, materijalne i moralne vrednosti i principe na kojima počiva život današnjeg ljudskog društva“. Za celokupno čovečanstvo ona predstavlja „najneposredniju opasnost“, koja zahteva snažnu kontraakciju „svih konstruktivnih i pozitivnih snaga“, kako bi se očuvalo postojeće socijalno uređenje. Komunisti svojom idejom o stvaranju Narodnog fronta samo pokušavaju da unesu pometnju, kako bi se u nastaloj društvenoj zabuni pristupilo „oružanom udaru“ na postojeći poredak. „Na sreću zdravi smisao i mentalitet naše sredine, koji nije nikada bio niti je sklon prevratničkim doktrinama“, osetio je „opasnost komunističkog rovarjenja“ i voljan je da se odbrani.²¹⁷

Kriminalna biblioteka je pisala da komunisti, s jedne strane pozivaju javnost u borbu protiv fašizma, protiv rata i u odbranu demokratije, za Narodni front, a s druge strane istrajni su u organizovanju bratoubilačkih ratova radi ostvarenja

²¹⁵ Komunizam kao opasnost po svetski mir i bezbednost država, *Kriminalna biblioteka*, 16. septembar-16. oktobar 1936.

²¹⁶ Tahir Alagić, Šta treba da znaju izvršni policijski organi o komunizmu, *Kriminalna biblioteka*, 1. april 1937.

²¹⁷ Đuro Sarapa, Savremeni oblici komunističkog rada u svetu i kod nas, *Kriminalna biblioteka*, 16. oktobar 1938; Rad ženske sekcije „antimarksističkog komiteta u Beogradu, *Kriminalna biblioteka*, 1. novembar 1938.

diktature proletarijata. Oni alarmiraju na fašističku opasnost i stvaraju je tamo gde je uopšte nema. Oni samo žele prevrat u Jugoslaviji i „usudili su se da dirnu bez milosti u našu omladinu, pa čak i u decu“. Kao i komunisti na Zapadu, pod parolom da je demokratija u opasnosti, okupljaju sve demokratske elemente, ali se ni za trenutak nisu odrekli revolucionarne akcije i krajnjeg cilja, diktature proletarijata. Pod „parolom“ opasnosti od fašizma oni ustaju protiv cepanja Jugoslavije, a pod „maskom demokratije“ žele da prokrče sebi put u legalnost, u široku demokratiju tipa Narodnog fronta, nadajući se da će revolucionisanu masu uspeti da povedu poput Španije u građanski rat. U novostvorenom savezu komunisti ne traže vodeću ulogu, ne traže čak ni svoj politički plasman, ni ulogu avangarde borbenog proletarijata. Cilj nove taktike je da se u nameravani Narodni front ujedine sve borbene grupacije sa kojima bi komunistička partija sačinjavala jedinstveni borbeni front. Ali to ne znači da oni odstupaju od revolucionarne linije, niti da su idejno evoluirali. Tvrđilo se da je „komunistički plan“ dosta logičan i da se sprovodi sa puno takta, dok od države zavisi da li će se osvestiti i na vreme ga pokvariti, jer ne treba verovati da su komunisti prekinuli sa svojom konspirativnom akcijom, naprotiv, oni je nastavljaju, samo u dubljoj ilegalnosti, dok u javnosti istupaju samo sa antifašističkim i demokratskim parolama. Oni i dalje „rovare“ u radničkim sindikatima, trudeći se da sa socijalistima ostvare jedinstvo klasnog pokreta, a „nama jedino ostaje da bi se oslobodili ovih lažnih nosioca demokratije i ovih crva, koji se uvlače da nagrizaју sve što je zdravo, da energično skinemo sa njihovog lica masku demokratije, da odbacimo svako paktovanje sa komunističkim elementima, i da ih podvrgnemo strogoj zakonskoj odgovornosti“.²¹⁸

Tokom svih razmatranih godina *Kriminalna biblioteka* nije objavila nijedan kritički tekst o fašizmu i nacionalsocijalizmu.

Uz policijske novine, i crkva je bila veoma aktivna u antikomunističkoj delatnosti. U božićnoj poslanici 1937, patrijarh Varnava je poručivao da se pojavio „jedan zao duh u svetu, koji vojuje protiv mira. Pojavili su se ljudi, koji neće Hristov mir“. Zato je postojeći mir prividan, „lažan mir“ koji „nagoveštava zlobu i divljaštvo“. A „naš Srbin želi mir i ne

²¹⁸ Vladeta Milićević, Kominternu u znaku Narodnog fronta, *Kriminalna biblioteka*, 16. maj, 1. jun, 1. jul 1937.

prima nikakve nove 'nauke', zbog čega ne postižu nikakve uspehe oni koji iz inostranstva „šalju svakojake otrove“, pokušavajući da „poljuljaju i same temelje naše svetosavske, pravoslavno-narodne kulture“. Reč je o „komunističkom otrovu“, „nemani današnjega doba“ koje se omladini „prikazuje u jednoj nevinoj a primamljivoj odeći“. Međutim, „to zlo prikriva u sebi najstašniji otrov, koji nepoštedno ubija i duševno i fizičko zdravlje“, on „razara porodicu, građansko društvo, pa i celo narodno i državno biće“, „obmanjuje i na stranputice zavodi jedan deo naše bezazlene i neiskusne školske omladine“. Glavni izvor „komunističkih prevara“ nalazi se u bezbožništvu i materijalističkom razumevanju čoveka, jer oni neće istinu, „njima je potrebna laž“. Patrijarh je zaključivao, „ili ćemo biti Srbi“ ili „otpadnici nacije, internacionaliste tj. pripadnici nekakve magle, građani belosvetski“, obećavajući da kao poglavar crkve neće propustiti priliku da pomogne svim sredstvima sprečavanje širenja „te opake zaraze“. Istog dana kad i ovu poslanicu, štampa je objavila da je patrijarh primio beogradskog saradnika DNB²¹⁹ i da je tom prilikom pokazao „živo interesovanje za prilike u Nemačkoj“ i veliko zadovoljstvo zbog pozitivnih vesti. „Na kraju razgovora je Nj Sv Patrijarh izjavio svoje simpatije kojima prati borbu vode Rajha i državnog kancelara g Hitlera protiv svetske opasnosti od boljševizma“, zaključivši da „vođ velike nemačke nacije vodi jednu borbu koja služi dobru čitavog čovečanstva“.²²⁰

I u trenutku otpočinjanja ratnog sukoba u Evropi, indikativan je bio stav crkvenih velikodostojnika. Kao i u prethodnim godinama, jedini neprijatelj kojeg je crkva identifikovala bio je komunizam. U vreme kada je rat već uveliko besneo Evropom, a neposredno pre nego što je stigao i do Jugoslavije (1940-41), *Misionar* je objavio tri poslanice visokih crkvenih velikodostojnika. U svojoj poslanici episkop Nektarije je pisao o sve snažnijoj propagandi „boljševičko-komunističkih agitatora“ u zemlji, koji „zavode naš čestiti svet na stranputicu“, a kojima je rat u Evropi dobrodošao. Oni „podrivaju“ temelje države i društva, nastoje da „obesvete sve

²¹⁹ Nemački informacioni biro

²²⁰ Nj. Sv. Patrijarh Varnava u svojoj božićnoj poslanici naglašava potrebu borbe protiv komunizma i svih rušilaca mira u svetu; Nj. Sv. Patrijarh Varnava odaje priznanje g. Hitleru u borbi protivu boljševizma, *Vreme*, 4. januar 1937; Nj. Sv. Patrijarh Varnava o borbi protiv boljševizma, *Politika*, 4. januar 1937.

što je Srbinu sveto, da mu ubiju veru u večne vrednosti, da ga obeshrabre i da mu dušu otruju“, oni „huškaju“ narod protiv države propovedajući revoluciju. Zahvaljivao se bogu što je srpski narod u velikoj većini oprezan i nadao se da „neće poći sumnjivim idejama i sumnjivim propagatorima tih ideja“. Nije mogao da shvati kako su i neki srpski sveštenici postali „oruđe u rukama bezbožničkih boljševičko-komunističkih agenata“, navodeći da je Sveti arhijerejski sinod tražio da se budno pazi da se sveštenici klone svega što bi moglo dati povoda sumnji da „nije potpuno čisto od te internacionalne gube“. Od sveštenika je traženo da upozoravaju narod „na opasnosti koje mu prete od novih proroka, koji ne znaju ni za Boga ni za Jevanđelje Božje“. Episkop Nikolaj je svoju poslanicu uglavnom posvetio očekivanom pozitivnom preobražaju Rusije, dok se u trećoj poslanici episkopa Venijamina iz februara 1941, navodilo da naročito učitelji moraju kod omladine da suzbijaju „raširenu komunističku propagandu“, jer „čim se komunizam izjasnio protivu vere i Boga, protiv nacionalizma i protiv porodice“, on se izjasnio „protiv svega onoga što sačinjava našu svetinju“.²²¹

Sve tri poslanice su zanimljive jer su govorele o ratu koji je bio u toku, u kome komunisti još nisu učestvovali, a ipak, jedini identifikovani neprijatelj bio je komunizam. Fašizam nije pominjan.

Vaspitanje omladine

Pokušavajući da definišu temelje budućeg unutrašnjeg uređenja baziranog na nacionalizmu ili „novom nacionalizmu“, konzervativci i desničari su veliku pažnju posvećivali novom vaspitanju omladine koje bi zadovoljilo ove potrebe. Podrazumeva se da je cilj takvog vaspitanja trebalo da bude antikomunizam, a metod, uz sve ograde koje su navodili, ugledanje na fašistički i nacionalsocijalistički vaspitni koncept.

Već krajem 1933. godine *Narodna odbrana* je pisala da „drska tuđinska naročito marksistička propaganda“ ima uticaja na jugoslovensku omladinu, koja ne poznaje ideale starijih

²²¹ Iz poslanice preosvećenog Gospodina Nektarija upućene sveštenstvu Eparhije zvorničko tuzlanske prilikom Nove godine 1940, *Misionar*, januar 1940; Episkop Nikolaj, Isus Hristos, car Slovena, reč izgovorena na dan Žičke slave letnjeg sv. Stevana 2/15 avgusta 1940 g, *Misionar*, septembar-oktobar 1940; Episkop Venijamin, Poslanica na nedelju pravoslavlja, *Misionar*, februar 1941.

generacija, „vekovima“ oduševljavanih slovenskom idejom. Zato se tražilo da se Jugoslavija ugleda na evropske narode čija se omladina, „u prkos raznim deklaracijama o komunizmu i socijalizmu, ipak svrstava u redove nacionalizma“, navodeći da Englezi neće „ni da čuju ni za Marksa ni za njegove doktrine“, da je isto i u Francuskoj, da je u Italiji Musolini „prsto pokopao“ komunizam, a da je u Nemačkoj Hitler „jednim potezom na prsto zbrisao i Marksa i marksizam“. Očekivalo se okretanje i jugoslovenske omladine „nacionalnim jugoslovenskim pa i opšte-slovenskim pitanjima“, umesto da je „truje marksizam i tuđinska propaganda koja nam u čaši meda podmeće otrov“. Pozivajući se na „slobodoumnu“ Italiju i Nemačku koje su se obračunale sa svojim marksizmom, tražila se upotreba sličnih mera i u zemlji, jer jugoslovenski omladinci ne smeju „sanjariti o trećoj internacionali i fantazijama Marksovih teorija“, već se moraju okupljati u „čvrste nacionalne redove“ i uspostaviti „svoj nacionalni ideal“, nasuprot marksističkom. „Zbiti naše redove, probuditi nacionalnu svest, prozračiti Marksom okuženi vazduh, koji nas guši i očistiti naše redove od svih komunističkih elemenata koji su se svesno ili nesvesno povelj tuđinskom propagandom marksizma.“²²²

Orijentišući se na vaspitani rad sa omladinom, *Narodna odbrana* je pratila i izlaženje novog studentskog lista *Medicinar*, čiji se saradnici nisu potpisivali, kako je navedeno, iz „revolucionarnih“ razloga. Načelno pozdravljajući svaki javni istup studentske omladine, *Narodna odbrana* je pisala da je svojstvo omladine da čim se opredeli za neku ideologiju, odmah pokušava i da je sprovede u delo. Zato je upozoravala vaspitače da „široko otvore oči“, jer se veliki deo omladine već opredelio. „Taj deo je načisto sa svojim zadatkom, i počeo je borbu za ostvarenje svojih ciljeva“, a list *Medicinar* je njihova „prva lasta“ i prvi „kolektivni korak najopredeljenijih, koji otpočinje dugačak red“. Podržavajući samo studentske zahteve za borbu protiv nepravde, *Narodna odbrana* je navodila da „svi ostali članci, bolje bi bilo da nisu ugledali svetla, jer odstupaju od stvarnosti“. Ocenjeno je da su pisani neozbiljno, jer se u njima npr. neovitalizam ocenjuje „kao krezuba biološka babuskara“, rad Higijenskog zavoda opisuje ironično, a „hitlerovcima“ podsmeva što pridaju veliki značaj biološkom nasleđu.²²³ A

²²² B. S. Protivu Marksizma, *Narodna odbrana*, 19. novembar 1933.

²²³ Milovan Popović, Studentska štampa, *Narodna odbrana*, 20. maj 1934.

povodom otkrivanja jedne razgranate komunističke organizacije u Zagrebu, koja je bila aktivna u propagandi među školskom omladinom, *Pravda* je zabrinuto pisala da taj slučaj pokazuje da zagrevanje omladine za komunizam nije samo „prolazna zaraza“ koja se može sprečiti policijskim merama. Mladost je po prirodi revolucionarna i oduševljava se samo idejama koje smatra progresivnim, želeći da bude naprednija od prethodne generacije.²²⁴

Profašistička glasila su bila još eksplicitnija u svom antikomunizmu, ali i antiliberalizmu. Indikativan je programski tekst omladine Zbora koji je potpisao Mitrofan Matić iz manastira Čokešina. Pozivajući da „umuknu svi oni koji kažu da ne postoji idealistička Jugoslovenska omladina“, tvrdio je suprotno, da ona postoji samo se trenutno ne čuje „od vike zavedene 'napredne' 'antifašističke' omladine, čiju naivnost i nezadovoljstvo iskorišćava internacionalna rušilačka propaganda, finansirana od buržoaskih kapitalističkih profita i semitskih novčanih magnata“. Uzvikivao je da „jugoslovenska idealistička omladina kreće“, da su njeni redovi, „redovi omladine Zbora“ sve gušći, da dolaze „da novim buktinjama“ obasjaju početak nove ere, da osvetle „u bolu i patnjama rađanje Nove, Nacionalističke Jugoslavije“. Matić je nastavljao da u borbu za „nacionalističku Jugoslaviju“ stupaju „borbene falange“, „nove legije vatrene mladosti, nove legije fanatika“, koje su „liberalno-demokratski starci hteli da kupe za judine srebrnike“. Cilj nove omladine je da što pre odstrani „stari nenarodni, truli, kopirani, preživeli kapitalistički sistem“ i zasnuje novi, „koji će biti izraz duhovnih stremljenja naše rase“, jer je došlo vreme da „i naš narod“ kroz „svoju samoniklu rasnu kulturu doprinese napretku čovečanstva“. Zato je pozivao borce „u sveti boj u krstaški rat“, „u zbor, u borbu“, preteći da „nove legije heroja i idealista nastupaju, koračaju, tutnje“.²²⁵

Nezadovoljni postojećim raspoloženjem omladine i u strahu od daljeg širenja komunističkih ideja, konzervativci i desničari su se okrenuli fašističkim uzorima, posvećujući posebnu pažnju fizičkom vaspitanju omladine u duhu eugeničkih zahteva. Oduševljen posetom Nemačkoj Radnoj službi, direktor lista *Vreme* Stanislav Krakov je 1934. pisao: „Zamišljam one naše mladiće koji čine svako podne i veče guste

²²⁴ Ivan Nevistić, „Salonski marksizam“, *Pravda*, 20. decembar 1935.

²²⁵ Mitrofan Matić, Manastir Čokešina, U borbu hrle legije plamene mladosti, *Otadžbina*, 6. januar 1937.

špalire u Knez Mihajlovoj ulici od Sata do 'Ruskog cara' kako bi dobro izgledali sa pijucima i ašovima na radu za isušivanje Makiša, ili zemljišta kod Ovče i Borče. Zamišljam kako bi naša crvena omladina koja tako često razbija klupe po univerzitetima korisno razbijala kamenje oko Bijelog Polja i Berana otvarajući puteve za Crnu Goru i Sandžak.²²⁶ Branimir Maleš se bavio problemom fizičkog vaspitanja u Jugoslaviji, verujući da „rasna higijena“ spada i teorijski i praktično u značajno polje rada moderne države. Odvajao je telesno vaspitanje u službi države i ono u službi nacije. Država od ovog vaspitanja očekuje da u nekoliko generacija stvori zdrave građane „sposobne da izdrže sve terete u miru i u ratu“, dok nacija očekuje „eugenički bolje pokoljenje“, koje će i po broju i po kvalitetu, imati „nesumnjivu prevagu u biološkoj i kulturnoj borbi sa susednim ili neprijateljskim nacijama“. Tražio je na tom polju ugledanje na fašističku Italiju.²²⁷ I *Pravda* je tražila da se primer Italije u vaspitanju omladine ozbiljno prouči u Jugoslaviji, koja za petnaest godina zajedničkog života nije učinila skoro ništa „u pogledu kolektivnog nacionalnog vaspitanja“.²²⁸

Vreme je 1935. objavilo veliku anketu na temu „Kako ćemo vaspitati našu omladinu“, iz uverenja da je to pitanje od „sudbonosnog značaja“ za budućnost zemlje. Posle rata je taj „životni problem“ nacije olako shvatan, za razliku od predratnog vremena, kada je „naš narod pokazao ispolinsku snagu“, a omladina davala heroje. Tvrđilo se da je Musolini shvatio da budućnost fašizma i Italije može zasnovati samo na „zdravoj, nacionalno svesnoj i na požrtvovanje spremnoj omladini“, stvarajući je radikalnim merama, ulivajući joj „duh oduševljenja“ i pretvarajući državu u kasarnu, „decu u vojnike, narod u vojsku“. I nacionalsocijalizam je ponikao iz redova omladine, posvećujući joj najveću pažnju, i Rusija je stvorila „komsomolce“ koji će da nose njenu budućnost i da šire „crveni plamen po svetu“. Zaključivalo se da Jugoslavija ne mora uzimati primer ni od koga, dovoljno je okrenuti se bliskoj prošlosti i prema njoj preobražavati omladinu, koja „mora biti nacionalno vaspitana“ i sa „duhom pretkumanovske Srbije“.²²⁹ Razmatrajući problem vaspitanja omladine u

²²⁶ S. Krakov, Nemački studenti sa ašovom prekopavaju močvare uz obične seljake i radnike, *Vreme*, 7. maj 1934.

²²⁷ Branimir Maleš, Uloga nauke u organizaciji fizičkog vaspitanja, *Vreme*, 24. jun 1935.

²²⁸ Svetislav Petrović, Fašističko vaspitanje omladine, *Pravda*, 27-30. april 1935.

²²⁹ Velika anketa *Vremena*, kako ćemo vaspitati našu omladinu, *Vreme*, 1. septembar 1935.

Jugoslaviji u novim međunarodnim okolnostima, jer „greh je biti jagnje među vucima“, i u očekivanju da „svakog časa“ plane svetski rat, *Narodna odbrana* je tražila da se povede više računa o vaspitanju omladine „kako nas ne bi ratni požar zatekao nespemne“. Ipak, tvrdilo se da „hteli ne hteli, mi se moramo, silom okolnosti, ugledati na fašističke omladinske organizacije u Italiji – balile, i na nacional-socijalističke vaspitne ustanove u Nemačkoj“, i školsko vaspitanje dopuniti „radnom i vojničkom obukom“. I intelektualno vaspitanje mora da bude povezano sa ratnim prilikama, a moralno-etičko vaspitanje mora da neguje neustrašivost, junaštvo, požrtvovanje i samopregor. Predlagalo se da se školska omladina vežba u rukovanju oružjem, vojnoj disciplini, izvidničkoj, bolničarskoj i požarničkoj službi, logorovanju, poljskim radovima. *Narodna odbrana* je smatrala da u odbrani otadžbine i „ženskinje“ moraju biti spremne na žrtvu. Imajući u vidu grozničavo naoružanje drugih država, smatralo se da „nije preuranjeno doviknuti: *Hannibal ante portas*“, jer je „ratna lavina“ otpočela sa survavanjem, pa će se „sručiti i na nas“.²³⁰ Prilikom posete Beogradu 1937, nemačkog omladinskog vođu Baldur fon Širaha primio je ministar fizičkog vaspitanja dr Vjekoslav Miletić, koji je tom prilikom istakao da se sport ne propagira među omladinom samo zbog zdravlja ili rekorda, već i zato što „plemenito takmičenje“ u svim područjima života omogućuje da na površinu društva dođe „elita koja je od Boga odabrana“.²³¹ Suština predloženog vaspitnog rada u ovim ideološkim strujama odnosila se na duboku prožetost omladine nacionalizmom i vernosti „Kralju i otadžbini“.²³²

²³⁰ P. M. I. Vaspitanje naše omladine za današnjicu, *Narodna odbrana*, 29. novembar 1936.

²³¹ G. Baldur fon Širah pozvao je vaspitače naše omladine da posete Nemačku, *Vreme*, 28. novembar 1937.

²³² *Narodna odbrana* je pisala da je nacionalizam „čedo 19 veka“, a pacifizam savremena tvorevina, odnosno, da je nacionalizam nož, a pacifizam jagnje, pa je pitanje „hoćemo li oštriti nož ili negovati jagnje“. Jugoslavija je prožeta pacifističkim idejama, spremajući „Jugoslovenče“ za njegovog pobornika. To bi bio idealan cilj kada bi bio u harmoniji sa ciljevima vaspitanja suseda, ali je „vrlo rdav cilj, kada neprijatelji svoju omladinu spremaju za rat“. Tražeći da i „naši praunuci uživaju plodove mira“, zahtevano je da se ne dozvoli da se „uspava rodoljubivost i gotovost za odbranu“. (Sl. Petrović, Nacionalizam i pacifizam, *Narodna odbrana*, 2. april 1933). *Pravda* je pisala da savremeni rat ne vodi samo vojska već ga vode i deca, žene i starci, „svi oni koji imaju još malo snage da do poslednjeg daha brane svoju otadžbinu“. Jugoslavija spada u najizloženije države sveta i

Antimasonstvo

O jugoslovenskom masonstvu je u razmatranim godinama relativno malo pisano. Osim serije tekstova koje je u *Pravdi* 1934. objavljivao Ivan Nevistić, masoni su uglavnom pominjani usput, kao jevrejsko-marksistički produkt, ili obrnuto, svejedno. Nevistić ih je video kao „zakopčanu internacionalnu organizaciju“ koja retko napušta svoju „taktiku skrivanja i ćutanja“ i kojoj herojstvo nije jača strana. Njihov strah, međutim, „nije nikako bezrazložan“ jer „snažni nacionalistički antimasonske talas“, koji je posle afere „varalice Jevreja Staviskoga“ u Francuskoj zahvatio čitavu Evropu, nije mimoišao ni Balkan, preteći da se u prvoj povoljnoj prilici pretvori u „borbeni antimasonske pokret“ koji bi mogao da „pokopa masonstvo u našoj zemlji“. Tvrдио je da je masonstvo koje je rođeno u mraku, nesposobno u „otvorenoj muškoj borbi“. Njegov rad je rušilački, on je napravljen od „jadnog materijala“, njegovu istoriju ispunjavaju „najordinarniji pustolovi i varalice“, on ne može da kaže kakav mu je cilj i program, javnost „obmanjuje svojom šupljom tipično masonskom frazeologijom“. Kriterijum njegove pravičnosti je kriterijum sekte kojoj je jedini cilj da postane „odabrana“, privilegovana kasta i da „zajaši na grbaču naroda“. Masonstvo čine ljudi „oskudnih sposobnosti“ koji se udružuju u tajne klike da pomoću njih zadovolje svoje najnezdavije ambicije. Domaća masonerija svoje pravo lice pokriva „papirnatom trikolorom“, a svoje postojanje opravdava izmišljenim legendama o svojim nacionalnim zaslugama, što predstavlja „farisejštinu i demagogiju“. Kao tipično internacionalnoj organizaciji, masoneriji je glavni zadatak „razvodnjavanje, otupljivanje i uopšte suzbijanje nacionalizma“. Kad je došao na vlast „dalekovidni Hitler“ i poveo oštru borbu protiv nemačke, „u velikoj većini semitske marksistički orijentisane, masonerije u opravdanom uverenju da ona pretstavlja nacionalnu opasnost jer služi jevrejskoj penetraciji“, ona nije pokazala „nikakvu građansku kuraž“, već je bez otpora zatvorila svoje lože. S druge strane, tri velike pruske lože koje Hitler nije raspustio jer u njima nije bilo Jevre-

teško će izbeći „svetski požar“. Zato omladina mora telesno da ojača, moralno da se podigne, da se zapoji „fanatizmom i ljubavlju prema otadžbini“. Ona mora da se „obrađuje“ od ranog detinjstva, jer ratni napori traže čoveka „telesno snažna, moralno jaka i zapojena ljubavlju prema rodnoj grudi“. Celokupnu omladinu treba da prožima „jedinstvo misli u pogledu ljubavi prema Kralju, otadžbini, jedinstvu narodnom i slobodi“. (Ž. L. K. Značaj obaveznog telesnog, moralnog i nacionalnog vaspitanja naše omladine, *Pravda*, 14. februar 1938).

ja, preko noći su doživele metamorfozu, zamenile „stari masonski čekić sa kukastim krstom“ i preobrazile se „u hitlerovskom duhu“, postajući „fanatičniji rasisti i od samog Hitlera“. Domaća masonerija je, međutim, „anacionalna, pa čak i antinacionalna“, ona je došla iz Mađarske „prokrijumčarena preko nekoliko mađarskih Jevreja, trgovaca i industrijalaca“. Da bi „zamazala oči nacionalnoj javnosti“, npr. nova zagrebačka loža, „iako sastavljena sve od samih domaćih i doseljenih mađžarona i Jevreja“, uzima nacionalno ime Hrvatska vila, ali spisak njenih članova pokazuje da skoro polovinu „sačinjavaju Jevreji“ i da su to „sve sami intereslije i mađžaronski karijeristi“.²³³

Na ovu seriju tekstova je reagovao Đura Jeremić, navodeći da su Jevreji, slobodni zidari i marksisti postali „tri bauka za šuplju fašističku ideologiju“. Tako se Nemci već odriču Hrista jer nije arijevac, Italijani su već ugušili svaki individualizam, a Francuzi se ogorčeno bore protiv demokratskih institucija. „Izgleda prosto da je Zapad sišao s uma i kao formalni kandidat za neku duševnu bolnicu želi da i neokaljani Istok uvuče u svoju krvavu kolevku.“ U ekonomskoj krizi, haosu ideja i duhovnoj degeneraciji, pojavili su se „novi preporodatelji“ ljudskog roda, koji se služe lažima i silom, „demagogijom obmanjuju neuku gomilu utučenu bedom“, i pozivajući se na „rasnu nacionalnost“, ukazuju na Jevreje, marksiste i slobodne zidare, vičući: „Jevreji u Palestinu, slobodni zidari u zatvor, a marksisti na ispovest i pričest, u crkvu“. Nevistića je optužio da nije dao ni jedan dokaz protiv slobodnih zidara i da je ostao „običan fašistički demagog“ jer se, „nabacujući se blatom na slobodne zidare“, teško ogrešio o mnogobrojne marksiste i Jevreje „koji pošteno i ravnopravno zarađuju hleb na ovoj grudni, koja od iskona ne pripada svima podjednako“. To je video kao jedan od dokaza da bi jugoslovensko društvo mogao lako zahvatiti talas fašističke demagogije. Zaključivao je da nije slobodno zidarstvo politička organizacija koja radi tajno protiv interesa naroda, „kao što ni naši Jevreji i marksisti nisu krivi za nastali haos“, već krivica leži u preživeloj ekonomskoj epohi.²³⁴

I o temi masona oglasio se Svetislav Stefanović 1940. godine. Masoneriju je obeležio kao moderno farisejstvo „u značenju licemera i dvoličnika“, „nešto lažno i pretvorno u celom

²³³ Ivan Nevistić, Masonska deklaracija, *Pravda*, 13. maj 1934; Masonstvo i nacionalizam, *Pravda*, 19, 21, 23. maj 1934.

²³⁴ Đura Jeremić, Jugoslovenstvo i masonerija, povodom napada g. Dr Nevistića na slobodno zidarstvo, *Pravda*, 12. jun 1934.

tipu čoveka“. Masoni se služe metodama klevete i podvala, oni su bezobzirni i cinični bez granica, bestidni u pobijanju vrednosti onih koji im ne pripadaju. Kao nosioci „moralne truleži“ i „dezagregacije privatnog i javnog morala“, oni su se uvukli u čitav javni život koji je zbog njih „teško bolestan“. Zato je po Stefanovićevom mišljenju, prvi uslov uspešne borbe protiv masona, otkriti ih i „onda ih radikalno uništiti“. Upravo onako kako su to učinile Nemačka i Italija.²³⁵

Samouprava je 1940. izvestila da su u Banovini Hrvatskoj raspuštene sve slobodnozidarske lože. Policijske vlasti su zaplenile njihove arhive i imovinu, a očekivalo se da će, navodila je *Samouprava*, biti utvrđeno ko su joj bili članovi, jer je „sa merodavnog mesta“ saopšteno da „ne odgovaraju stvarnosti“ spiskovi koji se pojavljuju u štampi. Objavljeno je i da je policija u Subotici rasturila jevrejsku ložu slobodnih zidara Matnat Jad osnovanu 1933. godine.²³⁶

2. „Novi nacionalizam“

Čitav koncept novog vaspitanja omladine koji su preporučivala konzervativna i profašistička glasila, predstavljao je uvod u naznake stvaranja novog jugoslovenskog sistema u postojećim okolnostima. Razlika između konzervativnih nacionalista i fašista je bila u tome što prvi, pozivajući se na seljaštvo kao temelj buduće države i zahtevajući izgradnju nove nacionalne ideologije bazirane na rasi, nisu iznosili artikulisane koncepcije budućeg uređenja. Antikomunizam je bio njihova osnovna odrednica u unutrašnjoj, a oslanjanje na Nemačku i Italiju u spoljnoj politici. Drugi su, naročito preko svojih najizrazitijih predstavnika, Danila Gregorića i Svetislava Stefanovića, konkretnije definisali koncept buduće „organske“, korporativne, zadružne države, u čijem opisu su bili prisutni svi elementi nacionalsocijalističke ideologije, antiparlamentarizam, antidemokratija, antikomunizam, antiindividualizam, zatim „rasni karakter“ zajednice, bespoštedna borba protiv nacionalnih „neprijatelja“,

²³⁵ Svetislav Stefanović, *Masonerija i moralna dezagregacija* (1940), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 219-221.

²³⁶ U banovini Hrvatskoj raspuštene su Lože slobodnih zidara; Raspuštena je i jevrejska loža slobodnih zidara u Subotici, *Samouprava*, 17. avgust 1940.

nacionalizam sa socijalnom sadržinom, borbenost, sa povremenim dodatkom antisemitizma i antimasonstva.

Eksplicitno negativan stav prema fašizmu kod nacionalista je bio prisutan samo dok je percipiran kao opasnost po Jugoslaviju. Kada su, međutim, tražene nove političke ideje za samu Jugoslaviju, postajali su spremni da usvoje upravo njihova načela unutrašnje politike. Tako je *Narodna odbrana* već 1934. pisala da je i u Jugoslaviji potrebno da se prouče svi evropski nacionalistički pokreti, jer je državi „od preke potrebe da stvori jednu novu rasnu ideologiju, nacionalno jaku državu“, koja će nastati istovremenim proučavanjem „naše narodne duše“ i evropskih nacionalističkih ideja.²³⁷ Dve godine kasnije je objavljivala tekstove sa neprikrivenom fascinacijom nacionalsocijalizmom i ispunjene zahtevima da se slične mere primenjuju i u Jugoslaviji. Autor *Narodne odbrane* Božidar Nikolajević je, navodeći da se primer „Nove Nemačke“ u mnogome „podudara sa slučajem našim“ jer nacionalsocijalizam „crpe životnu snagu iz apsolutne pripojenosti sopstvenoj rasi“, tvrdio da je „večna“ istina da jedan narod može da vrši svoju misiju samo „dok je veran amanetu koji mu je kao krvno nasleđe zaveštan od predaka njegovih“. Postavljao je pitanje „šta je drugo okupilo naše pradedove pod Karađorđev i Milošev barjak, ako ne tok iste krvi“ i „šta je drugo sazdalo Jugoslaviju, i šta će je održati snažnom, ako ne poklič iste rase“. Tvrdio je da je jugoslovanski seljak u teškom položaju i da tom zlu treba „potražiti leka“ i verovao da Jugoslavija neće pogrešiti ako uzme za primer Nemačku, odnosno, „ako usvoji način na koji Hitlerov Treći Rajh rešava problem svoga seljaštva“. Nemačka je, iako pretežno industrijsku zemlja, težila da postane seljačka, a Hitler je izgovarao reči „koje su kao krilatica prožele ceo narod“, da će Nemačka „biti seljačka država ili je neće biti“. Kod Slovena i Germana seljaštvo je „bilo i ostalo izvor narodnog života“, „stožer države“, dok ga je liberalizam „do karikature“ omalovažavao. U Nemačkoj se, tvrdio je Nikolajević, vršilo „organsko sažimanje“ sa jednom „zajedničkom voljom“, čime je ona spasavala ne samo svoje seljaštvo, već je davala uputstva za spasavanje i tuđih seljaka, krčeći put „najvećoj i najvišoj politici Evrope“. Zaključivao je da će samo „seljačka misao i seljačka kultura očuvati beloju rasi preimućstvo nad ostalim

²³⁷ M. I. M. Od Bizmarka do Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. jul 1934.

zemaljskim rasama i postati bedem, o koji će se razbijati svi osvajački i rušilački talasi“.²³⁸

I dok su se konzervativci iscrpljivali u antikomunizmu kojim su prikrivali svoj antisemitizam, i osim onoga što su znali da ne žele, nisu pokazivali da imaju i predstavu o tome šta žele, profašistički autori su mnogo eksplicitnije izražavali svoj stav prema budućem uređenju zemlje. Ocenjujući demokratiju propalom, *Otadžbina* je sredinom tridesetih godina tražila da se i u Jugoslaviji pronadu nove političke metode, verujući da se „starom ne može vratiti“, a novo se može stvoriti „samo iz naših odnosa“ bez ugledanja na druge nacije. Ubrzo je objavila svoje „smernice“ u kojima je selo definisano kao „izvor rasno-biološke, duhovne i ekonomske snage naroda“, zbog čega mora imati primarno mesto u državi. Traženo je i da „rasno-biološka zaštita narodne životne snage i porodice“ bude u osnovi „svake državne, društvene i privredne politike“. Ostajući dosledni u negiranju da su i sami fašisti, zborasi su svakodnevno navodili da je u politici podražavanje opasno jer se uslovi u svakoj zemlji razlikuju, pa je zato liberalna demokratija, doneta sa strane, i nanela „toliko jada“ zamlji i, u stalnoj borbi za vlast, bila slepa za komunistički „podzemni i dobro organizovani rušilački rad“.

Hvaleći situaciju u Nemačkoj, *Otadžbina* je 1936. pisala da se u njoj svuda oseća „nepodeljeno i neuzdržano prijateljstvo“ prema Jugoslaviji. Cilj *Otadžbine*, kako se navodilo, nije bio da se pohvalama Nemačkoj bori za nacionalsocijalističku državu u Jugoslaviji, jer nije dobro preporučivati „našem bolesniku lekove koji su pomogli drugom bolesniku“, već joj je cilj da pozove ceo jugoslovenski narod da povrati veru u sebe, jer „imamo mi za svoju bolest svoje lekove“ kojima se mora „hrabro zaseći u bolesno mesto i otkloniti bolesno tkivo“. Hvalila je Salazarovu organizaciju staleške države, Hitlerovu uspešnu borbu protiv nezaposlenosti i Musolinijevu pobedu u Abisiniji koju je postigao „u prkos celoj Evropi“, ograđujući se da to ne znači da „i mi treba da pođemo istim putem“, ali i dodajući da se mora poučiti „njihovim primerom, koji ide za tim da se njihovi narodi sami iz sebe preporode“ i spasu od propasti.

Otadžbina se zalagala za „novi nacionalizam“ koji je morao da ima jasnu socijalnu sadržinu kako ne bi ostao „uzvišen ali jalov“. Nacionalizam se ne sme sastojati samo u

²³⁸ Dr Božidar Nikolajević, Pouke iz nemačkog nacionalizma, II, *Narodna odbrana*, 17. maj 1936; Problem seljaštva kod nas i u Nemačkoj, *Narodna odbrana*, 28. jun 1936.

pevanju patetičnih pesama i isticanju zastava, već mora da „sagradi svome narodu novu zgradu samo za njega“, mora biti konstruktivan inače će ostati „idealna ali besplodna“. Nacionalizam ne sme biti bolećiv, već mora znati „ko je neprijatelj nacije“ i povesti borbu sa njim „odlučno i nepoštedno“, svim sredstvima. Nacionalizam mora biti borben ili će ostati samo „parada“, a bez rešenosti, „samo prazna reč koja lepo zvuči, ali ne znači ništa“. Zato nacionalizam mora imati tri osnovne crte: socijalnu sadržinu, konstruktivnost i najodlučniju borbenost. Nacionalizam Zbora koji je „prvenstveno socijalni“ i u „nepomirljivom stavu“ protiv liberalnog kapitalizma i komunizma, našao je u „narodnome duhu svoj nacionalni socijalni i privredni sistem“. Upravo će zadružna država zasnovana na organizovanim staležima, koja je preuzeta iz „narodne svesti“ i „narodnog karaktera“, garantovati blagostanje tek onda kada obezbedi poredak „organski vezan za socijalni život i duh naroda“ i kada ostvari nacionalizam sa socijalnom sadržinom.

U sukobu „dva sveta“, fašizma s jedne, i liberalizma i komunizma sa druge strane, Zbor se preko *Otadžbine* već 1935. jasno opredelio, eksplicitno obeležavajući kojem se „taboru“ priklanja i ko će mu biti neprijatelj u budućem ratu. „S jedne strane konstruktivni, socijalni i borbeni nacionalizam – s druge udruženi tabor. Pobediti može jedan ili drugi. Sporazumeti se oni ne mogu“. Naglašavajući da je „s ove strane“ spremnost na borbu do kraja, zaključivali su da je na toj strani i uverenje da će konačna pobeda pripasti njoj. Jasno određujući svoje opredeljenje za nacionalistički tabor, Zbor se podsmevao strahu od fašizma, tvrdeći da se mnogima „prividaju opasnosti“ od njega. Odgovarao je da taj strah dolazi od saznanja da narod „više ne veruje u njihovu demokratiju“ i da joj okreće leđa. Braneći se od napada da su i sami fašisti, zborashi su zagovornicima demokratije odgovarali da oni nisu neprijatelji narodnih sloboda, već „neprijatelji njihove ubitačne frontovske politike“, kapitalističke privrede, „otimanja narodnog znoja“, uljuljivanja naroda „lepim pesmama o građanskim slobodama“. Istovremeno su pretili demokratama da njihov strah nije bezrazložan, jer će im u novom poretku biti oduzete sve slobode „da bi se narod oslobodio i njih i njihovog kapitalističko-demokratskog poretka“. U državi Zbora „oni neće

vršljati“, poručivali su, jer će odnose uređivati sam narod „preko svojih staleža i svojih zadruga“.²³⁹

I Velibor Jonić je u *Otadžbini* pisao da je Hitler preprečio put komunizmu u Evropu, zbog čega je Kominternu odlučila da je se „dočepa“ preko Balkana. Dokaz je bila jaka komunistička propaganda u Bugarskoj, a u Jugoslaviji ulazak komunista u redove udružene opozicije i razbijanje zborova nacionalista. Jonić je zaključivao da je svakom rodoljubu jasno da „Jugoslavija može samo biti nacionalistička, ili je u opšte neće biti“, i da bi u slučaju pobede komunizma u Jugoslaviji „okolne države dobile mandat da je rasparčaju u cilju odbrane Evrope od komunizma“. Poslednje reči Jonić je posebno upućivao omladini, „koja se tako lako daje zavesti marksističkim utopijama“. Verovao je da je zla sudbina „nas Jugoslovena“ što „mi evropsku civilizaciju nismo pravili, a treba da plaćamo njene cehove“. Zato je u izboru između Evrope i Azije, odgovarao „ni za jednu, ni za drugu“, već za same sebe, tražeći povratak na osnove „koje je naš narod za vreme svog petvekovnog pokajanja ispitao kao zdrave“, zasnivajući i porodicu i društvo na narodnim tradicijama. To je želeo i Zbor koji je jedini u svojoj ideologiji imao „odgovor na sva pitanja koja nas danas muče“, a to je i jedini put kojim se može izbeći „veliki evro-azijski sudar“.²⁴⁰

U seriji članaka koje je objavio u listu *Vreme*, Svetislav Stefanović je slaveći „novi nacionalizam“ koji je preplavio Evropu, smatrao da je prirodno da se i obnovljeni jugoslovenski nacionalizam orijentiše prema novom karakteru „svetskog neonacionalizma odnosno supernacionalizma“, za šta je preduslov odbacivanje i marksizma i demokratije. Osporavajući da je demokratija imala ikakvog konstruktivnog udela u stvaranju velikih nacija, tvrdio je da ga nije imala ni u stvaranju „našeg naroda“, koji je preživio sve prethodne režime, „pa može i režim demokratije“. Zaključivao je da demokratija „nije nikakva ni tekovina ni životna potreba niti slovenske rase u opšte, niti srpskog i jugoslovenskog naroda napose“. S druge strane, posle rata je, po Stefanovićevom mišljenju, nastala kriza

²³⁹ Staro i novo, *Otadžbina*, 15. april 1934; Smernice, *Otadžbina*, 30. decembar 1934; Komunistička opasnost, *Otadžbina*, 28. jul 1935; Dva fronta, *Otadžbina*, 8. decembar 1935; Nova Nemačka, *Otadžbina*, 13. avgust 1936; Samouništenje Španije, *Otadžbina*, 20. avgust 1936; Odoše im slobode, *Otadžbina*, 27. avgust 1936.

²⁴⁰ Velibor Jonić, Nova komunistička taktika, *Otadžbina*, 3. novembar 1935; Ne cilj – već sretstvo, *Otadžbina*, 10. maj 1936.

ideala i morala, jer su na domaće intelektualce „razorno“ delovali uticaji „izvesnih internacionalističkih ideologija“ koje su nosile „masku slobodnjaštva“. Tvrдио je da je posebno „u poslednje dve godine“, očigledno misleći na vreme od dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj, jugoslovenska intelektualna javnost „preplavljena“ marksistačkom i socijalističkom literaturom. Međutim, pisao je Stefanović, čak i kada bi marksizam bio u punom ostvarenju na industrijskom Zapadu, on ne bi mogao da se prenese u zemlju zbog specifične društvene strukture. Jugoslavija je zemlja malog poseda i „agrarna po strukturi i mentalitetu“, gde nasilno industrijalizovanje nije uspelo da postojećim problemima da klasno obeležje. Zato „imitatorstvo Zapada“ nema nikakvog opravdanja. Kao ni ekonomske, ni kulturne razlike „naše sredine i zapada“ ne govore tome u prilog, a posebno „rasni momenat, čija se važnost može preterivati ali se ne sme, negirati“. U toj različitosti „i osobenosti naše društvene i kulturne strukture“, video je razlog više za obnovu jugoslovenskog nacionalizma. Potisnut i suzbijen nacionalizam nije uspeo da izradi novu ideologiju, čemu je doprinela i „apsolutna odvojenost naše intelektualne klase od naroda, naročito od seljačkog sveta“. Stefanović je tvrdio da ako je nacionalizam opravdan u Italiji, Nemačkoj, ako se javlja u Francuskoj i Britaniji, „on mora biti tim više opravdan kod nas“. Jednu tako „ukorenjenu i popularisanu ideologiju“ kao što je marksizam, ne treba jednostavno negirati, već zameniti „boljom i pozitivnijom“, zbog čega nacionalizam opravdano traži da stvori „svoju društvenu ideologiju i svoju društvenu praksu“. To je dužnost i jugoslovenskog nacionalizma, koji ne sme slepo ići za Italijom ili Nemačkom, ali se može koristiti njihovim iskustvima. „Jedna od najdragocenijih pouka koju nam one daju jeste baš ta, da je moguće marksističku ideologiju i praksu zameniti nacionalističkom“, i da evolucija društva ne vodi neminovno internacionalnom komunizmu. Zato se Jugoslavija kao pretežno poljoprivredna zemlja, može „dezinteresovati nevoljama industrijskim“ što će je sačuvati od internacionalizma. Potrebno je samo da intelektualaci, i posebno omladina, koja se „u nedostatku druge bolje ideologije povodi za privlačnošću marksističke“, bude prožeta verom da „nacionalizam nije samo reakcija na marksizam“, već da je „moćni nosilac progressa koji je onda stvaran i trajan ako ističe iz života samog naroda, i kao jedna snažna reka ide i teče, i u

svom toku zahvata i nosi razne pritoke i s desna i s leva, ali ima svoj određeni izvor i tok, vezan od vjkada i za sve vekove za rodnu zemlju, za materinsko tlo, za otadžbinu“. Novi jugoslovenski nacionalizam zato mora da bude „konstruktivan i socijalan“, a država mora da propagira „narodni“ i „socijalni“ rad, pri čemu iz pojma „socijalno“ treba izbaciti sve što ima klasno značenje, jer je ono internacionalno, „i otuda anacionalno pa čak i antinacionalno“. U modernom nacionalnom pokretu „narodno“ je iznad „klasnog“, a država predstavlja jedinstvo kome je potčinjeno sve, pa i sukobljene klase. „Narodni rad“ je planski rad „svih klasa, svih korporacija, staleža kao i svih pojedinaca“, organizovanih radi afirmacije vrednosti nacije, a nacionalizam mora biti idealistički jer označava moralni preporod nacije.

Sa simpatijama prateći „pozitivne“ tekovine fašizma u Evropi, već 1935. je tvrdio da će naredni izbori u zemlji konačno dovesti do „pune krize parlamentarizma“ i da će izlaz biti „u novim nacionalnim i političkim formacijama, a u socijalnom pravcu u korporativnom sistemu“. Po Stefanovićevom mišljenju, novi nacionalizam se razlikovao od starog romantičnog, po tome što je „konstruktivan i socijalan i što hoće da kult porodice uzme za osnovu države i rase“. Staleška organizacija će omogućiti da se stvori „prestavništvo korporativnog karaktera“ koje će obezbediti bolju selekciju, osigurati načelo odgovornosti i sprečiti prekomeran razvoj industrije na štetu zanata, i grada na štetu sela, „jer će sve doći pod kontrolu države“.

Kada je rat u Evropi već besneo, Svetislav Stefanović je, i dalje verujući da su fašizam i nacionalsocijalizam dali osnovu „za jedan nov poredak u Evropi“, smatrao da i drugi narodi moraju da izvedu sličnu „nacionalnu obnovu“, ali na sopstvenim osnovama. Pisao je da prilagođavanje „privrednoj i opštoj politici Sila osovine“ ne znači da Jugoslavija mora potpuno da se uklopi u njihov politički sistem, već da poučena njihovim primerom, mora da izvrši sopstvenu obnovu i da se oslobodi „fatalnog uticaja zapadnih demokratija“. Pošto te sopstvene osnove predstavlja seljaštvo, Stefanović je očekivao u najskorijoj budućnosti ostvarenje „organske“ nacionalne obnove Jugoslavije na seljačkoj osnovi, čime će i ona zauzeti „dostojno mesto u novom poretku Evrope“.²⁴¹

²⁴¹ Dr Svet. Stefanović, Za obnovu jugoslovenskog nacionalizma, *Vreme*, 1. jul 1934; Obnova nacionalizma u znaku etičke obnove, *Vreme*, 4. jul 1934; Prvi zadaci jugoslovenskog nacionalizma, *Vreme*, 7. avgust 1934; Kriza

I drugi fašistički teoretičar, Danilo Gregorić je smatrao da je liberalističko i marksističko shvatanje države istovetno, „kao što je ceo marksizam samo nastavak liberalnoga, čijim se osnovnim stavovima nekritički služi za stvaranje svoje 'nauke'“. I jednom i drugom suprotstavljao je „organsko shvatanje“, po kome je država mnogo sadržajnije ustanova od „organizovane sile“. Država nije slučajna vlast već je „nikla iz rasne zajednice naroda“ predstavljajući „politički izraz nacije“. U njoj nisu organizovani pojedinci ili staleži, već „narodna celina“, koja izražava „svoju formu zajedničkoga života“. Unutrašnju sadržinu države, koju po Gregoriću ne vide ni liberalizam ni marksizam, a vidi ga „organsko“ shvatanje, čini iskonska povezanost nacije „koja samo u zajedničkom skupnom životu nalazi svoj smisao i svoju vrednost“. Zato se po organskom shvatanju, individualistički prohtevi moraju „podvrći celini“ koja će se starati da „njen interes zaista bude od svakoga pojedinca poštovan“. Država ima pravo da kontroliše privredne, socijalne i sve ostale oblasti „zajedničkoga života nacije“, što joj pripada iz prava celine „da sebi podvrgne delatnost pojedinaca i da je stavi u sklad sa svojim duhom, svojim urođenim načelima, svojim rasnim narodnim karakterom“. Zahtevao je da se celokupni sistem privređivanja u Jugoslaviji iz osnova promeni „i da se na mesto individualističke, liberalne, kapitalističke privrede postavi temelj nove, protivkapitalističke, organske nacionalne privrede“. Osnovni problem liberalne države po njemu je bio previđanje da država nije mehanizam „koji se može nakalemiti na svaki narodni organizam“, jer svaki narod ima svoj izraziti „rasni duh, svoj narodni karakter“, prema kojima stvara i svoje pojmove o pravu, dobru i poštenju. Zato državna organizacija mora odgovarati „narodnome karakteru“, jer joj snagu daje „jedino svest naroda da je on država, a da je država on“. Gregorić je smatrao da svaki narod „svoju pravdu nosi u svome srcu“ i da ona može biti slična pravdi drugog naroda, ali da nikada nije ista. Zato je Nemcu potrebna „drukčija država, Francuzu drukčija, Englezu drukčija, Jugoslovenu drukčija“, odnosno, ako se Nemcu da država kakvu je stvorio Francuz, on neće u njoj biti zadovoljan jer „njegove urođene osobine“ neće

demokratije – nastup korporativnog sistema, *Vreme*, 13. avgust 1934; Obnova jugoslovenskog nacionalizma, *Pravda*, 20. decembar 1934; Pismo iz Dubrovnika, (polit. konferencija druga D-r. Sv. Stefanovića u Dubrovniku), *Otadžbina*, 12. maj 1935; Na sopstvenim snagama (1940), *Starim ili novim putevima*, Novi Sad, 2006, 76-77.

doći do izražaja. Upravo je Jugoslovenima „liberalizam upropastio sedamnaest godina državnoga života“ i zato liberalna država „umire“, nalazi se u poslednjem „pseudo-liberalnom izdanju“, odbačena od mnogih naroda koji stvaraju državne organizacije prema „svome narodnome karakteru“. Gregorić je zaključivao da je vek liberalizma „prošao nepovratno“, da su se narodi probudili, da „novo shvatanje buja kao talas“, da neizbežno dolazi nova država „koju narod nosi u srcu“, a to je narodna, „organska“ država kao izraz narodnog karaktera. Umesto vladavine materijalistično-individualističnog duha koji se nalazi u fazi degeneracije, javlja se „novi talas stare misli, vežite misli idealistične, organske, univerzalistične“, koji „već zapljuskuje Evropu“, omogućavajući da se narodi radi svog održanja „regenerišu iz sebe“. Tvrдио je da su Nemci našli „oblik narodne regeneracije u svome nacionalnome socijalizmu“, što je trebalo da podstakne i „pisce, socijologe i ekonomiste našega naroda da se zamisle: u kakvome obliku bi mogao naš narod naći svoju narodnu regeneraciju“ i kakav bi trebalo da bude poredak „koji bi odgovarao duhu, karakteru i praiskonskim shvatanjima našega naroda“.²⁴²

Još jedan od ideologa Zbora, Milosav Vasiljević je 1940. napisao „knjižicu“ za koju je sam naveo da „sadrži najpotrebnija znanja iz Sociologije“ kojima treba da raspolaže svaki zboras da bi se sačuvalo „od upadanja u zablude“. Tražeći da ne idu za većinom „već za istinom“, Vasiljević je pisao da Zbor ne traži glasače „već borce i junake“. Zbor ne propoveda mržnju „čak ni prema neprijatelju“, ali ako „neodložni interes zajednice zahteva uništenje izvesnih elemenata, Zbor će sa odlučnošću ovome poslu da pristupi, ali bez mržnje u srcu“. Vasiljević je hvalio ideologije fašizma i nacionalsocijalizma videći ih kao rešenja problema u Italiji i Nemačkoj, i tražeći da drugi narodi sami potraže rešenja za svoje probleme. Zato je cilj Zbora bio da uputi narod „novim putevima“, umesto onih „kojima su tajne sile Jevrejstva, slobodnog zidarstva i Kominterne gurale i nas i sve ostale narode sem jevrejskog“. Smatrao je da su ideje demokratije i komunizma došle sa strane, da su ih širili „Jevreji, masoni i političke stranke“ razarajući „narodnu zajednicu“, da je „laž“ da je duh srpskog naroda demokratski, da je komunističko učenje laž jer se „naš narod“ uvek „ponosio

²⁴² Danilo Gregorić, Naš privredni sistem, *Otadžbina*, 11. avgust 1935; Smrt liberalne države, *Otadžbina*, 22. mart 1936; *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd, 1936, 333.

svojom starom gospodom“ i njenim bogatstvom, osećajući je kao „svoju rođenu“ i nagoni joj pridajući sve osobine dobrih starešina, odnosno, „sve suprotno onome čemu žele da nas nauče pristalice klasne borbe Jevrejina Karla Marksa i Jevrejina Fridriha Engelsa“. Zaključivao je da je cilj Zbora borba protiv demokratije, komunizma, jevrejstva, Kominterne i slobodnog zidarstva.²⁴³

3. Prijateljstvo sa „velikim susedom“

Okretanje Italiji i Nemačkoj i u spoljnoj politici, od 1936. je bilo sasvim očigledno u većini glasila nacionalističke i profašističke orijentacije. Za razliku od ranih tridesetih godina kada su konzervativno-nacionalistička glasila iskazivala rezervu prema italijanskom fašizmu u strahu od njegovih akcija prema Jugoslaviji, od sredine iste decenije ta vrsta zazora je nestala. *Vreme* je 1937. veoma afirmativno pisalo o novoj spoljnoj politici jugoslovenske vlade i njenom okretanju fašističkim zemljama. Prilikom posete predsednika vlade Milana Stojadinovića Italiji, izveštavano je da je „otac nove Italije“ Musolini ispratio Stojadinovića sa „vidnim izrazima svojih ličnih pažnji kako prema našoj zemlji tako i prema g. dr. Stojadinoviću lično“. Izveštača je ispunjavalo „osećanje gordosti“ što je predsednik bio primljen u jednoj „velikoj imperiji sa gestovima dostojnim velike prošlosti i u tradicijama Rima, ali i sa jednom neprikrivenom notom radosti“ koju su imali „u očima kako oni koji vladaju u znaku Fašija, tako i vasceli narod“. Izveštač je to osetio „u klicanjima, u pogledima, u srdačnom stisku ruku“. Put u Rim bio je potvrda nada da je Jugoslavija sa te strane spokojna i da ako „ikakvi vetrovi zaprete Jugoslaviji u budućnosti oni neće biti sa zapadne strane“. Vođa i narod Italije su to pokazali Jugoslaviji, „sa radošću“ prihvatajući prijateljstvo „čestitog jugoslovenskog naroda“ koji nikada nije gazio reč, ni „prezao ići u smrt radi čistog i nacionalnog imena“. Zato će to prijateljstvo „u eposi smutnji i smutljivaca sa Istoka Evrope“, biti zaloga mira za ceo Balkan, a mir Jadrana, obezbediće mir sve do granica Crnog Mora „i sve do granica jednog zajedničkog protivnika kome nema mesta u našim seljačkim zemljama, gde se još zemlja ljubi

²⁴³ Milosav Vasiljević, *Sociološki trebnik*, Beograd 1940, 3-11, 141, 192-197.

paganski, kao mati i gde se umire za svojim parčedom zemlje“. Prilikom ove posete, grof Čano i Stojadinović su išli kroz radničke mase „kao među svoje drugove“, a u jednoj fabrici su „spontano“ pozvali radnike da zajedno popiju čaj. Zaključivalo se da italijansko-jugoslovensko prijateljstvo „može prebroditi i orkane“. ²⁴⁴ U kontekstu novih odnosa sa Italijom, *Vreme* je posvetilo čitav broj „Novoj Italiji“, kako bi čitaocima pružilo što potpuniju sliku „preobraženja“ susedne države „u punoći njenog stvaralačkog genija“. ²⁴⁵ I *Samouprava* je pisala da je Musolini pokazao „živu težnju da sa Jugoslavijom uspostavi trajne norme jednog realnog i obostranog prijateljstva“, a potpisani Ugovor o prijateljstvu je bio plod obostrane želje za trajnim mirom i atmosferom „punog poverenja i iskrene saradnje“. I kada je rat u Evropi već počeo, *Samouprava* je pisala da se Italija borila sa „ogromnim požrtvovanjem i heroizmom za legitimne zahteve na afričkome tlu“, a „tu džinovsku borbu“ Jugoslavija je pratila sa divljenjem. Zato je, kao „lojalan sused i iskren prijatelj“, činila „nadčovečanske napore da ispuni sve svoje privredne obaveze prema Italiji, da i na taj način potvrdi jedno prijateljstvo koje joj je dragoceno danas i koje joj treba za u budućnost“. ²⁴⁶

Odnosi sa Nemačkom su još više hvaljeni. *Pravda* je 1936. navodila da Nemačka pokazuje velike simpatije prema Jugoslaviji i da je na kartama koje pokazuju gde boljševici imaju uticaja, Jugoslavija obeležena belom bojom. „Ona je na Balkanu za sada najveći i najslavniji stožer na koji Nemačka želi da se osloni u borbi protiv boljševizma.“ Tvrđilo se da Nemačka ima i drugih interesa u Jugoslaviji koji se pre svega odnose na jugoslovenske agrarne proizvode i na velika rudna bogatstva. ²⁴⁷ Od 1936. *Vreme* je počelo da objavljuje seriju specijalnih dodataka „Vreme u Nemačkoj“, u „cilju upoznavanja naše publike sa privrednim i kulturnim životom u Trećem Rajhu, verujući da će se ovim putem najbolje poslužiti jačanju ekonomskih i kulturnih odnosa između Jugoslavije i Nemačke“. ²⁴⁸ U skladu sa tom politikom, Nemačka je prikazivana kao najveći kupac jugoslovenskih agrarnih

²⁴⁴ M. Svetovski, Utisci iz Italije, *Vreme*, 11. decembar 1937.

²⁴⁵ Reklama, *Vreme*, 26. mart 1938.

²⁴⁶ Trogodišnjica Italo-jugoslovenskog pakta o prijateljstvu, *Samouprava*, 23. mart 1940; Odjek godišnjice sporazuma u Nemačkoj i Italiji, *Samouprava*, 31. avgust 1940.

²⁴⁷ Milivoj Radonjić, Nemačka posle partiskog kongresa, *Pravda*, 4. oktobar 1936.

²⁴⁸ *Vreme u Nemačkoj*, *Vreme*, 18. oktobar 1936.

proizvoda i sirovina, i istovremeno najveći uvoznik industrijskih produkata u Jugoslaviju, što je bio znak da se struktura jugoslovenske i nemačke privrede dopunjuju „da ne može bolje“.²⁴⁹

O jugoslovensko-nemačkom prijateljstvu pisao je početkom 1938. za *Vreme* Božidar Nikolajević, tvrdeći da su geografski položaj i istorijski razvitak učinili da su „Nemci i Srbi, odnosno južni Sloveni“, upućeni jedni na druge, uprkos razlici koja ih deli, ali koja „nije onako otsečna, kao između slovenske i neke druge rase“. Pozivao se na uticaj nemačke kulture na Srbe u prošlosti i na nemačko „živo interesovanje za malu i originalnu Srbiju“. Tvrдио je da se u Nemačkoj o Jugoslaviji piše „mnogo i znalački“ i da se odaje „toplo priznanje viteštvu našega naroda i njegove vojske, čijim se vrlinama divio i nedavno preminuli đeneral Ludendorf“. Nikolajević se pozivao i na mnoge ljude školovane u Nemačkoj koji su sa osećajnošću „urođenom Slovenima“, sačuvali „tople simpatije“ prema nemačkoj naciji, zaključujući da „neke mržnje između našeg i nemačkog naroda nije bilo“, i da ona „nije urođena ni Srbima, ni Nemcima“. Čak i za vreme svetskog rata, u neposrednom dodiru Srba i Nemaca, pokazalo se „da se oni u duši ne mrze i da nisu neprijatelji“. Tada se i sam uverio da se između srbijanskih seljaka i nemačkih vojnika „razvila otvorena simpatija“, a ako je i bilo nekog negodovanja protiv Nemačke, to je bilo samo zato što je bila saveznica Austrougarske. Pošto se stara monarhija raspala, otpao je „i poslednji razlog za neslaganje između nas i Nemaca“. Dodatni razlog sa srdačne odnose sa Nemačkom video je u pola miliona pripadnika nemačke manjine u Jugoslaviji koji moraju ostati njeni „lojalni sinovi“.²⁵⁰

Prilikom posete Milana Stojadinovića Nemačkoj 1938. godine, *Vreme* je izveštavalo da će se on u Berlinu sresti sa „vrhovnim preporoditeljem nemačkog naroda g. Adolfom Hitlerom“. Za izveštača je put u Berlin bio put „u novu i moćnu Nemačku“, čiji je narod „iskovao pobedu bez krvi“, „odagnao od Evrope spektar građanskih ratova i svojim strpljenjem i ispolinskim radom doprineo današnjem uvažavanju nemačkog imena“. Pisao je da „kada je taj veliki narod pružio nama ruku izmirenja, posle svetske drame, mi smo je iskreno prihvatili i

²⁴⁹ Dr Milan Vrbanić, Naši trgovinski odnosi sa Nemačkom, *Vreme*, 18. oktobar 1936.

²⁵⁰ Dr. Božidar S. Nikolajević, Jugoslovensko-nemačko prijateljstvo, *Vreme*, 13. januar 1938.

stegli“, jer su dobri odnosi sa Nemačkom postali norma u spoljnoj politici tokom dve poslednje godine. Četvrtina celokupnog domaćeeg izvoza orijentisana je ka „toj velikoj, visoko civilizovanoj zemlji“, pa se „sto godina posle Gete-a“ i Krup zainteresovao za Jugoslaviju. Izveštač je zaključivao: „Mi smo ugrabili poslednji četvrt sada – i sada smo spokojni“, jer put u Berlin, umesto da se tumači kao skretanje Jugoslavije, „kakvo će tumačenje davati listovi krajnje levice“, trebalo bi tumačiti „kao životni put naš ka konsolidaciji postojećeg poretka i mira među narodima“.²⁵¹ Stojadinovićevom posetom, po izveštaču *Vremena*, Jugoslavija je „izvojevala časno mesto na horizontu nemačke politike“, jer Nemačka „ne pomišlja na agresivnost ma prema kome“, a „zajednički san“ je mir. Opisano je i kako je Stojadinović sa guvernerom dr Radosavljevićem posetio stare minhenske pivnice gde su kao studenti „provodili vedre časove“.²⁵²

I list *Krug* je 1938. pisao pomirljivo o nacional-socijalizmu, verujući da je Nemačkoj potrebno da u Podunavlju i na Balkanu „stvari jedan veliki rezervoar prijateljstva“, koji će joj omogućiti ekonomske olakšice u snabdevanju sirovinama i plasmanu fabričkih preradevina. Naglašavalo se da iako velika sila, Nemačka pregovara sa malim i srednjim državama na ravnoj nozi, a isticana je i pažnja koju poklanja Jugoslaviji. Navodeći da Nemačka i Jugoslavija nemaju zajedničke granice, tvrdilo se da „ne postoji nikakva opasnost od zavojevanja ili rata u cilju teritorijalnog proširenja Nemačke na račun Jugoslavije“.²⁵³

I posle uspostavljanja zajedničke granice anšlusom Austrije, većina konzervativnih i desničarskih glasila je požurila da pozdravi novog suseda Jugoslavije. Hvaleći spoljnu politiku Milana Stojadinovića, list *Dvadeseti vek* je pisao da „naš narod može danas da dočeka Nemačku na svojim granicama bez uznemirenja, bez nespokojstva za budućnost, jer je siguran, da u njoj ima prijatelja, sa kojim će u njegovom novom položaju moći da razvije i dalje normalne i srdačne odnose garantovanog dobrog susedstva, na dobro i jednog i

²⁵¹ Prilikom ove posete, Hitler je odlikovao dr Kostu Lukovića, šefa Centralnog presbira i Milana Stoimirovića-Jovanovića direktora agencije Avala (G. Stojadinović u Berlinu; G. Hitler odlikovao šefa presbira g. dr. Lukovića i direktora agencije Avale g. Milana Jovanovića, *Vreme*, 15. januar 1938).

²⁵² M. Svetovski, Na povratku iz Nemačke, *Vreme*, 23. januar 1938; Na filmskom balu, sa g. Gebelsom, *Vreme*, 27. januar 1938.

²⁵³ Nemačka i Jugoslavija, *Krug*, Beograd, 22. januar 1938.

drugog naroda i cele evropske zajednice“.²⁵⁴ *Pravda* je isticala da Jugoslavija želi uzajamno poštovanje sa svim susedima, da je ona potpuno svesna „snage i značaja i sudbonosnosti nemačkog naroda u Evropi“, ali i da je uverena „u svest nemačkog naroda o njegovoj odgovornosti pred istorijom za buduću sudbinu Evrope“. Ističući da su kulturni i ekonomski interesi, i pre prisajedinjenja Austrije, upućivali Jugoslaviju na Nemačku, zaključivalo se da ona „danas više nego ikad“ želi mirni razvoj i dobre odnose.²⁵⁵ *Vreme* je konstatovalo da je Jugoslavija na svojim granicama dobila prijateljski nemački narod.²⁵⁶

Samo tri meseca pre početka Drugog svetskog rata *Srpski književni glasnik* je prijem kneza Pavla kod Hitlera ocenio kao „veličanstven“, uz konstataciju da je „u tesnoj saradnji koja vezuje Jugoslaviju sa Nemačkom i Italijom bitni elemenat smirivanja Evrope“, da će se razvijati prijateljski odnosi na političkom, privrednom i kulturnom polju i da će se „u punoj saglasnosti sa talijanskom vladom“, ukloniti zategnutost u Evropi i obezbediti miran razvitak koji garantuje životna prava naroda.²⁵⁷

Pod naslovom „Spokojno i hladnokrvno“, *Narodna odbrana* je 10. septembra 1939. konstatovala da je već nekoliko dana ceo svet u pravoj ratnoj groznici i da se u ratu nalaze skoro cela Severna i Zapadna Evropa. S druge strane, Jugosloveni su „kao nezainteresovan narod“, ostali po strani od sukoba, a njihovi „merodavni faktori“ su već rekli „svoju odlučnu reč“ da se Jugoslavija neće mešati u događaje i da bi promena tog stava mogla da nastupi samo u slučaju ako bude dovedena u pitanje nezavisnost zemlje. „Drugim rečima, Jugoslavija nema nikakvih obaveza da stupi u sadašnji rat, sem slučaja nužne odbrane“. Optimistički se pisalo da „strahovanju i psihozi nema mesta“, da se „ne može sumnjati“ da će dinar, „kao valuta jedne konsolidovane, mirne i neutralne države“, postati „najstabilnija i najača valuta“, da domaći ulagači ne moraju da gube hladnokrvnost i povlače svoje uloge iz banaka. U pogledu životnih namirnica Jugoslavija je „u najpovoljnijem položaju“ i zato je „besmisleno i štetno“ razvijati ratnu psihozu i

²⁵⁴ Patrius, Značajni preokreti spolja, *Dvadeseti vek*, mart 1938.

²⁵⁵ Prisajedinjenje Austrije Nemačkoj, *Pravda*, 18. mart 1938.

²⁵⁶ Kraj Austrije, *Vreme*, 15. mart 1938.

²⁵⁷ Inostrani, Zvanična poseta Berlinu, *Srpski književni glasnik*, 16. jun 1939.

širiti alarmantne vesti „koje su u osnovi lažne“ i predstavljaju „zločin protivu javnog poretka, društvenog morala i narodnoobranbenih interesa“. Štetnim se smatralo i bezrazložno gomilanje životnih namirnica, jer „niko neće ostati bez osiguranja, izobilne i jevtine količine svega onoga što mu je potrebno za sasvim normalan život“. Zaključivalo se da će „umešno vođenom spoljnom politikom“, zemlja biti osigurana spolja, ali da se treba osiguravati i unutra „ne podležući fantastičnim vestima, ratnoj psihozi i svim akcijama smutljivaca i špiona“. Na taj način će biti sačuvana odbrambena snaga zemlje, utoliko pre „što znamo da na braniku naših državnih i narodnih interesa stoji naša sjajna, snažna, jednim duhom prožeta vojna sila, svrstana u mnogobrojne armije“.²⁵⁸

Narodna odbrana se, kao i tokom prethodnih godina, bavila i pitanjem nemačke manjine u Jugoslaviji, koje je počelo da se aktuelizuje od dolaska Hitlera na vlast. Pokretala su ga uglavnom dva problema: progon Lužičkih Srba u Nemačkoj²⁵⁹ i nacionalsocijalistički zahtev za pribiranjem svih Nemaca u

²⁵⁸ Spokojno i hladnokrvno, *Narodna odbrana*, 10. septembar 1939.

²⁵⁹ Već 1933. se konstatovalo da je u „Germance“ ušao „nacionalni bes“ koji se protegao na „malo, nezaštićeno, miroljubivo i državotvorno pleme“ koje je pošteno služilo „svoga političkog gospodara“. To „slovensko ostrve u germanskom moru“ je u Nemačkoj izloženo „besu hitlerovaca“, njihove škole su zatvorene, zabranjeno im je da se služe svojim jezikom, da se zovu Lužički Srbi. Navodilo se da je „veći skandal od onoga koji je stvoren u Berlinu spaljivanjem knjiga“ napravljen njihovim progonom. Zato se postavljalo pitanje da li je „došlo vreme da Sloveni odgovaraju ravnim merama“ i da otvoreno kažu da „i mi sa Balkana možemo da upotrebimo iste mere koje oni upotrebljavaju“. Ako Lužički Srbi u Nemačkoj nemaju sva prava, kako to imaju Nemci u Jugoslaviji, odnosno, „ako hitlerizam u Nemačkoj ima prava da radi šta hoće, onda i nama da se da pravo da u svojoj državi i na svojoj teritoriji radimo šta hoćemo“. (V. Puljević, Progoni Lužičkih Srba, *Narodna odbrana*, 21. maj 1933). Navodilo se da nikada Lužički Srbi nisu ispoljavali nelojalnost prema nemačkoj državi i da nisu imali nikakve sličnosti sa mađarskom i nemačkom manjinom, „koje u našoj Otadžbini žive i ispoljavaju toliko drsko krajnju nelojalnost, da je za divno čudo da to i vlasti i narod podnose“. Autor je mogao da razume „krajnju bezobzirnost“ nacionalsocijalista protiv Jevreja, mogao je da razume i „bezobzirno“ postupanje prema komunistima, ali nije mogao da razume ponašanje prema Lužičkim Srbima koji su „beskrajno daleko od svake političke aktivnosti“. S druge strane, u Jugoslaviji se „trpe“ otvoreno neprijateljski raspoloženi mađarski i nemački listovi, ona „čak pušta pretstavnike narodnih manjina u parlamenat“, otvara im škole, „trpi“ njihove agente i agitatore, „kroz prste posmatra bezočnu i nedelikatnu akciju instituta Nemštine u inozemstvu“. (M. P. Pred smrt jednog malog naroda, *Narodna odbrana*, 30. jul 1933; Nemci progone Lužičke Srbe, *Javnost*, 15. februar 1936).

jednoj državi. U trenutku otpočinjanja rata, *Narodna odbrana* je pozdravila nemački predlog o iseljavanju Nemaca iz Jugoslavije, jer „narod Jugoslavije“ u nemačkoj državi „želi da vidi lojalnog i dobrog suseda“, a iseljeni Nemci „neće nikada zaboraviti da su u Jugoslaviji uživali svaku zaštitu“.²⁶⁰

Slovenska misao je početkom 1940. beležila da Jugoslavija u 1939. godini u svojoj spoljnoj politici, „hvala Bogu“, nije imala gubitaka, „sa zadovoljstvom“ konstatujući da je njen međunarodni ugled porastao zbog jasnog stava i zdrave politike. Prema „svojim velikim susedima Nemačkoj i Italiji ostala je vrlo korektna“, a prema manjim „prijateljski uslužna“.²⁶¹ *Samouprava* je i posle otpočinjanja rata pisala da su odnosi Jugoslavije i Nemačke korektni, da su dve zemlje ekonomski upućene jedna na drugu, da je obostrani interes negovanje prijateljskih odnosa. Po *Samoupravi*, Jugoslavija će „najbolje odgovoriti interesima mira“ ako bude po strani od

²⁶⁰ Neposredno po otpočinjanju rata *Narodna odbrana* je pisala o intenzivnim pripremama za iseljavanje Nemaca iz Južnog Tirola kao sastavnog dela Hitlerovog projekta da svi Nemci budu ujedinjeni u jednoj državi. Ideja je bila da se u nove granice države prikupi što je moguće veći broj Nemaca, čime bi se izbegla „neminovna propast nemačkih manjina među drugim, inorasnim narodima“. Preseljavanjem Nemaca bi se „zauvek“ osigurao „nemački životni prostor“, zbog čega su prvo preduzete mere za preseljenje Nemaca iz Italije, a onda i iz Jugoslavije, Mađarske i Rumunije. Tvrdilo se da sami Nemci veruju „da se preseljavanje vrši u interesu Nemačkog Rajha“ i da ga zato rado prihvataju. *Narodna odbrana* je navodila da u Jugoslaviji ima oko 490.000 Nemaca o čijem je preseljenju odluku trebalo da donesu dve države, dok bi pojedinci morali da joj se povinuju. Verovalo se da će to biti olakšano činjenicom „što ne postoji nikakva sumnja da su se Nemci iz Jugoslavije i dosada potpuno identifikovali s pogledima i životnim težnjama Nemaca u Rajhu, što im s naše strane nije ni branjeno“. Ocenjivalo se da preseljavanje Nemaca u Rajh ima i „naročiti privredni značaj“ jer bi njihovi posedi, preduzeća i bankovni računi predstavljali protivvrednost potrebnih deviza kojima Nemačka može da isplati račune za robu koju uvozi iz tih država. U Nemačkoj se procenjivalo da je vrednost imovine nemačke manjine na Jugoistoku Evrope gde je živelo oko 1,500.000-1,700.000 Nemaca, iznosila nekoliko milijardi maraka, a da ove države nemaju dovoljno novca za njihov otkup pa će „rado pristati na otplaćivanje agrarnim i drugim proizvodima, naročito sirovinama potrebnim za rat“. Iz nemačke štampe je prenošeno da će egzistencija preseljenih Nemaca biti potpuno osigurana tako što će im „u novoj domovini“ biti dodeljena imanja iste vrednosti koju su ostavili u starom kraju. „Što se pak tiče varoškog elementa, koji pretstavljaju trgovci, industrijalci i zanatlije, i oni ne treba da se plaše veće štete, jer će se preduzeti široke oblasti rada tamo, gde je industrija, trgovina i dr. bilo u jevrejskim rukama“. (Č. M. Iseljavanje Nemaca iz Jugoistočne Evrope, *Narodna odbrana*, 4. novembar 1939).

²⁶¹ Slovenska Nova godina, *Slovenska misao*, 1. januar 1940.

ratnih sukoba, „čuvajući strogo svoju neutralnost“, za šta je posebno „dragoceno“ priznanje dobila od ministra inostranih poslova nemačkog Rajha. Objavila je i da je marta 1940. Predsednik Ministarskog saveta Dragiša Cvetković primio opunomoćenog ministra Rajha u Beogradu, Viktora fon Herena koji mu je predao orden „kojim ga je odlikovao kancelar Rajha g. Adolf Hitler“. Donela je i portret nemačkog ministra spoljnih poslova Joahima fon Ribentropa, opisujući ga kao tihog, elegantnog, opreznog čoveka koji je „uvek umeo da zadrži mudru pribranost“ i da „razvija horizont spoljne politike svoje zemlje“. *Samouprava* je tvrdila da je on duboko prostudirao ulogu Jugoslavije, „mereći uvek mudro momente koji su našu zemlju upućivali na lojalno prijateljstvo prema velikom susedu“, izražavajući nadu da će strašni rat poštediti male „zdrave narode“ i njihovu budućnost. *Samouprava* je uveravala da „sile osovine žele da vide ostvareno naše unutrašnje sređenje“, da sa obe države „imamo samo osećanja najlojalnijeg suseda“, da Jugoslaviju od Nemačke „nije nikad ništa razdvajalo“ u prošlosti, dok u toku Velikog rata „mi smo bili čestiti i herojski protivnici, ali nikada neprijatelji“. Tvrđila je da su „velike falange naših intelektualaca“ duhovno i naučno formirane u Nemačkoj i da te duhovne veze „ostaju najbolja garantija naših političkih odnosa“. Nemačka je želela da Jugoslavija održi svoju kupovnu moć, jer su se nemačka industrija i jugoslovenska poljoprivreda „srećno“ dopunjavale. Ni politički, po *Samoupravi*, ništa nije odvajalo Rajh od Jugoslavije, niti su se njihovi interesi sukobljavali, a Hitlerove reči da je velika i snažna Jugoslavija želja Nemačke, ostajale su „programska izjava, nikad i ničim nepotrvena“. Nemačka želi u Jugoslaviji siguran poredak i mir na njenim granicama, uz zaključak da je „dragocena činjenica“ što je Jugoslavija u svim „burama i olujama“ evropske drame sačuvala njeno prijateljstvo.²⁶² I Dimitrije Ljotić je 1940. pisao da glavna aktivnost jugoslovenske diplomatije mora biti u Berlinu jer Nemačka iskreno želi mir na Balkanu. Smatrao je da se jugoslovenska spoljna politika mora odlikovati „jasnoćom“ i izbegavati sve što bi zemlju moglo uvući u rat između Nemačke

²⁶² Jugoslovensko-nemački privredni i politički odnosi, *Samouprava*, 9. mart 1940; Visoko nemačko odlikovanje Predsednika vlade g. Dragiše Cvetkovića, *Samouprava*, 30. mart 1940; Joakim fon Ribentrop, *Samouprava*, 15. jun 1940; Odjek godišnjice sporazuma u Nemačkoj i Italiji, *Samouprava*, 31. avgust 1940.

i Anglo-Francuza, „jer je taj rat delo Jevreja i boljševika, koji iz njega očekuju svetsku revoluciju i slom hrišćanskih i nacionalnih država“. Tražio je da se stvori čvrst Balkanski savez, da se savetuje Grčkoj odricanje od britanskih garantija „koje inače ništa ne vrede“, i da se traži posredovanje Nemačke kod Italije radi obustave neprijateljstva prema Grčkoj. U slučaju da Grčka ne poslušava ovaj savet, zahtevao je da se obezbede jugoslovenski interesi „izlaskom na Belo More“, uz sporazum sa Bugarskom „radi njenog izlaska na Belo More“.²⁶³

Čak je i *Politika* krajem marta 1941. u svojim uvodnicima izveštavala da berlinski listovi pišu „toplo“ o Jugoslaviji, da nijedan njen sused ne želi da ona bude oslabljena,²⁶⁴ da je njena spoljna politika proizvod „psihologije jugoslovenske nacije“, tj. njene želje za mirom i da se nalazi pred dilemom koju joj nameću zaraćene strane. „Jedna zaraćena strana želi da Jugoslavija uzme aktivno učešće u ratu. Druga zaraćena strane ne traži ništa slično tome, ali želi da Jugoslavija pristupi trojnom paktu i na taj način formalno potvrdi svoje miroljubive namere prema silama osovine“.²⁶⁵ Povodom pristupanja Jugoslavije „Paktu triju sila“ ocenjivano je da će to omogućiti zemlji da „u miru nastavi i produbi svoju dosadašnju lojalnu saradnju sa susedima, prvo sa Nemačkom“, a knez Pavle i Hitler su tim povodom razmenili telegrame ispunjene srdačnim pozdravima.²⁶⁶ I posle puča od 27. marta naglašavano je da Jugoslavija želi da ostane po strani od ratnog sukoba i „svakog učestvovanja u ratu“, a kraljevski poslanik u Berlinu, Ivo Andrić se posle dvodnevno zadržavanja u Beogradu, vratio na dužnost. Tek je poslednji broj *Politike* sa datumom od 6. aprila 1941, koji niko sigurno nije ni pročitao, pisao da je ropstvo gore od smrti, „a pogotovu ropstvo potčinjeno gruboj sili kao što to danas biva. Zato je bolje časno pasti na braniku svoje slobode i svoje otadžbine, nego ropски živeti“. Taj broj *Politike* je osvanuo sa simboličnim naslovom „Punoletstvo Jugoslavije“.²⁶⁷

²⁶³ Ljotičeva pisma knezu Pavlu, Beograd, 32-45.

²⁶⁴ „Nijedan od suseda Jugoslavije nema interesa da Jugoslavija bude oslabljena“, piše *Berliner Berzencajtung*, *Politika*, 24. mart 1941.

²⁶⁵ Dr. M. Spalajković, Rat i Jugoslavija, *Politika*, 25. mart 1941.

²⁶⁶ Jugoslavija i Pakt triju sila, *Politika*, 26. mart 1941; Izmena telegrama između Nj. Kr. Vis. kneza namesnika i vođe Rajha i državnog kancelara g. Hitlera, *Politika*, 27. mart 1941.

²⁶⁷ Milan Marjanović, Lažne vesti stranih radio-stanica; Povratak g. dr Ive Andrića za Berlin, *Politika*, 3. april 1941; M. Današnje dužnosti omladine, *Politika*, 6. april 1941.

*
* *

Šta je bilo posle? Kada je rat stigao i do Jugoslavije, u desničarskim krugovima ništa se nije promenilo. Naprotiv. I posle ulaska nemačke vojske u Beograd, nekadašnji desničari, sada kolaboracionisti, su pisali isto, samo ovog puta bez ikakve zadržke. Stevo Kluić je kao upravnik organizacije Zemlja i rad tokom okupacije redovno slao srpske seoske omladince u Nemačku da pomažu *fireru* i lično učestvovao u njihovom obučavanju u nemačkom jeziku. Stanislav Krakov je tokom okupacije obavljao dužnost urednika kvislinških novina šireći antisemitizam i antikomunizam i slaveći nacističke pobeđe. Stevan Ivanić, a potom Jovan Mijušković su u kvislinškim vladama obavljali funkciju komesara, odnosno, ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, Milisav Vasiljević funkciju komesara ministarstva narodne privrede, Velibor Jonić funkciju ministra prosvete, profesor Živojin Perić se nalazio na čelu zakonodavnog saveta pri kvislinškom ministarstvu pravde i do kraja rata tražio opravdanje za nemački *lebensraum*. Čak je i Đuro Sarapa, autor *Kriminalne biblioteke* dogurao do načelnika Ministarstva unutrašnjih poslova. Istine radi, ispod teksta kolaboracionističkog „Apela srpskom narodu“ iz avgusta 1941. našla su se i imena mnogih ovde citiranih, ne samo desničara i konzervativaca već i liberalnih demokrata, gotovo svih koji prethodno nisu uspeli da napuste zemlju.

I posle tri meseca okupacije Svetislav Stefanović je pisao da u trenutku kada je izgledalo da je srpski narod stao „rame uz rame sa borcima novog evropskog poretka“, njegove vođe su ga 27. marta gurnule „u propast i sram“, izdajom pakta koji je „napaćenom narodu garantovao i čast i granice kakve je samo jednom u celoj svojoj istoriji stekao i otvarao mu izgled u budućnost kakvu ni u snu nije mogao sanjati“. Rat je ocenio kao sukob između „novog evropskog poretka, grandioznog po svojoj revolucionarnoj koncepciji, baziranoj na boljim socijalno pravednijim osnovima evropskog hrišćanstva protiv izrođenog antihrišćanskog, judeomasonstvom deformisanog i u kapitalističkim porocima ogrezlog zapada“, koji se udružio sa „otvoreno bezbožničkim anti-hristovskim judeomasonskim boljševizmom“.²⁶⁸ Kao ministar u kolaboracionističkoj vladi

²⁶⁸ Dr Svetislav Stefanović, Zapis letopisca na Vidovdan 1941, *Novo vreme*, 3. jul 1941.

Milana Nedića, Velibor Jonić je tvrdio da je Francusku u rat protiv Nemačke gurnulo „francusko jevrejstvo i masonerija“, dok su puč od 27. marta izvršili „Jevreji i drugi plutokratsko-masonski intrigaši“, jer je interes „međunarodnog jevrejstva da srpskog naroda nestane“.²⁶⁹ I Dimitrije Ljotić je tvrdio da je najveća nesreća Jugoslavije bila u tome što se u spoljnoj politici gledalo „tuđim očima“ i mislilo „tuđom pameću“ – „očima i pameću međunarodnog jevrejstva, koje nas je sve zajedno, zbog toga, gurnulo u propast, gurajući nas za svoje interese u ovoj rat“.²⁷⁰ A Danilo Gregorić je u knjizi *Samoubistvo Jugoslavije* objavljenoj 1942. godine, dao sliku početka rata u Jugoslaviji koja je sadržavala sve elemente klasične teorije o „masonsko-jevrejsko-komunističkoj zaveri“. I on je tvrdio da je Jugoslavija prvi put postala važan činilac na evropskom Jugoistoku kada se politički približila nemačkom Rajhu, jer je „novi lik Evrope“, stvoren posle „nacionalsocijalističke revolucije u Nemačkoj“, tražio i novu politiku. Međutim, jugoslovenski masoni, „a naročito srpski“, su od početka rata septembra 1939. dobili iz inostranstva zadatak da svim sredstvima rade na stvaranju ratnog raspoređenja u Jugoslaviji i njenom vezivanju za zapadne demokratije. Masoni su se „uvukli“ u prosvetu, nacionalna društva, privredu, i najžešće napadali „jedino moguću“, „prirodnu“, „jedino pametnu politiku“ približavanja Berlinu, stvarajući sa anglo-saksonskom, i naročito sovjetskom propagandom, neprijateljsku psihozu prema Nemačkoj. Za Gregorića i grupu njegovih političkih prijatelja bilo je potpuno jasno „da se pitanje vojnog poraza Nemačke u ovom ratu nije moglo uopšte da postavi“, zbog čega su smatrali da jugoslovenska politika ima samo dve alternative – „nemačka pobeda ili evropski boljševizam“. Trojni pakt je stvoren „političkom dalekovidnošću“, ali su se protiv njega ustremili „Jevreji i slobodni zidari, britanski i američki agenti, kapitalizam i boljševizam zajedno“. Udarom od 27. marta zemlja je izvršila samoubistvo, baš u trenutku kada je „učinila sve da obezbedi ne samo svoju budućnost, već i neslućene mogućnosti za svoj razvoj“, zbog čega se „zločin“ od 27. marta ničim ne može opravdati. Osnovnu notu vladi od 27. marta dali

²⁶⁹ Velibor Jonić, Francuski slučaj, *Srpski narod*, 12. decembar 1942; Zadatak srpske uprave je taj da se srpski narod očuva po svaku cenu, *Obnova*, 15. maj 1943.

²⁷⁰ D. Ljotić, U 27 martu razum nije učestvovao, *Srpski narod*, 27. mart 1943.

su srpski masoni, a toga dana na ulici, „delili su Jevreji novac rulji, da je potstreknu na pogrde i dreku“, „vino i rakija tekli su bezobzirce, plaćeni od agenata“, „fukara mogla je da pije koliko je htela“, „iz varoši dolazili su izveštaji o izgređima demonstranata, o komunističkim govornim horovima, o crvenim zastavama i boljševičkim transparentima“.²⁷¹



Са данашњим бројем „Време“ отпочиње да објављује серију својих специјалних додатака „Време у Немачкој“, у циљу упознавања наше публике са привредним и културним животом у Трећем Рајху, верујући да ће се овим путем најбоље послужити јачању економских и културних односа између Југославије и Немачке.

Vreme, 18. oktobar 1936.

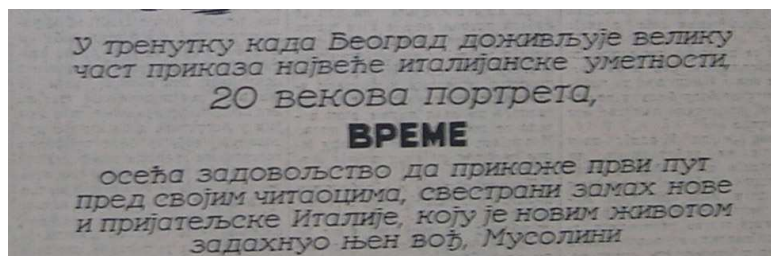
²⁷¹ Dr. Danilo Gregorić, *Samoubistvo Jugoslavije, poslednji čin jugoslovenske tragedije*, Beograd, 1942, 6, 48, 84-107, 143-212.



Vreme, 29. oktobar 1935.



Vreme, 27. mart 1938.



Vreme, 27. mart 1938.

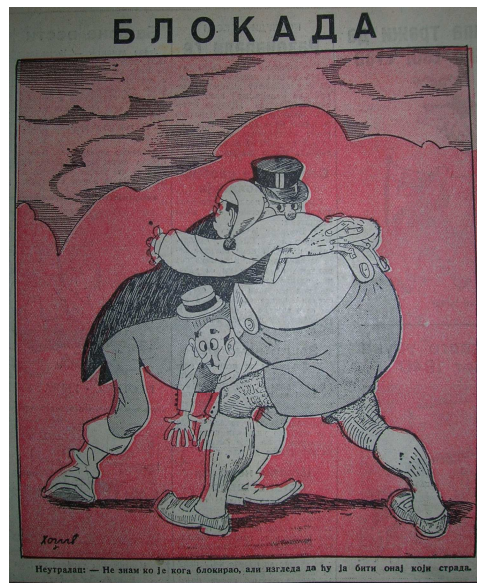
ZAKLJUČAK

Početak rata u Evropi septembra 1939. umesto da izazove nova interesovanja za svetska zbivanja, otupeo je instinkt za njihovu analizu. Na to je presudno uticala novoproglašena spoljna politika Jugoslavije i njena neizvesna bliska budućnost. Većina pregledanih listova je od 1939. prestala da se bavi analizama nacionalsocijalizma, pa čak i izveštavanjem iz Nemačke. Takav je slučaj sa listovima i časopisima *Život i rad*, *Narodna odbrana*, *Naša stvarnost*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, *Glas Matice srpske* i drugim, koji su se u periodu od 1939. do 1941. čuvali čak da ne pomenu ime Hitlera ili Musolinija. Listovi su se okrenuli kulturi, književnosti, dalekoj istoriji i drugim, za taj politički trenutak, benignim temama. List *Dobrovoljački glasnik* npr. u vreme otpočinjanja rata u Evropi, septembra 1939. je kao najvažnije teme analizirao probleme kolonizacije Pančevačkog rita ili prodaje obveznica. Ili, na primer, sadržina *Srpskog glasa*, lista Srpskog kulturnog kluba,²⁷² pokrenutog novembra 1939. izgleda gotovo nadrealno, kada se ima u vidu da su to upravo dani početka Drugog svetskog rata. Da nema datuma na zaglavlju lista, stekao bi se utisak da je reč o normalnom vremenu u kome se kao najvažnija postavljaju pitanja svakodnevnih svađa sa Hrvatima. O ratu koji je u toku, pojavi se eventualno jedan članak u broju, ali ne u formi analize ili ozbiljnog razmatranja, već neutralnog objašnjenja strategije i taktike zaraćenih strana. Čitava spoljna politika je bila potpuno neodređena, bez ijedne opservacije bilo o fašizmu, ili antifašizmu. Čak i inače objektivni stručni časopis *Medicinski pregled* je od 1938. prestao da donosi, ranije redovne, vesti iz nemačkih medicinskih krugova. S druge strane, autori koji su potpisivali svoje tekstove, i kada su analizirali aktuelna zbivanja, to su činili uglavnom sa pozicija svojih pesimističkih ili optimističkih

²⁷² Osnivači Srpskog kulturnog kluba su između ostalih bili i Slobodan Jovanović, Slobodan Drašković, Danilo Danić...

vizija ili želja, izbegavajući tumačenja i analizu realnih zbivanja.

Ako je razumljiva promena stava prema fašizmu vladinih listova, uslovljena promenom spoljnopolitičke orijentacije zemlje, pa čak i nezavisnih listova i intelektualaca koji su autocenzurom ili cenzurom učitali pred civilizacijskim lomovima u uslovima započetog rata, manje je shvatljiva, i utoliko najindikativnija promena nastala u satiričnim listovima. *Ošišani jež* se, od lista koji se 1936. odvažno podsmevao Hitleru, Musoliniju i Franku, do 1939. postepeno pretvarao u satirični list koji slavi neutralnost, podsmeva se isključivo udaljenom „ujka Semu“, ne pominje Hitlera i Musolinija, ali zato reklamira profašistička izdanja.



Ošišani jež, 24. avgust 1940.

Poslednja promena profila lista nastupila je posle 27. marta 1941. kada je dotadašnji „neutralac“, u poslednjem broju počeo da veliča rat.



— СИРКО, МОЈИМ ТРАГОМ!
Ošišani jež, 29. mart 1941.

Jedan od zaključaka koji iz ove analize proizlazi, odnosi se na činjenicu da su jedine artikulirane ideje o ratnoj budućnosti, bez obzira na njihovu dijametralno suprotnu sadržinu, imali levičari i desničari, na čijoj je strani bio i jedini pravi aktivizam. Istovremeno, njihovo međusobno nepomirljivo neprijateljstvo ispoljavano i svih predratnih godina, proisticalo je iz stvarnosti toga doba, odnosno, suštinskih razlika koje su odvajale ideje komunizma i fašizma, činile ih prirodnim neprijateljima i po definiciji uslovljavale nužnost njihovog sukoba: socijalizam – kapitalizam; borba klasa – borba rasa; jednakost ljudi – nejednakost rasa; internacionalizam – nacionalizam... Njihov dijametralno suprotni aktivizam obeležili su eksplicitni antifašizam levice i eksplicitna kolaboracija sa fašizmom desnice, čija odbrana nije ni pre, ni u toku rata, bila samostalan fenomen odvojen od fascinacije fašizmom i uverenja u njegovu krajnju pobjedu.

Liberali su verbalno branili *status quo* iako svesni da je upravo on u najvećoj krizi, pokazujući da je građanska inteligencija uglavnom bila bez akcije, pasivizirana, kolebljiva, mnogo više okrenuta očuvanju stečenih pozicija i

produbljavaju unutrašnjih, pre svega nacionalnih sukoba u zemlji, nego borbi protiv fašizma ili bar borbi za očuvanje liberalizma. Konzervativci su konstantno ostajali u ambivalentnoj poziciji između, s jedne strane verbalne odbrane postojećeg poretka koja ih je terala u nevoljni verbalni antifašizam, a sa druge, odbrane nacionalizma koja ih je gurala u fašizam.

Različito videći komunizam, liberalizam, nacionalizam ili fašizam, beogradski intelektualci su, i u vreme dok su glasno iznosili svoja uverenja, i kada su učitali podržavajući bilo politiku antifašizma i pacifizma ili suprotno, politiku „neutralnosti“ i prema fašizmu i prema antifašizmu, zadržali veru u pobedu sopstvene ideologije, socijalizma, liberalizma, nacionalizma ili „novog nacionalizma“, odnosno, fašizma, koja je uslovljavala verbalnu ili borbenu podršku onim stranama u svetskom sukobu koje su mogle da ih obezbede.

Levičarsko stanovište je tridesetih godina zahtevalo uništenje fašizma i bilo spremno da mu se aktivno suprotstavi. Istovremeno, verujući da je kapitalizam „na smrt bolestan organizam“, tvrdilo da on ne sme da bude razoren u svetskom ratu jer bi za sobom povukao u smrt i milione onih koji će činiti buduću pravedniju zajednicu ljudi. Liberalno stanovište je bilo uvereno u pobedu demokratije i nad fašizmom i nad komunizmom. Odbijajući teze koje su stizale sa različitih ideoloških pozicija o dubokoj krizi liberalizma u svetu, tvrdilo je da su, naprotiv, i fašizam i komunizam „u opadanju“ dok je demokratija svuda u procvatu. Svoju ulogu je videlo kao pasivno iščekivanje da se „prirodan“ poredak stvari sam po sebi vrati u „normalno“ stanje. Konzervativno stanovište je braneci neki neodređeni nacionalizam i priželjkujući da sa strane posmatra sukob fašizma i komunizma, očekivalo da će se iz njihove „prolivene krvi“ roditi „novo čovečanstvo“. Profašističko stanovište je bilo nedvosmisleno uvereno u pobedu fašizma („novog nacionalizma“) i nad liberalizmom i nad komunizmom, tvrdeći da će sutrašnjica u seljačkoj korporativnoj državi biti „svetla i radosna“. Bilo je spremno da mu u tome aktivno i „borbeno“ pomogne.

Otpor fašizmu je bio logična posledica pune svesti o tome kako će izgledati neposredna budućnost u slučaju njegove pobeđe. Zato je borbeni antifašizam kao imanentnu odrednicu imao otpor nacionalizmu kao izvorištu fašizma i otpor rasizmu kao izvorištu diskriminacije. U tom uverenju levica je bila

najdoslednija. Pasivan, verbalni antifašizam i taktika „iščekivanja“ je bila logična posledica rasprostranjenog uverenja, da ma koliko bila realna opasnost od fašizma, ona nije tolika da on ne bi mogao biti zgodno upotrebljen za uništavanje komunizma, u čemu mu nije odricana ni aktivna podrška. U ovome su se primarno pronašli delovi građanske i nacionalističke struje. Otvorena kolaboracija je bila logična posledica oduševljavanja „tekovinama“ fašizma i priželjkivanjem njegove krajnje pobede. A to je svih predratnih godina bilo uverenje desničara i delom konzervativnih nacionalista. Zato, kao što antifašizam u ratu nije bio slučajan, već je proisticao iz dubokih ideoloških načela zastupanih pre rata, i kao što pasivizacija pojedinaca nije bila slučajna, već se nadovezivala na stalno iščekivanje da se stvari same od sebe vrate u „normalno stanje“, tako i kolaboracija pojedinaca i grupa nije bila ni slučajna ni iznuđena. Ona je predstavljala logični nastavak profašističkih ideoloških načela zastupanih godinama ranije, kojima je antikomunizam bio samo zgodno pokriće za zagovaranje, kako se već tada u svetu smatralo, elementarno nehumanih ideja. Prezentirani deo ideoloških stavova zastupanih u predratnoj javnosti može da ukaže na korene razlika koje su se ispoljile u ponašanju pripadnika pojedinih ideoloških struja u toku samog rata. Zašto su neki postali aktivni borci protiv fašizma, neki ostali deklarativni antifašisti, a aktivni uglavnom u borbi protiv komunizma, neki bili pasivni posmatrači zbivanja, a neki stupali u otvorenu kolaboraciju sa fašizmom, može se nedvosmisleno identifikovati i po ideološkim stavovima zastupanim pre rata, što vodi i zaključku da konkretna ratna aktivizacija kod pojedinaca i grupa, bar kada je o intelektualnoj eliti reč, nije bila proizvod trenutka, slučaja, neznanja ili nužnosti, već najčešće ranije duboko usađenih uverenja.

Najčešće citirani autori:

- Andrejević Mihajlo**, (1898-1989), internista.
- Arandelović Dragoljub**, (1873-1950), pravnik, političar, univerzitetski profesor.
- Atanasijević Ksenija**, (1894-1981), filozof, univerzitetski profesor.
- Bajkić Velimir**, (1875-1952), ekonomista, univerzitetski profesor.
- Balk Teodor**, (1900-1974), pisac, novinar.
- Balugdžić Živojin**, (1868-1941), diplomata, publicista.
- Bartulović Niko**, (1890-1945), književnik, novinar.
- Bazala Vladimir**, (1901-1987), ginekolog, istoričar medicine.
- Bogić Grga**, (1873-1952), farmaceut, lekar, pisac.
- Budimir Milan** (1891-1975), klasični filolog, univerzitetski profesor.
- Car Marko**, (1859-1953), književni kritičar, književnik.
- Cesarec August**, (1893-1941), književnik, španski borac.
- Crnjanski Miloš**, (1893-1977), književnik, novinar.
- Danić Danilo**, (1885-1969), sudija, pravni pisac.
- Drainac Rade**, (1899-1943), književnik, novinar.
- Drašковиć Slobodan**, (1910-1982), ekonomista, političar, univerzitetski profesor.
- Dukanac Ljubomir**, (1910-1949), ekonomista, pravnik, univerzitetski profesor.
- Dvorniković Vladimir**, (1888-1956), filozof, univerzitetski profesor.
- Đorđević Jovan**, (1908-1989), pravnik, univerzitetski profesor.
- Đurđević Čedomir**, (1867-1940), lekar, brigadni general, univerzitetski profesor.
- Episkop Nikolaj (Velimirović)**, (1880-1956).
- Episkop Nektarije (Krulj)**, (1879-1966).
- Episkop Venijamin (Taušanović)**, (1884-1952).
- Erdeljanović Jovan**, (1874-1944), etnolog, univerzitetski profesor.
- Filipović Milenko**, (1902-1969), etnolog, antropogeograf, univerzitetski profesor.
- Gostuški Pešić Rista**, (1879-1964), lekar, stručni pisac.
- Grđić Gojko**, (1907-1979), ekonomista, profesor i dekan Ekonomskog fakulteta.
- Gregorić Danilo**, (1909-1957), advokat, publicist.

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

- Grol Milan**, (1876-1952), političar, publicist.
Grol Vojislav, (1911-1987), pravnik, advokat.
Gross Mavro, (1893-1945), internista.
Ivanić Momčilo, (1886-1940), biolog, narodni poslanik, književnik.
Ivanić Stevan, (1884-1948), lekar, bakteriolog, direktor Centralnog higijenskog zavoda.
Jevremović Milan, (1858-1948), lekar, poslanik, stručni pisac.
Jonić Velibor, (1892-1946), profesor, novinar, političar.
Jovanović Dragoljub, (1895-1977), pravnik, političar, univerzitetski profesor.
Jovanović M. Jovan, (1869-1939), pravnik, političar, publicist.
Jovanović Slobodan, (1869-1958), pravnik, profesor i rektor Beogradskog univerziteta.
Kalić Dimitrije, (1901-1963), lekar, bakteriolog, serolog.
Kerbler Juraj, (1900-1987), onkolog, univerzitetski profesor.
Klajn Hugo, (1894-1981), lekar, književnik, reditelj.
Konstantinović Mihailo, (1897-1982), pravnik, univerzitetski profesor.
Kosić Mirko, (1892-1956), pravnik, univerzitetski profesor.
Kostić Aleksandar, (1893-1983), lekar, profesor i dekan Medicinskog fakulteta.
Krakov Stanislav, (1895-1968), književnik, urednik više listova.
Krekić Bogdan, (1893-1970), publicista, sindikalni i partijski funkcioner.
Lazarević Branko, (1884-1963), književnik.
Ljotić Dimitrije, (1891-1945), pravnik.
Majstrovčić Ivan, (1868-1947), narodni poslanik.
Maleš Branimir, (1897-1968), psiholog, antropolog, univerzitetski profesor.
Marjanović Milan, (1879-1955), književnik, publicist.
Masleša Veselin, (1906-1943), književnik, novinar.
Matić Dušan, (1898-1980), pesnik.
Milenković Milivoje, (1898-?), oftalmolog, upravnik bolnice, publicista.
Milićević Vladeta, (?-1968), ministar, policijski inspektor.
Milojević Predrag, (1901-1999), novinar, prevodilac, pozorišni recenzent.
Nedeljković Dušan, (1899-1984), filozof, univerzitetski profesor.

- Nikolajević Božidar**, (1877-1947), istoričar književnosti, pesnik, univerzitetski profesor.
- Nikolajević Dušan**, (1885-1961), književnik, novinar, kritičar
- Patrijarh Varnava**, (1880-1937).
- Perić Živojin**, (1868-1953), pravnik, univerzitetski profesor.
- Petrović Svetislav**, (1883-1945), prevodilac, književnik, profesor.
- Pirc Bojan**, (1901-?), lekar, univerzitetski profesor.
- Popović Koča**, (1908-1992), književnik, španski borac, političar.
- Prica Bogdan**, (1900-1972), književnik, publicista, pravnik.
- Ristić Marko**, (1902-1984), književnik.
- Sekulić Isidora**, (1877-1958), književnica.
- Slijepčević Pero**, (1888-1964), književni istoričar.
- Stanković Siniša**, (1892-1974), biolog, univerzitetski profesor.
- Stefanović Svetislav**, (1874-1944), lekar, pesnik.
- Tasić Đorđe**, (1892-1943), pravnik, profesor i dekan Pravnog fakulteta.
- Tintić Nikola**, (1909-2002), pravni pisac.
- Vasiljević Milosav**, (1900-1978), građevinski inženjer, univerzitetski profesor.
- Vidaković Aleksandar**, (1896-1940), novinar, prevodilac, pisac.
- Vučo Aleksandar**, (1897-1985), književnik.
- Vučo Nikola**, (1902-1993), pravnik, univerzitetski profesor.
- Vujanac Vojislav**, (1896-1943), pravnik, političar.
- Vulović Danilo**, (1892-1975), profesor, ministar, državni savetnik.
- Živković Ljubomir**, (1900-1968), lekar, filozof, sociolog
- Žujović Mladen**, (1895-1969), pravnik.

Izvori i literatura:

- Byford, Jovan (2005), *Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Crnjanski, Miloš (1989), *Politički spisi*, Beograd, prir. Zoran Avramović
- De Fontet, Fransoa, (1999), *Rasizam, Plato-XX vek*, Beograd.
- Dvorniković, Vladimir (1939), *Karakterologija Jugoslavena*, Beograd, (reprint 1990).
- Đorđević, Jovan (1936), *Savremena francuska demokratija*, sociološko-pravna rasprava, Beograd.
- Đuka, Nataša (1994), Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama 1933-1945, *Godišnjak za društvenu istoriju*, sv. 3, Beograd.
- Episkop Nikolaj, (1935), *Nacionalizam Svetoga Save*, (Predavanje održano na proslavi Nedelje pravoslavlja u Beogradu 1935 godine), Beograd.
- Gregorić, Danilo (1936), *Privreda nacionalnoga socijalizma*, Beograd.
- Gregorić, Danilo (1942), *Samoubistvo Jugoslavije, poslednji čin jugoslovenske tragedije*, Beograd.
- Hobsbaum, Erik (2002), *Doba extrema*, Beograd.
- Hobsbaum, Erik (2003), *O istoriji*, Beograd.
- Jevremović, Milan P. (1937), *Razmišljanja o preporodaju današnjeg čoveka*, Beograd.
- Jovanović, Slobodan (1936), *Poratna država*, Beograd.
- Korporativna i planska privreda*, (1940), Sedma sila, Beograd.
- Kosić, Mirko (1933), *Boljševizam, fašizam i nacional-socializam*, Čačak.
- Krekić, Bogdan, *Sindikati i fašizam*, Beograd.
- Kuljić, Todor (1990), Fenomenološko-istoristička teorija o fašizmu Ernsta Noltea, u: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd.
- Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti, Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Ljotić, Dimitrije V. (1940), *Drama savremenog čovečanstva*, Beograd.
- Ljotićeva pisma knezu Pavlu*, brošura, Beograd.

- Maleš, Branimir (1932), *Antropološka ispitivanja*, Prilog ispitivanju telesnih osobina crnogorskih i susednih plemena, Beograd.
- Maleš, Branimir (1936), *O ljudskim rasama*, Beograd.
- Malović, Ilija (2008), Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka, *Sociologija*, sv. 1, Beograd.
- Mitrović, Andrej (1974), *Vreme netrpeljivih, Evropa 1919-1939*, Beograd.
- Molnar, Aleksandar (2006), *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi, 5. Rat Od kulta Votana do holokausta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Mos, Džordž (2005), *Istorija rasizma u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd.
- Nedeljković, Dušan (1939), *Misao i javno mnjenje*, Beograd.
- Nedeljković, Dušan (1938), *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje.
- Pedeset godina rada Medicinskog fakulteta*, (1970), Beograd.
- Ristić, Radivoje I. (1934), *Glavni faktori večnog mira među narodima*, Novi Sad.
- Rot, Nikola (1974), Rasne i etničke predrasude, *Rasizam, rase i rasne predrasude*, Zbornik radova, Beograd.
- Sekelj, Laslo (2002), Antisemitizam u Jugoslaviji od nastanka do Drugog svetskog rata (1918-1941), *Antisemitizam*, Nova srpska politička misao, posebno izdanje, Beograd.
- Stanković, Siniša (1940), *Životni prostor*, Beograd.
- Svetislav Stefanović, (2006), *Starim ili novim putevima, Odabrani politički spisi 1899-1943*, Novi Sad, prir. Predrag Puzić
- Sveznanje, Opšti enciklopediski leksikon*, (1937), Narodno delo, Beograd, ur. Petrović M. Petar
- Tasić, Đorđe (1936), *Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi*, Beograd.
- Toš, Džon (2008), *U traganju za istorijom*, Clio, Beograd.
- Trifunović, Mih. (1937), *Principi vođenja, u prirodi i ljudskom društvu*, Pančevo.
- Univerzitet u 1934-35 godini*, godišnji izveštaj Univerziteta Ministru prosvete sa izveštajima dekana i nekim posebnim izveštajima, Beograd.
- Univerzitet u školskoj 1935/36 godini*, godišnji izveštaj rektora univerziteta sa izveštajima dekana, Beograd.

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

Univerzitet u školskoj 1936/37 godini, godišnji izveštaj rektora univerziteta sa izveštajima dekana i drugim izveštajima, Beograd.

Vasiljević, Milosav (1940), *Sociološki trebnik*, Beograd.

Živković, Ljubomir (1937), *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb.

Novine i časopisi:

Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1936-1939, ur. dr Mihailo Ilić.

Danas, Književni časopis, Beograd, 1934, ur. Miroslav Krleža, Milan Bogdanović.

Dobrovoljački glasnik, Organ saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1940, ur. Pavle J. Jovović.

Dvadeseti vek, Književnost, nauka, umetnost, društvo, Beograd, 1938-1939, ur. dr Ranko Mladenović.

Glas Matice srpske, Novi Sad, 1934-1941, ur. dr Nikola Milutinović.

Glasnik Centralnog higijenskog zavoda, Beograd, 1934-1940, ur. dr Stevan Z. Ivanić, dr Bogoljub Konstantinović.

Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd, 1933-1940, ur. Borivoje M. Drobnjaković.

Ideje, Beograd, 1935, ur. Miloš Crnjanski.

Južni pregled, Časopis za nauku i književnost, Skoplje, 1932-1939, ur. Petar Mitropan.

Javnost, Nedeljni časopis za kulturu, socijalna, privredna i politička pitanja, Beograd, 1935-1936, ur. Niko Bartulović, vl. Sreten II. Obradović.

Kriminalna biblioteka, Beograd, 1933-1941, ur. Mih. M. Đokić, Drag. M. Lazić

Krug, Nedeljni časopis, Beograd, 1938, ur. Dim. J. Stojanović, vl. Miodrag M. Anđelković.

Letopis Matice srpske, Novi Sad, 1934-1940, ur. dr Nikola Milutinović.

Medicinski pregled, Beograd-Zagreb-Ljubljana-Sofija, 1933-1939, ur. dr Radivoje A. Pavlović.

Misionar, Organ Saveza pravoslavnih bratstava narodne hrišćanske zajednice, Kragujevac, 1936-1941.

- Napred**, List za narod, Beograd, 1939-1940, ur. Ljubomir Radovanović, vl. dr Mihailo Ilić.
- Narodna odbrana**, Beograd, 1933-1939, ur. Milorad Pavlović (M. Borojević, Uroš Bjelić, Marko Krstić).
- Narodno blagostanje**, Nedeljni časopis, Beograd, 1933-1941, ur. dr Velimir Bajkić, vl. Aca Pavlović.
- Naša snaga**, Časopis za nacionalnu, socijalnu i kulturnu obnovu, Beograd, 1941, ur. Milenko Vidović.
- Naša stvarnost**, Časopis za književnost, nauku, umetnost i sva društvena i kulturna pitanja, Beograd, 1936-1939, ur. Aleksandar Vučo.
- Nedeljne ilustracije**, Beograd, 1933-1936, ur. Ruža Mandić-Petrov, Božidar Z. Marković.
- Nova Evropa**, Zagreb, 1933-1940, ur. M. Ćurčin.
- Nova smena**, Kulturna i književna smotra novih naraštaja, Beograd, 1938, ur. Ljubomir Jovanović.
- Novo vreme**, Beograd, 1941, ur. Predrag Milojević.
- Obnova**, Beograd, 1943, ur. Stanislav Krakov.
- Otadžbina**, Nazavisni list za politička i društvena pitanja, Beograd, 1934-1937, ur. Ranko M. Vujić, vl. Dim. V. Ljotić.
- Ošišani jež**, Beograd, 1936-1941, ur. Mata Glavadanović.
- Politika**, Beograd, 1933-1941, vl. i odg. ur. Vladislav Sl. Ribnikar.
- Pravda**, Beograd, 1933-1940, vl. i ur. Damjan Sokić.
- Pravna misao**, Časopis nove generacije, Beograd 1935-1940, vl. i ur. Vladan Bataveljić, dr Nikola Vučo, dr Dragoljub Kečkić, dr Uroš Stanković, dr Dragoslav Todorović.
- Pregled**, Sarajevo, 1933-1940, ur. dr Jovan Kršić i Todor Kruševac.
- Proleter**, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1929-1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968.
- Prosvetni glasnik**, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1937.
- Samouprava**, Glavni organ Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1936; 1940. ur. Milan Stoimirović Jovanović, vl. Dimitrije S. Mirković.
- Slovenska misao**, organ društvenog pokreta „Slovenska misao“, Beograd, 1940, ur. Vojislav Kujundžić, dr Vladimir Radovanović.

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

- Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1940. za ured. Milan R. Stepanović.
- Socijalno-medicinski pregled*, Izdaje Centralni higijenski zavod u Beogradu, Beograd, 1933-1940, ur. dr Bogoljub Konstantinović.
- Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, Organ Srpskog lekarskog društva, Beograd, 1932-1939, ur. Milan Petrović; dr M. Nešković.
- Srpski glas*, Beograd, 1939-1940, ur. Dragiša Vasić,
- Srpski književni glasnik*, Beograd, 1933-1941, ur. i vl. Jovan M. Jovanović, Tih. R. Đorđević.
- Srpski narod*, Beograd, 1942-1943, ur. Velibor Jonić.
- Stožer*, Mesečnik za književnost i umetnost, Beograd, 1933-1935, ur. Dragutin Milić.
- Studentski glasnik*, Beograd, 1933-1934, ur. odbor Rad. Džambazović, Ljub. M. Todorović, Mil. Mirčić.
- Vidici*, Polumesečni časopis za kulturna, socijalna, privredna i politička pitanja, Beograd, 1938-1939, ur. Milan Marjanović.
- Vreme*, Beograd, 1933-1938, ur. Grgur Kostić, direktor Stanislav Krakov (Ljuba Popović, Dragomir Stojadinović).
- Zdravlje*, Glasilo Jugoslovenskog društva za čuvanje narodnog zdravlja, Beograd, 1933-1939, ur. dr Vid. Gaković, vl. dr. Stevan Z. Ivanić.
- Život i rad*, Beograd, 1933-1941, ur. i vl. dr Milan L. Rajić (Mihailo Arsić).

Imenski registar:

- Agapov, M. 49
 Ajnštajn, Albert 151, 155
 Ajzner, Kurt 155
 Alagić, Tahir 165
 Albala, David 115
 Aleksander, Irina 118
 Alkalaj, Aron 115
 Alkalaj, Isak 115, 121, 122
 Almuslin, Nisim 123
 Andrejević, Mihajlo 202
 Andrić, Ivo 192
 Anđelković, Miodrag 207
 Antončić-Mikočić, Anton 129
 Arandelović, Dragoljub 91, 92, 202
 Arnovljević, Vojislav 146, 148
 Arsić, Mihailo 209
 Arsović, R. 135
 Ašmol, Elijas 140
 Atanasijević, Ksenija 202
 Avramović, Zoran 205
- Bah, Johan Sebastijan 86
 Bajkić, Velimir 202, 208
 Balfur, Artur Džems 115
 Balk, Teodor 28, 29, 109, 111, 112, 202
 Balugdžić, Živojin 30, 31, 130, 202
 Banu, Georgiju 68, 100, 101, 109
 Barjaktarović, Svet. 96
 Bartulović, Niko 13, 202, 207
 Bataveljić, Vladan 208
 Bazala, Vladimir 41, 85, 86, 202
 Bek, Jozef 132
 Beneš, Edvard 132
 Bergson, Anri 132
 Betoven, Ludvig van 86
 Bizmark, Oto fon 74, 176
 Bjelić, Uroš 208
 Blum, Leon 132, 139
 Blumenbah, Johan Fridrih 35
- Blumental, Ferdinand 143-158
 Bogdanović, Milan 207
 Bogić, Grga 93, 94, 202
 Bonaparta, Napoleon I 86
 Borisavljević, 147
 Borojević, M. 208
 Budimir, Milan 69, 124, 125, 202
 Budisavljević, S. 102
 Burijan, Rihard 144, 147, 148
 Byford, Jovan 25, 205
- Car, Marko 202
 Cesarec, August 10, 202
 Crnjanski, Miloš 10, 80-82, 202, 205, 207
 Cvetković, Dragiša 143, 191
 Cvijić, Jovan 59, 63-65, 75, 106, 107
- Čelebonović, Jakov 115
 Čemberlen, Hjuston Stjuart 46, 56
 Čembarlen, Nevil 139
 Čemberlen, Ostin 17, 18
- Čano, Galeaco 185
 Čorović, Vladimir 116
 Čurčin, Milan 10, 208
- Dajč, Edo 118
 Daladje, Eduar 132
 Danić, Danilo 197, 202
 Dante, Aligijeri 56
 D'Anuncio, Gabriele 105
 Darwin, Čarls 26, 27, 112, 134
 Davidović-Zeremski, Sava 84
 Davidson, 133
 De Fontet, Fransoa 205
 Didro, Deni 134
 Dimitrijević, Marko 135
 Dobrosavljević, Bogomir 33

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

- Dohani, Julije 115
Dostojevski, Fjodor 136
Drainac, Rade 17, 202
Drašković, Slobodan 106, 197, 202
Drobnjaković, Borivoje 207
Dukanac, Ljubomir 202
Dvorniković, Vladimir 46, 47, 67, 76, 77, 202, 205
- Dokić, Mih. 207
Donović, Nikola 16
Dorđević, Đ. 147
Dorđević, Jovan 30, 202, 205
Dorđević, Tihomir 106, 209
Dorđević, Živojin 102
Doto, 56
Duka, Nataša 25, 205
Đurđević, Čedomir 71, 72, 81, 152, 202
- Džambazović, Rad. 209
- Engels, Fridrih 26, 184
Episkop Nektarije (Kruelj) 167, 168, 202
Episkop Nikolaj (Velimirović) 25, 79, 82, 83, 133, 168, 202, 205
Episkop Venijamin (Taušanović) 168, 202
Erdeljanović, Jovan 63, 64, 106, 202
Ert, Adolf 163
- Filipović, Milenko 51, 52, 57, 58, 69, 202
Fistel de Kulanž, Nima 30
Flajšer, Benjamin 115
Frankfurter, David 117
Franko, Francisko 198
Franja Asiški 56
- Gajić, E. B. 116, 117
Gaković, Vid. 209
- Galilej, Galileo 134
Gebels, Jozef 15, 187
Gete, Johan Volfgang fon 60, 73, 103, 187
Gezeman, Gerhard 103
Ginter, Hans 44
Glavadanović, Mata 208
Gobino, Žozef Artur de 46, 109, 110
Gosti, B. 35
Gostuški, Rista 202
Grđić, Gojko 202
Gregorić, Danilo 175, 182, 183, 194, 195, 203, 205
Grol, Milan 29, 30, 203
Grol, Vojislav 203
Gross, Mavro 32, 203
Grubić, Velislav 29
Gubec, Matija 57
Gustlof, Vilhelm 117
- Hal, Kordel 139
Hanibal 151, 172
Hegel, Georg Vilhelm Fridrih 60, 73, 78
Hercl, Teodor 115
Heren, Viktor fon 163, 191
Hiršfeld, Ludvig 42-44, 59
Hitler, Adolf 10, 15, 21, 93, 109, 111, 117, 119, 122, 137, 138, 150, 152, 153, 163, 167, 169, 173, 174, 176, 177, 179, 180, 186-192, 197, 198
Hobsbaum, Erik 205
Hođera, Svetislav 12
Holeva, 148
- Idn, Antoni 139
Ignjatovski, Aleksandar 146
Ilić, Mihailo 207, 208
Ilić, Petar 100
Inostrani, v. Jovanović Jovan M.
Ivanić, Momčilo 15, 203

- Ivanić, Stevan 35, 49, 68, 91, 100, 101, 108, 109, 193, 203, 207, 209
 Ivanović, Anđelka 91
- Jakšić, Đura 10
 Jencer, 153
 Jeremić, Đura 174
 Jeromonah Jovan 133
 Jevremović, Milan 76, 96, 98, 99, 203, 205
 Jevtić, Bogoljub 117
 Joannović. Đorđe 144-146, 152, 157
 Jonić, Velibor 179, 193, 194, 203, 209
 Jovanović, Dragoljub 203
 Jovanović, Jovan M. Inostrani 33, 106, 203, 209
 Jovanović, Jovan Zmaj 10
 Jovanović, Ljubomir 208
 Jovanović Stoimirović, Milan (M. S.) 187, 208
 Jovanović-Batut, Milan 147
 Jovanović, Slobodan 105, 197, 203, 205
 Jovović, Pavle 207
- Kačić Miošić, Andrija 65
 Kaijo, 153
 Kalafatović, Danilo 70, 71
 Kalić, Dimitrije 65, 203
 Kaličanin, M. 20
 Kant, Imanuel 29, 86, 134
 Karadorđe, Petrović 65, 176
 Karadorđević, Aleksandar 115
 Karadorđević, Pavle 84, 188, 192, 205
 Katalan, 118, 119
 Katarina II 134
 Kečkić, Dragoljub 208
 Kerbler, Juraj 148, 153, 154, 203
 Klajn, Hugo 16, 17, 203
 Kluić, Stevo 14, 193
 Koen, 147
- Koh, 86
 Kon, Geca 148
 Kon, Hugo 118
 Konstantinović, Bogoljub 91, 207, 209
 Konstantinović, Mihailo 203
 Korostovec, Vladimir 62
 Korošec, Anton 140, 141
 Korošec, Ivo 118
 Kosić, Mirko 203, 205
 Kostić, Aleksandar 86, 88-91, 156, 203
 Kostić, Drag. 65
 Kostić, Grgur 209
 Kostić, M. 147
 Kostić, Vasilije 135
 Kot, Pjer 41
 Krakov, Stanislav 20, 170, 171, 193, 203, 208, 209
 Kraljević Marko 78
 Kraus, Fridrih 147
 Kravcov, 104
 Krekić, Bogdan 203, 205
 Krleža, Miroslav 207
 Krstić, Marko 208
 Kršić, Jovan 208
 Krup, Bolen fon 187
 Kruševac, Todor 208
 Kujundžić, Vojislav 208
 Kuljić, Todor 205
 Kus-Nikolajev, Mirko 118
- Lajden, Ernst Viktor fon 145
 Laplas, Pjer Simon 29, 134
 Lapuž, Žorž Vaše de 30
 Lavlej, 30
 Lazarević, Branko 66, 67, 103, 105, 203
 Lazić, Dragoslav 207
 Lazić, Živojin 121
 Leopardi, Đakomo 56
 Lević, Avram 123, 124
 Liht, 115
 Litvinov, Maksim 139
 Lončarević, D. D. 126
 Ludendorf, Erih fon 186

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

- Ludvig, Emil 155
Luković, Kosta 187
Luter, Martin 73
- Ljotić, Dimitrije 12, 14, 18-22,
81, 93, 131, 135-139, 154,
191, 192, 194, 203, 205, 208
- Macini, Đuzepe 30
Maček, Vladko 135, 143
Majstrovic, Ivan 119-123, 203
Maksimović, Vojin 163
Maleš, Branimir 36-42, 49-59,
63-70, 94, 101, 103, 104,
106, 108, 111-113, 171,
203, 206
Malinar, Ivan 129
Malović, Ilija 25, 206
Mandel, Žorž 132
Mandić-Petrov, Ruža 209
Marinetti, Filippo Tomazo 18
Marjanović, Milan 192, 203,
209
Marković, Božidar 209
Marković, Svetozar 18
Marks, Karl 26, 130-132, 134,
139, 169, 184
Masarik, Tomaš 17
Masleša, Veselin 203
Matić, Dušan 19, 203
Matić, Mitrofan 170
Melamed, Hermina 115
Meštrović, Ivan 57
Mijušković, Jovan 154, 183
Mikelandelo, Buonaroti 56
Milenković, M. Milivoje 92, 149-
151, 203
Milenković, Radmilo 119
Miletić, Svetislav 91
Miletić, Vjekoslav 172
Milić, Dragutin 209
Milićević, Vladeta 166, 203
Milojević, Predrag 203, 208
Milutinović, Nikola 207
Miodragović, 146, 149
Mirčić, Mil. 209
- Mirković, Dimitrije 208
Mislović, Ernst 145, 146
Mitropan, Petar 207
Mitrović, Andrej 206
Mladenović, Ranko 207
Mocart, Wolfgang Amadeus 86
Molnar, Aleksandar 206
Mos, Džordž 206
Musolini, Benito 17, 21, 105,
111, 138, 169, 171, 177,
184, 185, 197, 198
- Nedeljković, Dušan 29, 103-105,
204, 206
Nedić, Milan 194
Nemanja 56
Nemanjić, Rastko (Sveti Sava)
56, 57, 205
Nemanjići 56
Nešković, M. 209
Nevistić, Ivan 130, 131, 170,
173, 174
Niče, Fridrih 73
Nikolajević, Božidar 176, 177,
186, 204
Nikolajević, Dušan 115, 116,
204
Nolte, Ernst 205
- Njegoš, Petrović Petar 80
Njutn, Isak 134
- Obradović, Dositej 10
Obradović, Sreten 207
Obrenović, Miloš 176
Obuljen, Miho 62, 63, 68, 69,
75, 94, 95, 109, 110
Olsvanger, Emanuel 114
Orlović, Pavle 57
Orsić, Dimitrije 134
Ostvald, Vilhelm 72
- Patrijarh Varnava 166, 167, 204
Pavlović, Aca 209
Pavlović, Milorad 208
Pavlović, Radivoje 207

- Perić, Živojin 193, 204
 Petefi, Šandor 60
 Petković, Vladimir 144
 Petrović, Al. 49
 Petrović, Milan 209
 Petrović Petar 206
 Petrović, Sl. 172
 Petrović, Svetislav 171, 204
 Petrović, Živan 16
 Pfajfer, Vladimir 118
 Pirc, Bojan 75, 76, 91, 95, 96, 204
 Pitar, Eugen 68
 Polo, Marko 56
 Poljanac, Milan 74
 Popadić, Sr. 29
 Popović, M. Dušan 112
 Popović, Jovan Sterija 10
 Popović, Koča 204
 Popović, Ljuba 209
 Popović, Milovan 159
 Pops, Fridrih 115
 Predić, Uroš 57, 67
 Prica Bogdan 82, 204
 Puljević, Vojin 189
 Puzić, Predrag 206
- Radić, Stjepan 18
 Radonjić, Milivoj 185
 Radosavljević, A. 148
 Radosavljević, 187
 Radovanović, Ljubomir 208
 Radovanović, Vladimir 208
 Rajić, Milan 150, 151, 209
 Renan, Ernest 30
 Ribentrop, Joahim fon 191
 Ribnikar, Vladislav 208
 Ristić, Marko 204
 Ristić, Radivoje 206
 Rot, Nikola 206
 Rubakin, 40
 Ruso, Žan Žak 86, 134
 Ruzvelt, Franklin 139
- Salazar, Antonio de Oliveira 177
- Sarapa, Đuro 165, 193
 Sekelj, Laslo 25, 206
 Sekulić, Isidora 103, 105, 204
 Serdi, Đuzepe 55
 Slijepčević, Pero 204
 Sokić, Damjan 208
 Spalajković, Miroslav 192
 Staljin, Josif Visarionovič 138
 Stamboliski, Aleksandar 18
 Stanković, Miloš 116
 Stanković, Radenko 144
 Stanković, Siniša 32, 33, 204, 206
 Stanković, Uroš 208
 Stanojević, Lazar 106, 147, 148
 Stanojević, Stanoje 107
 Staviski, Aleksandar 173
 Stefanović, Svetislav 16-19, 40, 42-45, 54, 59-62, 113, 132, 133, 174, 175, 179-181, 193, 204, 206
 Stepanović, Milan 209
 Stojanović, Dim. 69, 90, 207
 Stojadinović, Dragomir 209
 Stojadinović, Milan 184, 186, 187
 Sveti Sava, v. Nemanjić, Rastko
 Svetovski, M. 185, 187
- Šahović, Ksenofon 146, 148, 149, 153
 Šaksel, 26
 Šinc, 153
 Širah, Baldur fon 172
 Škerl, Božo 65, 106, 112
 Šnajder, Karlo 91
 Šopenhauer, Artur 73
 Šrajber, 118
 Šremer, 146
 Štambuk, Marija 49
 Šubert, Franc 86
 Švarc, Gavro 118
- Tasić, Đorđe 106, 107, 204, 206
 Tel, Viljem (Vilhelm) 57

Olivera Milosavljević: SAVREMENICI FAŠIZMA (2)

- Tintić, Nikola 204
Todorović, Dragoslav 31, 32, 208
Todorović, K. 148
Todorović, Ljub. 209
Toler, Ernst 130, 155
Tomašević, Velimir 91
Tomašić, Dinko 106, 107
Topalović, Živko 103
Toš, Džon 206
Trifunović, Ilija 128
Trifunović, Mih. 206
Trocki, Lav 138
Trojanović, Sima 58
- Vagner, Rihard 105
Vasić, Dragiša 209
Vasiljević, Milosav 139, 140, 183, 184, 193, 204, 207
Velimirović, Nikolaj v. Episkop Nikolaj
Vidaković, Aleksandar 204
- Vidović, Milenko 208
Vilson, Vudro 138
Višnjić, Filip 65
Volter, Fransoa-Mari 29, 134
Vrbanić, Milan 186
Vrhovac, Radivoje 91
Vučo, Aleksandar 204, 208
Vučo, Nikola 204, 208
Vujanac, Vojislav 204
Vujić, Ranko 208
Vulović, Danilo 64, 65, 68, 204
- Zečević, Božidar 80
Zelić, 86
- Živančević, Ilija 73, 131, 132
Živković, Ljubomir 26, 28, 111, 112, 204, 207
Žoane, Rene 29
Žujović, Mladen 204
Županić, Niko 77, 78, 103, 104

Geografski registar:

- Abisinija 177
 Albanija 158
 Amerika 41, 88, 134, 138
 Amsterdam 120
 Apatin 142
 Apenini 71
 Atina 148
 Austrija 14, 76, 122, 187, 188
 Austrougarska 123, 186
 Azija 40, 41, 79, 179
- Balkansko poluostrvo (Balkan)
 10, 47, 48, 52, 69, 71, 77,
 104, 120, 124, 173, 179,
 184, 185, 187, 189, 191
 Bavarska 155
 Beč 148
 Belo more v. Egejsko more
 Beograd 18, 25, 28, 29, 36, 42,
 47, 49, 50, 57, 59, 60, 68,
 69, 77, 80-82, 85, 90, 91, 94,
 99, 101, 107-109, 111, 112,
 114-116, 118, 119, 122, 130,
 139, 140-142, 144-155, 157,
 162, 163, 165, 172, 183,
 184, 187, 191-193, 195, 205-
 209
 Berane 181
 Berlin 11, 13, 14, 143-145, 151,
 164, 186-189, 192, 194
 Besarabija 142
 Bijelo Polje 171
 Borča 171
 Bosna 60
 Brežice 148
 Brisel 148, 153
 Bugarska 192
 Bukurešt 118
- Carigrad 118
 Celje 141
- Cirihi 144, 153
 Crna Gora 58, 60, 171
 Crno more 71
- Čačak 205
 Čehoslovačka 122, 132
 Črenšovica 140
- Daleki istok 41
 Dalmacija 58, 71
 Dravska banovina 59, 60
 Drinska banovina 59, 60, 116
 Dubrovnik 18, 124, 157, 182
 Dunavska banovina 59, 60,
 116
 Dunavski baseni 10, 78
- Egejsko more 192
 Engleska v. Velika Britanija
 Estonija 76
 Evropa 6, 9, 14, 25, 34, 36, 40,
 41, 47, 60, 62, 72, 75-79, 82,
 83, 106, 115-117, 134, 135,
 167, 173, 176, 177, 179,
 181, 183-188, 194, 197, 206
 Evropa, Jugoistočna 190
 Evropa, Severna 10, 60, 188
 Evropa, Srednja 51
 Evropa, Zapadna 31, 60, 132,
 188
- Francuska 13, 76, 95, 102, 120,
 122, 132, 134, 138, 139,
 164, 169, 173, 180, 194
 Frajburg 143, 144
- Grčka 11, 122, 155, 192
- Hajdelberg 148
 Hrvatska 60, 175
 Hvar 58

Istra 71
 Italija 14, 15, 18, 20, 21, 71, 138, 141, 169, 171, 172, 175, 180, 183-185, 188, 190, 191
 Jadransko more (Jadran) 71, 184
 Jadransko primorje 60
 Japan 41, 42
 Jerusalem 114
 Jugoslavija 5, 9, 10, 11, 13-16, 22, 25, 46, 52, 54, 58-60, 62, 64-66, 69, 71, 74-76, 91, 93-95, 97, 101, 108, 110, 112, 114-130, 140-143, 146, 148-150, 155, 157, 161-172, 176-194, 197, 205-209
 Jura 104
 Kanaan 124
 Kina 41
 Kosovo i Metohija 58
 Kosovska Mitrovica 20
 Kotor 141
 Kragujevac 141, 207
 Kraljevo 19, 20
 Letonija 76
 London 148
 Lugano 144, 148
 Ljubljana 141, 207
 Madrid 145, 146, 149, 152, 153
 Mađarska 122, 174, 190
 Maribor 141
 Meksiko 155
 Merano 148
 Milano 148
 Moravički srez 49
 Moravska banovina 59, 60
 Moskva 11, 13
 Mostar 125
 Nemačka (Treći Rajh) 10, 14, 15, 20, 33, 39, 49, 72-79, 85, 89, 90, 94, 95, 100, 101, 114-123, 128, 133, 137, 138, 141, 143-145, 151-156, 161, 163, 165, 167, 169, 170, 172, 175-180, 183-194, 197
 Norveška 35
 Novi Sad 45, 62, 113, 122, 133, 141, 175, 182, 206, 207
 Novi Vrbas 141
 Njujork 139
 Osjek 122, 133
 Ovča 171
 Palestina 114, 115, 117, 121, 123, 124, 129, 130, 174
 Pančevo 154, 206
 Pariz 11, 14, 109
 Podunavlje 187
 Poljska 82, 132
 Prag 148
 Prekomurje 140
 Primorska banovina 59, 60
 Reval 158
 Rim 11, 18, 21, 92, 104, 148, 184
 Ruan 153
 Rumunija 11, 122, 190
 Rusija v. Sovjetski Savez
 Sandžak 58, 171
 San Moric 148
 Sarajevo 116, 124, 130, 141, 157, 208
 Savska banovina 59, 60, 65, 116
 Sjedinjene Američke Države (SAD) 32, 85, 139
 Skoplje 124, 141, 157, 206, 207
 Slovenija 60, 116
 Sofija 118, 207

Sovjetski Savez (Rusija, SSSR)
5, 41, 78, 81-84, 133-135,
137-139, 158, 162, 168, 171
Spa 148
Srbija 25, 60, 73, 117, 122-124,
171, 206
Sredozemno more
(Sredozemlje) 10, 124
Strazburg 144
Subotica 122, 175

Šabac 135, 157
Šibenik 20
Španija 5, 10, 11, 13, 164, 166,
179
Švajcarska 117, 145
Švedska 35, 76

Tasmanija 31
Tirol 190

Ukrajina 49

Vardarska banovina 59, 60
Varšava 42
Velika Britanija 14, 17, 76, 95,
122, 134, 138, 139, 180
Versaj 42
Vinkovci 117
Vrbaska banovina 59, 60

Zagreb 28, 115, 117, 118, 122,
130, 148, 153, 170, 207, 208
Zemun 111, 154
Zetska banovina 59, 60

Ženeva 153
Žički srez 49

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.18"1933/1941"(093.3)
321.64"1933/1941"(093.3)
323(497.1)"1933/1941"(093.3)

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Оливера, 1951-
Savremenici fašizma. 2, Jugoslavija u
okruženju : 1933-1941. / Olivera
Milosavljević. - Beograd : Helsinški odbor za
ljudska prava u Srbiji, 2010 (Beograd :
Zagorac). - 215 str. ; 20 cm. - (Biblioteka
Ogledi / Helsinški odbor za ljudska prava u
Srbiji ; br. 15)

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
205-209.

ISBN 978-86-7208-171-8

a) Фашизам - 1933-1941 - Историјска грађа
b) Националсоцијализам - 1933-1941 -
Историјска грађа c) Југославија - Политичке
прилике - 1933-1941 - Историјска грађа
COBISS.SR-ID 177709324